مەملىكەت بويىچە 100 نۇقتىلىق ژۇرنال
مەملىكەتلىك مەرخىل ژۇرناللار سېپىگە كىرگەن ژۇرنال
شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەن تۈرىدىكى مۇنەۋۋەر ژۇرنال

MIRAS (HERITAGE) OF UYGHUR FOLK CULTURE

MIRAS 美拉斯

ميراس

3
2010

ISSN 1004-3829
06>

ئاتاقلىق شائىر، قابىل ژۇرنالىست ياسىن زىلال ئەپەندى (1961—)

مىراس

قوش ئايلىق ژۇرنال 2010 - يىل 3 - سان

(ئومۇمىي 119 - سان)

ئۈنچىلەر تىزمىسى

هاتەم پاشا بىلەن گۈلقەمەر .... توپلىغۇچى: ئابدۇرشات توغرۇل (1)

تائاملىرىمىز

تائاملار سۇلتانى پولۇ .... ئابلىز مۇھەممەد سايرامى (12)

ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكى تىراگېدىيەلىك گۈزەللىك ....
.... ياسىن مۇھەممەدنىياز تېكە (17)
ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىكى ئات تەسۋىرى ...... مېھرىنىسا مەخەت (51)
«ئايتولدى» بىلەن «كۈنتۇغدى» دوستلۇقىدىن چىن دوستلۇققا نەزەر ...
.... ماھمۇد زەيدى (55)
ئاپتور، مۇھەررىر ۋە ئەسەر .... پاتىگۈل ئەخمەت (61)

ئادەت قېرىماس

دەريا بويلىقلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى .... مەتسەئىدى مەتقاسىم (27)
كورلا دىيارىدىكى مازار مەدەنىيىتى - - - ئابدۇمجىت ھەسەن قۇربانى (47)
ئۇيغۇرلارنىڭ بىر-بىرىنى يوقلاش ئادەتلىرى ۋە پەرھىزلىك قاراشلىرى ...
.... شەرىپە ئابدۇغوپۇر (64)
تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ بەزى ئىسىملارنى قويۇش ئادىتى ....
.... راجىھ ئابدۇرېشىت ئىبراھىم (72)

يوروق يۇلتۇزلار

مۇقام ئىشقىدا كۆيگەن يۈرەك .... ياقۇپ ئىسمائىل قۇرۇلچى (36)

گۈزەللىك ئوندۇر، توققۇزى توندۇر

ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە ئۈزۈك .... ئابدۇقەييۇم مجىت (40)

باش مۇھەررىر:
ۋاھىتجان غوپۇر
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:
مۇختار مۇھەممەد
مۇھەررىرلەر:
نۇرنىسا باقى
خۇرسەنئاي مەتىمىن
ئەزىزە تۇيغۇن
جاۋابكار مۇھەررىر:
خۇرسەنئاي مەتىمىن

باشقۇرغۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
نەشر قىلغۇچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 - نومۇر، 14 - قەۋەت
Tel: (0991) 4554017

«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى:
CN65 - 1130 / I
خەلقئارالىق نومۇرى:
ISSN1004 - 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 - 58
پوچتا نومۇرى: 830001
E-mail: **mirasuyghur@126.com**
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: 1130BM
ئېلان ئىجازەت نومۇرى: 650000600040
باھاسى 6.00 يۈەن
تاق ئاينىڭ 20 - كۈنى نەشر قىلىنىدۇ

مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى قوغداپ، مەنىۋىيىتىمىزنى ساپلاشتۇرايلى!

ئاياللارنىڭ ئەنئەنىۋى پەرداز بۇيۇملىرى ... نۇرنىساخان مەتسىدىق (50)

كۆلكە — جان ئوزۇقى

يۇمۇرلار .... مېھرىگۇل قادىر تەرجىمىسى (59)

مىللىتىم ساپ بولسۇن دېسەڭ، ئىشنى ئۆزۈڭدىن باشلا

بىر ھامىلىنىڭ يۈرەك سۆزى .... ئەخمەت كېبىر (69)

ھەر گۈلنىڭ پۇرىقى باشقا

دېھقانچىلىق ئەقلى يوق ھاكىم ... ئۆمەرجان ھەسەن بوزقىر تەرجىمىسى (76)

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەزىزە تۇيغۇن
تەكلىپلىك كوررېكتور: ھاۋاخان ئارىپ
كومپيۇتېر مەشغۇلاتىدا: ئەنۋەر تىلىۋالدى
ماۋزۇ ۋە ئىچ بەت سۈرەتلىرىنى لايىھىلىگۈچى: مەرىيەمگۈل ئىدرىس

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن!

ئۆي ئىچىڭىز بەرىكەتلىك، ئىشلىرىڭىز نېمەتلىك، توپا ئالسىڭىز ئالتۇن، كۆل ئالسىڭىز كۈمۈش بولغاي! سىزنىڭ قوللىشىڭىز بىلەن ژۇرنىلىمىز مۇشۇ كۈنگە كەلدى. شۇنى تەۋەنچىلىك بىلەن سەمىڭىزگە سالىمىزكى 2010 - يىلىدىن ئېتىبارەن ژۇرنىلىمىزنى كىتابخانىلارغا سېلىشنى توختاتتۇق. شۇڭا پەقەت مۇشتەرىلىرىمىزلا ژۇرنىلىمىزدىن ھوزۇرلىنىشقا مۇيەسسەر بولالايدۇ. مۇبادا سىز بىزنىڭ سادىق ئوقۇرمىنىمىز بولسىڭىز مۇشۇ گەپنى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىڭىزغا، ئاغىنە - بۇرادەرلىرىڭىزگە، خىزمەتداشلىرىڭىزگە، يېقىن - يورۇقلىرىڭىزغا يەتكۈزۈپ قويىدىغانلىقىڭىزغا ئىشەنچىمىز كامىل.

1 - ئىيۇن خەلقئارا بالىلار بايرىمىنى قىزغىن تەبرىكلەيمىز

مۇقاۋىدا: ئوغلاق تارتىش ئەسقەر تۇردى سىزغان
مۇقاۋا رەسىمى **«غەربىي دىيار ئۇسلۇبى گالېرىيىسى»** تەمىنلىگەن

ئىچ بەتتىكى قىسمەن سۈرەتلەر «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى» دىن ئېلىندى
ئىچ بەتتىكى سۈرەتلەرنى **ئەسقەر تۇردى، مەتتوختى بارات، غەيرەت ئابدۇللا قاتارلىقلار** تەمىنلىگەن

Chief editor: Wahitjan Ghopur
Deputy chief editor: Muhtar Muhammed
Responsible editor: Hursanay Mamtimin

保护文化遗产
捍卫精神家园

总编：
瓦依提江·吾甫尔
副总编：
穆合塔尔·穆罕默德
（法人代表）
编辑：
努尔尼沙·巴克
胡尔仙阿依·买买提明
艾孜再·吐依贡
本期责人编辑：
胡尔仙阿依·买买提明

主管：新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
出版：《美拉斯》杂志社（乌市友好南路716号文联14层）
电话：(0991)4554017
印刷：新疆日报社印务中心
发行：乌鲁木齐邮局
订阅：全国各地邮局
国内统一刊号：CN65—1130/I 国外统一刊号：ISSN1004—3829 邮政代号：**58—60**
E_mail: mirasuyghur@126.com
海外发行代号：1130BM
广告许可证号：6500006000040
邮编：830001
定价：6.00 元

Responsible Commission: Xinjiang Uyghur Autonomous Regional Federation of Literary and Art Circles
Editor: "Miras" (Heritages) editorial department
716 # 14 floor southern frendship road Urumqi Xinjiang China
Printer: xinjiang newspaper press center
Distributioner : Urumqi post officePost offices of the whole country
Print number at home: CN65 _ 1130/I
Print number abroad: ISSN1004 _ 3829
PostCode : 58 _ 60
International Standart Book Number: 1130BM
Post Number: 830001
Tel: (0991 4554017
Price: 6¥

هاتەم پاشا بىلەن گۈلقەمەر

(خەلق داستانى)

بۇرۇننىڭ بۇرۇننسىتا، تەكلىماكاننىڭ قاق ئوتتۇرىستا چوڭ بى شه بىيكەن، ئۇ چىنماچىننىڭ پايتەختىكەن. پۇقرالا بۇ شەنى «ئاستانا» دەيتكەن. بۇ شەننىڭ پۇقرالىرى بەك ئاق كۆڭەل، ساپ دىل، ياۋاش، چىقىشقاقكەن. ھەممىسى بى تۇققاندەي يىقىن ھەم ئىجىل ئىناق ئۆتتىكەن. پادىشا بىلەن پۇقرالا بى بىسكە ھەمدەم بولاپ، ئاتابىلەن بالىدەي يىقىن ئۆتتىكەن. شۇڭا خەلق پادىشانى «ئەل ئاتىسى» دەپ ئاتايتكەن. پادىشانىڭ ھۆسنى-جامالدا كامالەتكە يەتكەن تەڭداشسىز گۈزەل يالغۇز بى قىزى بىيكەن، ئىتى گۈلقەمەركەن. ئۇ كىچىگىدىن باشلاپ ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ئىلىم-بىلىم ھەم ناخشا-سازدا كامالەتكە يەتكەنكەن. ئۇ ھەمىشە ئوردىدىن چىقىپ، پۇقرالىنىڭ قىزلىرى بىلەن ئاداش بولاپ ئويناپ چوڭ بوغانكەن. شۇڭا ئۇنى «ئەل قىزى» دەپ تەرىپلەيتكەن. ئۇ كەنىزەكلىرى بىلەن چاربىاغدا تۇرۇتكەن.

بىيىت:

چاربىاغدا تۇلۇن ئايدىن،
ئون بەش كۈنلۈك تۇلۇن ئايدىن،
بىسى تۇرامىش.
تۇلۇن ئايمەس،
ھۆسنى قوياش،
كۈلۈشى ئاپتاپ،
بۇيى ئىپارمىش.

ناخشىسىدىن بۇلبۇل ۋەيران،
ئۇسۇلىدىن قالغاچ ھەيران،
بىھۇش بولامىش،
ئەگەر كىچىدە يۈزنى ئاچسا،
ئايدىڭ بوغاندەي،
تاڭاتقاندەي،
جاھان يورامىش.

كۆزلىرى پاششاپ بولاپ،
يۈزلىرى پاشىشا بولاپ،
جاھان سۇرامىش.
ماشلىرى جاللات بولاپ،
كىرپىكى ئوقيا بولاپ،
جاننى ئالامىش.

ئول پەرى گۈلدەي گۈزەلكەن،

ئىسمى ئۈنىڭ گۈل قەمەركەن،
ئون بەش كۈنلۈك تولۇن ئايدەك تولامىش.
ھۆسنىنى بىر كۆرگەن،
چىرايىغا بىر قارىغان،
ناخشىسىنى بىر ئاڭلىغان،
ئۇسۇلىنى بىر كۆرگەن،
ئوتتا قالامىش.

ئەلقىسسە، بۇ يۇرتتا ئىنتايىن ھېلىگەر، قۇۋ بىر تاز بېيكەن، ھەممەئادەم ئۇنىڭ ئىسمىنى قىچىماي «قۇۋ تاز» دەپ قىچقىرىتكەن. قۇۋ تاز پادىشانىڭ بويىغا يەتكەن قىزىنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ، بىر ئامال قىلىپ، پادىشانىڭ مەلىكىسىگە ئۆيلىنىپ، تەخت ۋارىسى بولاش نىيىتىگە كېلىپ، ئوردىغا يېقىنلىشىپتۇ. لېكىن بۇ بەتبەشىرە تاز بوغاچقا، ئوردا خىزمىتىگە ئېرىشەلمەي، ئوردىنىڭ ئىشىك باقارى بولاپتۇ. ئۇ پۇرسەت تاپسىلا چاھار باققا كىرىپ، مەلىكىنىڭ خىزمىتىنى قىلغان بولاپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدا پەرۋانىدەك چۆگىلەيتكەن. لېكىن مەلىكە بۇ بەتبەشىرە تازنى كۆرسە كۆڭلى ئېلىشىپ، بۇ تازدىن بىزار بولاپ، ئۇنى قوغلايتكەن. لېكىن بۇ تاز قاشالىق چىۋىندەك قوغلىسىما كەتمەي، مەلىكىگە ھەم كېنىزەكلىگە خۇشامەت قىلىپ يۈرىتكەن.

كۈنلەر ئۆتەپ، ئايلا ئۆتەپ، مەلىكە بويىغا يېتىپ، رەسىدە بولاپتۇ. قىزنى ياتلىق قىلىش ۋاقتى كەلگەنلىكىنى ھېس قىلغان پادىشا قىزىنىڭ شەرتلىرى ئۈستىدە مەلىكىدىن مەسلىھەت سوراپتۇ. قىز پادىشاغا شۇنداغ غەزەل ئوقۇپتۇ:

لى دادا، جېنىم دادا،
مەن ئۈچۈن غەم يېمىگىن.
مېنىڭسىزمۇ غەرىمىڭ تولا،
خەلقنىڭ غېمى بېشىڭدا،
دۆلىتىم سىز، پەخرىم سىز.
ھېچ نېمىدىن غېمىم يوق،
ئۆتۈپتىمە غەمسىز، غۇبارسىز،
مەن ئۈچۈن باغ قاتۇما،
مەن ئۈچۈن غەم يېمىگىن.

مەن ئەمدى چوڭ بولدام،
ئاق-قارىنى پەقىتتىمە.
مەن كىچىگ بالا ئەمەس،
نارىسىدە ئەمەس،
ئۆز ئىشىمنى ئۆزەم قىلىتمە،
مېنى قويايپ ئەلنى ئويلا،
مىنى دىمەي دۆلەتنى ئويلا،
مەن ئۈچۈن غەم يېمىگىن.

چىماچىنىنىڭ پۈتكۈل غېمى،
سېنىڭ زىلمىڭدا تۇرۇپتۇ.
لەك-لەك پۇخرانىڭ غېمى،
سىنىڭ بېشىڭدا تۇرۇپتۇ.
سەن دۆلەتنىڭ بېشى،
خەلقنىڭ ئاتىسى،
ئەلنى مەندىن ئەلا بىلگىن،
پۇخرانى ئۆز بالاڭ بىلگىن،
مەن ئۈچۈن غەم يېمىگىن.
ئاندىن مەلىكە شاھ ئاتىسقا:

— ئەي كېرەملىك شاھ ئاتا، سىز ھېمىشە مېنىڭ غېمىمنى يەپ كەلدىڭىز، مېنىڭسىزمۇ چوڭ بىر ئەلنىڭ غېمى سىزنىڭ زىلمىڭىزدا. ئۇزەمنىڭ ئىشىنى ئۆزۈم قىلالايتمە، چوقۇم قولىڭىزغا قول، پۇتىڭىزغا پۇت بولىتقان يىگىتنى بىنى تاپىتمە، — دەپتۇ.

— سىزنىڭ ئەقىللىغلىقىڭىزغا ئىشەنچىم كامىل، مەلىكەم، — دەپتۇ پادىشا مەقسىتىنى ئىزھار قىلىپ، — لېكىن، قىز چوڭ بوسا ياتلىق بولىتۇ، يىگىت چوڭ بوسا ئۆيلەگ-ئۇچاقلىغ بولىتۇ. سىزنىڭ ياتلىق بولاش ۋاختىڭىز كېلىپ قالدى، مېنىڭمۇ بالدۇراق نەۋرە يۈزى كۆرگۈم با.

— ئەمىسە، — دەپتۇ مەلىكە شاھ ئاتىسقا، — ئەلگە شۇنداغ بىر ئېلان چىقىرىڭ، مىڭ پاچە غەزەلنى يادا ئوقۇيالايتقان ھەم شېئىر يازالايتقان شائىر، مۇقاملانى تولۇق چالالايتقان يېتۈك سازەندە، 18 خىل جەڭ قوراللىرىنى تولۇق ئىشلىتەلەيتقان ماھارەتلىك چەۋەنداز، دۇنيادىكى تېپىشماقلىنىڭ ھەممىسىگە جاۋاب تاپالايتقان ئاقىل كىشىلە ئالدىمغا كەسۇن، ياش چەكلىمىسى قويالمىسۇن، مەن ئۇلىدىن ئىنتاما ئېلىپ، بىنى تاللاپ چىقىتمە.

پادىشا شۇ بۇيىچە ئەلگە ئېلان چىقىرىپتۇ. بۇ ئېلاندىن خەۋە تاپقان يەتتە ئىقلىم شاھرادىلىرى، يۇت-يۇتتىن كەگەن شائىر، سازەندە، جانبازلا شەنى لىق قاپلاپتۇ.

نەزىم:
ئەدەم دېڭىز بولاپتۇ،
شەھەر ئىچى قايناپتۇ.
تاپان دەسسىگۇدەك يە يوق،
ئاشخانا-ساراي لىق تولاپتۇ.
يەتتە ئىقلىمدىن كەگەن شاھزادىلە،

تەرەپ-تەرەپتىن كەلگەن بەگزادىلە،
ئېسىل زادە، خانزادىلە،
بۇ شەلگە توپلىنىپتۇ.

پۇلى بالا پۇلىنى ئېلىپ،
مېلى بالا مېلىنى ئېلىپ،
ئېتى بالا ئېتىغا مىنىپ،
ئېشىكى بالا ئېشەككە مىنىپ،
پۇلى يوقلا بېشىنى ئېلىپ،
ئۆلۈگى يوقلا پىشادە مېڭىپ،
تۆت تامدىن بۇ شەلگە كىپتۇ.

مەلىكە ئۇلاردىن ئىنتاما ئېلىشقا تەييارلىق قىپتۇ. شەنى ئىككى بۆلەككە ئايرىپ، بىر بۆلەكتە ئىنتاما بەلگەندىلە، يىنا بىر بۆلەكتە ئىنتامادىن ئۆتكەندىلە تۇرسۇن، ئىكك رايۇندا ئەدەم يۈرۈشۈش قاتتىغ مەنئى قىلىنسۇن، ئىنتامادىن ئۆتەلمىگەندىلە ئۆز يۇتىغا يولغا سېلىنسۇن، دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. بەزى ۋەزىرلە:

— ئىنتامادىن ئۆتەلمىگەنلىنىڭ بېشى ئېلىنىشى كېرەك، شۇنداغ بوغاندا، بىرىنچىدىن، ئۇلارنى چاغلىماي ئىنتاما بەگلى كىلىتقانلىنىڭ سانى ئازلايتۇ، بۇ مەلىكىگە كېلىتقان بىسىمنى پەسلەيتۇ، يىنا بىر جەھەتتىن مەلىكىنىڭ شان-شەرىپى ئالەمگە مەشھۇر بۇلىتۇ، — دەپ تەكلىپ بىرىشىپتۇ. لەيكىن مەلىكە:

— ئۇلانىڭ ئىنتاما بىرىشكە كېلىشى ماڭا كۆڭەل ئىزهار قىلىش، شۇڭا دىل ئازا قىلىشتىن قوقتىمە، ئەدەم ئۆلتۈرۈپ شۆھرەت قازىنىش قانخورلىنىڭ ئىشى، مەن كۆيەمچانلىقىم بىلەن شۆھرەت قازىنىشقا رازىكى، قان بەدىلىگە شۆھرەت قازىنىشنى راۋا كۆمەيتىمە، - دەپتۇ.

مەلىكىنىڭ بىرىنچى سۇئالى مۇنداغكەن: بىر تاۋۇزنى 9 پاچە قىلىپ پىچىڭ، شەرت، تاۋۇزنى يەپ بوغاندا شاپىقى 10 پاچە چىقسۇن.

بۇ سۇئالغا كەلگەنلىنىڭ تەڭدىن تولىسى جاۋاب تاپالماي، شاللىنىپ كىتىپتۇ. شاللىنىپ كەتكەنلە نامرات بوسا يول خىراجىتى بىرىپ يولغا سېپ قويۇپتۇ.

قۇۋ تاز بۇ پۇرسەتتە، ئىنتاما بىرىپ ئۆتكەنلە چىقىتقان داۋزىغا قالايتقان ئىشنى قولغا كەلتۈرۈۋېتىكەن، ئۇ بىرىنچى سۇئالغا تۇنجى بۇلاپ توغرا جاۋاب بىرىپ يانغان بىر يىگىتتىن:

— ھەي بەگزادە، تەلىيىڭىز ئوڭدىن كەلدىما؟ — دەپ سۇراپتىكەن، يىگىت:

— خۇدانىڭ ئىلتىپاتى، — دەپتۇ. تاز:

— تاۋۇزنىڭ قوڭىنى ئېلىۋېتىپ، بىر شاپاق سانىغاندىمۇ ھە قاچان؟ — دەپتىكەن، يىگىت:

— ئۆزەڭ ئەقلىڭنى ئىشقا سال، — دەپ قويۇپ كىتىپتۇ.

قۇۋ تاز ئىنتامادىن ئۆتەپ يانغانلىنىڭ ھەممىستىن شۇ سۇئالنى سۇراپتىكەن، بىر ساددا يىگىت:

— ياق، تاۋۇزغا قوش پىچاق ئۇرۇپ پىچتىم، — دەپ جاۋابىنى دەپ سېپتۇ.

قۇۋ تاز دەررۇ ئالدى داۋزىدىن كىرىپ، مەلىكىگە ئىنتاما بىرىپتۇ. ئۇ قىلچە ئىككىلەنمەي، تاۋۇزنى قوش پىچاق ئۇرۇپ # غەكلىدە پىچىپتىكەن، ئوتتۇرىستىكى بىر پاچە تاۋۇزنىڭ ئىككىلى تەرىپتە شاپىقى با پىچىلىپتۇ. مەلىكە ئۇنىڭ ئىنتامادىن ئۆتكەندىلە چىكىتتىقان ئاقا داۋزىغا قالايتقانلىقىدىن بىخەۋە بوغاچ، ئىلاجىسىز قۇۋ تازنىما ئىنتامادىن ئۆتكەنلە قاتارىدا ئەنگە ئېپتۇ.

بىرىنچى باسقۇچلۇق ئىنتاما تۈگەپ، ئىككىنجى باسقۇچلۇق ئىنتاما باشلىنىپتۇ. ئىككىنجى سۇئال: ئوت، سۇ، ھاۋا، تۇپراق، ئورمان توغرىستا بەش پاچە (كۇپلېت) غەزەل يېزىلىڭ، شەرتى شېئىرىيەت تەلىپىگە تولۇق ماس كەسۇن، دېگەن سۇئالكەن. قۇۋ تاز يىنا ئىنتامادىن ئۆتەپ، ئاقا داۋزىدىن چىققانلىدىن ئۇنى-بۇنى سۇراپ يۈرۈپ، سۇئالنى بىلۋېپتۇ، شەنىڭ تىشتا زاھىدلىق تۇرمۇشى بىلەن تەنها ياشايتقان بىر شائىر بوۋاينى تېپىپ، نەچچە كۈن خىزمىتىدە بۇلاپ، خۇشامەت ھەم ھىلە-مىكىر بىلەن بۇ بوۋاينىڭ ھېسداشلىقىغا ئېرىشىپ، شۇ مەزمۇندا بەش پاچە (كۇپلېت) غەزەل يازدۇرۇپ كېلىپ، ئىنتاما بىرىپ، بۇ باسقۇچتىنمۇ ئۆتۈۋېپتۇ.

ئىككىنجى باسقۇچلۇق ئىنتامىدا يىنا تەلەپ قويغۇچىلىنىڭ تەڭدىن تولىسى شاللىنىپ كىتىپتۇ. 3-سۇئال: مەلىكە يازغان بىر پاچە شېئىرنى ئاھاڭغا سېلىپ، خالىغان ساز بىلەن نەخ مەيداندا ئۇقۇشكەن. قۇۋ تاز بۇ سۇئالنى ھەم شېئىرنى بىلۋاغان بوسىما، ساز چېلىش، بىلمىگەچ، ھېچقايداغ ئامال قىلالماپتۇ. ئاخىرقى سۇئال: ئىنتىمادىن ئۆتكەنلە بىر بىسى بىلەن ئېلىشىش، ئەڭ ئاخىرى كىم يېڭىپ چىقسا شۇنى ئۆزىگە لايىق قىلىپ تاللاشكەن. مۇسابىقا نەچچە كۈن داۋاملىشىپ، ئەڭ ئاخىرى ھاتەم ئىسىملىك بىر يىگىت ھەممىنى يېڭىپ چىقىپتۇ.

ئەسلى ھاتەم مۇشۇ شەدە تۇغۇلۇپ چوڭ بوغان، مۇشۇ شەدىكى ئەڭ كاتتا ئۆلىمالىدىن تەلىم ئاغان، جاھ-

بازلىق ماھارىتىنى مۇكەممەل يېتىلدۈرگەن يىگىت بولاپ، ئوۋ ئوۋلاشقا بەك ماھىركەن. ئۇ ھەممىشە ئوۋلاپ كەگەن ئوۋ غەنىمەتلىرىنى شەدىكى نامرات پۇقرالىغا ئارىشتۇرۇپ بېرىتىكەن. ئۇ يامانلىن قوقماي، ياۋاشنى بوزىكەتمەي، ناھاقچىلىقنى كۆرسە مەيدانغا چۈشۈپ، يامان بىلەن ئېلىشىپ داڭ چىقاغاچقا، شە ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى ئۇنى تونۇيتىكەن. ھەمما ئەدەم ئۇنى «ئەل ئوغلى» دەپ ئاتايتىكەن. شۇڭا ئاخىرىدا ھاتەمنىڭ ئۇتتۇپ چىققىنغا ھەممە ئەدەم خۇش بولاپتۇ.

بۇ كاتتا خاسىيەتلىگ ئىشتىن ھاتەمنىڭ ئۆيىدىكىلە چەكسىز خوش بولاپتۇ. ئەل-جامائەت قۇتلۇقلاپ بۇ ئۆيگە يىغىلىپتۇ. ھاتەمنىڭ شەمسگۈل ئاتلىغ بى سىڭلىسى بېيدى، ئۇ ئاكىسىنىڭ ئۇتتۇپ چىقىپ، مەلىكە گۈلقەمەرگە ئۆيلەنمەكچى بوغانلىقىدىن خوش بولاپ، شۇنداغ بېيىپ ئوقۇدى:

ئىشكىمىنىڭ ئالدىدا،
چىناچىغا قونايپتۇ،
بى جۈپ قاچۇغا.
ئاكام بۈگۈن ئېلىپتۇ،
ئايدەي ئاغىچا،
بولدى ماڭا گۈلقەمەرخان،
بى جۈپ چىناچا،
مېرىبان ئاچا.

تون پىچامەن ئاكامغا،
مەشۇت گۈل بېسىپ،
باغاق قىلاي نېمىدە؟
زۇلپامنى كېسىپ.

پادىشا ئاۋامغا 40 كېچە كۈندۈز كاتتا توي قىلىپ، بۇ ئىككى ياشنىڭ بېشىنى قوشاپ قويايپتۇ. توي شۇنداغ قىزىپتۇكى، ئەيىۇھەنناس، تويدىگەن بۇنداغ قىزىماس، شەدىكى ھەممە ئەدەم ئۇسۇلغا چۈشۈپ، كوچا-كوچا، ئۆي-ئۆيلىدە ناخشا ياڭراپ، پۈتۈن شە قايىنغان قازانغا ئايلىنىپتۇ.

نەزىم:
كاككۇك بىلەن زەينەپ،
لەيلى بىلەن مەجنۇن،
پەرھات بىلەن شېرىن،
غېرىپ بىلەن سەنەم،
يېتىپتۇ بۈگۈن ۋەسلىگە.

هاتەم بىلەن گۈلقەمەرنىڭ،
بېشى قوشۇلاپ،
بېشى باش، ئايىغى تاش بولاپ،
قەدەم قويايپتۇ ئۆمۈرنىڭ،
ئالتۇنىدەي قىممەت،
ناۋاتتەي تاتلىغ،
ھەسەلدەي شېرىن،
گۈزەل پەسلىگە.

هاتەم بىلەن گۈلقەمەرنىڭ،
تويى بولاپتۇ بۈگۈن،
ئەل ئىچىگە خۇشاللىق،
شاتلىق تولاپتۇ بۈگۈن.
مەلىكىنىڭ تويى ئەمەس،
هاتەمنىڭمۇ تويى ئەمەس،
بولاپتۇ ئەلنىڭ تويى،
چېلىنغان ساز تويىنىڭ ئەمەس،
ئۇقۇلغان ناخشا تويىنىڭ ئەمەس،
خەلقنىڭ كۆيىكەن.

ئەلنىڭ ئوغلى هاتەم پاشا،
ئەلنىڭ قىزى گۈلقەمەرگە،
ئۆيلەندى بۈگەن.
شۇڭا ئەلنىڭ تويى بولاپ،
ھەممە ئەدەم خۇشال بولاپ،
بۇ خۇشاللىق،
بۇ پاراۋانلىق،
بۇ كاتا مەرىكە
كۆيلەندى بۈگەن.

هاتەم بىلەن گۈلقەمەر بى-بىسىنى چىن دىلىدىن ياخشى كۆرەشەپ، ئۆز ئارا ھۆرمەت قىلىشىپ، ئىجىل-ئىناق ئائىلە قۇرۇپ، خۇشال-خۇرام تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلاپتۇ.

ئەلقىسە، ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇ ئەلنىڭ شۇقۇرىستىكى تاغلىقتا يات بى تائىپە ھۇجۇم قىلىپ كېپتۇ. پادىشا ئۇلغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن كىمنىڭ بېرىشنى خالايتقانلىقىنى سوراپتىكەن، ۋەزىر-ۋۇزرالىنىڭ ھېچقاستىن زۇۋان چىقماپتۇ. چۈنكى تاجاۋۇز قىلىپ كەلگەن بۇ تائىپە گوشنى خام يەيتقان، مۆرىتى كەسە ئەدەم گۆشى يېيىشتىن يانمايتقان، ناھايىتى ياۋۇز، ئېگىز تاغدا تۇزلەڭلىكتە

يۇگەندەي بىمالال چىپىپ يۈرىتقان قەۋم بولاپ، ئەسكە-
رى كۆچى بەك زوركەن. شۇڭا ۋەزىر-ۋۇزرالا قوقاپ،
ھېچقاسى گەپ قىلالمىغانكەن. شۇ پۇرسەتتە ھاتەم قوبۇل-
خانىغا كىرىپ، ۋەزىر-ۋۇزرالىنىڭ ئالدىدا:

— ھۆرمەتلىك شاھ ئاتا، ئۆزلىرى مېنى كىشۇغاللىق-
قا قوبۇل قىلىپ، يالغۇز قىزلىرىغا ئۆيلىنىشىمگە ئىجازەت
بەدىلە، ھەم مېنى بەك ئەتىۋالدىلا. ئەلنىڭ بېشىغا كۈن
چۈشكەندە قالاپ تۇسام بوماس، ماڭا ئىجازەت بەسلە،
ئۇ مەلئۇنلىنى سۈرۈپ تۇقاي قىلىپ، ئەلنىڭ ئىمىنلىكنى
قولغا كەلتۈرەي، — دەپ ئىلتىجا قىپتۇ.

پادىشا كىشوغلىنىڭ پېشكەلچىلىككە ئۇچراپ قېلىش-
تىن ئەنسىرەپ، نىمە دېيىشنى بىلمەي تۇرۇپ قېپتۇ،
ھاتەم شۇنداغ بى غەزەل ئوقۇپتۇ:

ئى، شاھ ئاتا، ماڭا ئىجازەت بە،
مەن ئاشۇ ۋەھشى دۈشمەننى،
ئاشۇ ياۋۇز ئالۋاستىلىنى،
سۈرۈپ توقاي قىلىپ،
ياۋنى يەڭگەيمەن،
مەن ئۇچۇن دۇۋا بەسەڭ،
ئىبادىتىڭدە يادەتسەڭ،
ماڭا كۈچ بولاپ،
ياۋنى يەڭگەيمەن.

مەلىكەمنىڭ مەدىتىدە،
جىسمىم قۇچ بولاپ تاۋلاندى.
ئىككىمىزنىڭ مۇھەببىتىدىن،
يۈرۈكەم ئوتقا ئايلاندى.
مەلىكەمنىڭ قوللىشىدا،
دۇۋا قىلىپ مەدەت بىرىشىدە،
ياۋۇز دۈشمەننىڭ يۈرىكنى يېرىپ،
جىگىرىنى تىلىپ،
بېشىنى كىسىپ،
تىزىنى پۈكۈپ،
ياۋنى يەڭگەيمەن.

ئاۋام پۇقرانىڭ دۇۋالىرى،
ماڭا ئۇزۇق بولاپ،
ئاۋام پۇقرانىڭ تىلەكلىرى،

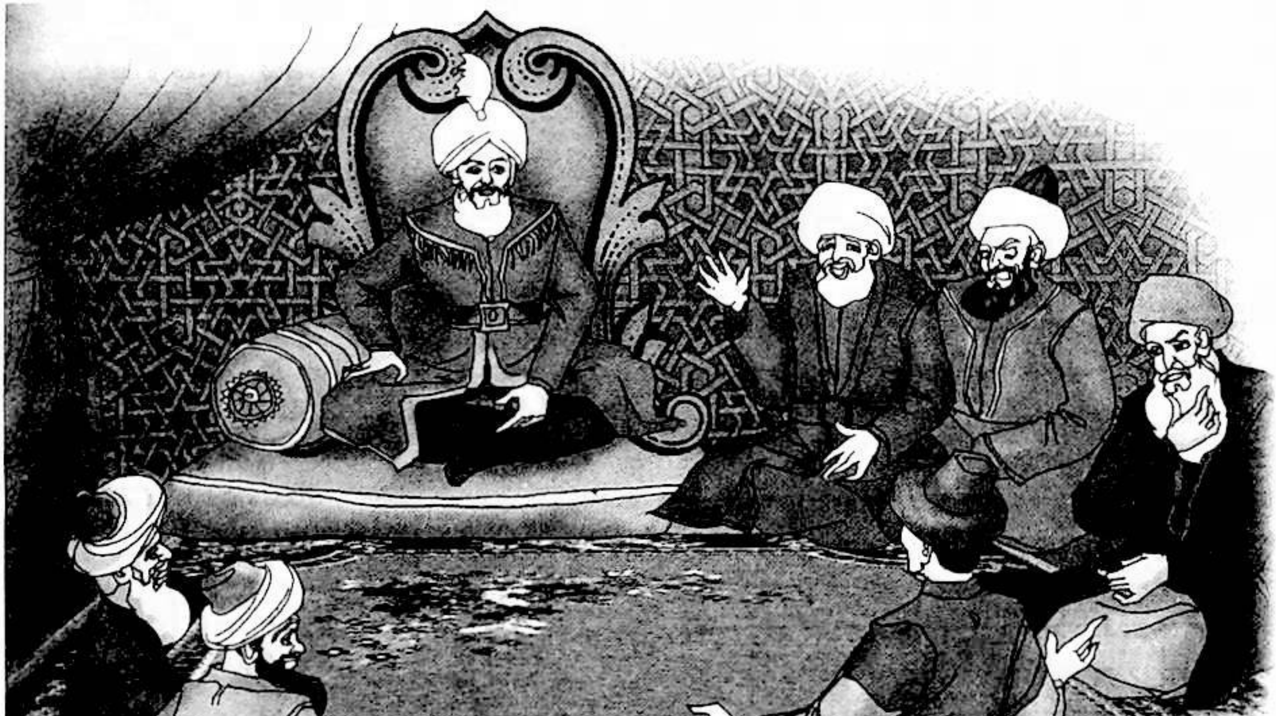

كۈچۈمگە كۈچ قوشۇپ،
ياۋنى يەڭگەيمەن.

ۋەتىنىمنىڭ تاغ-دەرياسى،
ماڭا قورغان بولۇپ،
قۇياش نۇرى ماڭا نۇسرەت بېرىپ،
جىسمىم كۈچ-قۇۋۋەتكە تولۇپ،
ياۋنى يەڭگەيمەن.

ياۋنىڭ بېشىنى ئەگمىگۈچە،
تىلىنى كەسمىگۈچە،
تىزىنى پۈكمىگۈچە،
يولدىن قايتمايمەن.
غەلبە قىلىپ،
نۇسرەت قازىنىپ،
ئاۋامنى تىنچ قىلمىغۇچە،
ئۆيگە كەلمەيمەن.
ماڭا دۇۋا بەرگىن،
ماڭا ئىجازەت بەرگىن.
ياۋنى يەڭگەيمەن.

پادىشا ئىلاجىسىز ھاتەمگە دۇۋا قىلىپ، ئىجازەت بېرىپ، شۇنداق غەزەل ئوقۇپتۇ:
بارغىن بالام، كۆز گۆھىرىم،
يۈرەك پارەم، ھەم پەخرىم،
ساڭا بىرەي مىڭ دۇۋا.
مەن سەندىن رازى،
سەندىن خەلىمۇ رازى،
ھەم رازىدۇر خۇدا.

ئەلگە كەلگەن شۇم ئاپەتنى،
خەلققە كەلگەن شۇم ئەجەلنى،
يوقۇتۇشقا باراي دىدىڭ.
ئۆز جېنىڭنى ئاۋام ئۈچۈن،
ئىمىنلىك ئۈچۈن پىدا قىلدىڭ.

كۆڭلەكگە ئەلنى پۈككەن،
ئەلنىڭ غېمىنى يىگەن،
ئەلنى ھەممىدىن ئەلا بىلگەن،
ئەلنىڭ ئوغلى سەن،
سەندىن رازىمەن.
دۇۋايىم شۇ: ئاق يول بولسۇن،
نۇسرەت قۇچۇپ كەلگىن.
مەلىكەمنى دەتتە قويماي،
ساق-سالامەت يېنىپ كەلگىن.
ئەلۋىدا، بالام ئەلۋىدا،
سىنى ئۆز پانايىدا،
ئۆز رەخمىدە ساقلىسۇن خۇدا.

ھاتەم پادىشادىن ئىجازەت ئېلىپ، بۇ خەۋەنى مەلىكگە يەتكۈزۈشكە چارباققا كىپتۇ. مەلىكە بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، بى تەرەپتىن ئىرىنىڭ باتۇرلۇقىدىن خوش بوسا، يىنا بى تەرەپتىن ھاتەمدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىماي، شۇنداغ ناخشا ئوقۇپتۇ:
دۆلەت شۇڭقارىم،
كۆزەمدىن ئۈچتى.
توغاينى قوغلاپ،
باغچامغا چۈشتى.
ھاتەم جاۋابەن شۇنداق ناخشا ئوقۇپتۇ:
شۇڭقار ئۈچادۇ،
كۆزلەپ ھاۋانى.
ھامان قايتادۇ،
تېپىپ ئۇۋانى.
باغچامغا چۈشسە،
ئىندەپ ئالۇرمەن.
چۆللەرگە كەتسە،
قايدىن تاپۇرمەن.

ئۈچسا شۇڭقارى،
شاتلىنار ئۇۋچى.
ئىندەپ ئال جېنىم،
مەن سېنىڭ ئوڭچى
ئەلقىسسە، ھاتەم ئۆزىگە شۇنداق بى جۈپ يالمان سوقتۇراپتۇكى، ھە بىسىنىڭ تىغى داۋزىنىڭ قانتىدەي بىيكەن، ئېغىلىقى مىڭ پاتمان بولۇپ، بى يالماننى بى تۆگە ئاران كۆتۈرەپ ماڭىتكەن. ئۇ سىر خىل لەشكەدىن 3 مىڭدىن تاللاپ، قوشۇننى رەتكە سېلىپ، ياۋ ئۈستىگە ئاتلىنىپتۇ. پادىشاھ، مەلىكە، ۋەزىر-ۋۇزرالا ھەم پۈتۈن شە خەلقى شە سىرتىغا چىقىپ، ھاتەمنى ئۇزۇتۇپتۇ. گۈلقەمەر ھاتەمنى ئۇزۇتۇپ، شۇنداق غەزەل ئوقۇپتۇ:
ياۋنى يوقاتقىلى ماڭدىڭ،
ياۋنى ياڭگىلى ماڭدىڭ،
بى جۈپ يالمان قولاڭدا.
يۈرەك رىشتىم سەندە،

پۈتۈن ئارزۇيۇم سەندە،
كۆزۈم يولۇڭدا،
ئىمنىلىكنى ئەلا بىلىپ،
ئاۋامنىڭ ئۈمىدىنى ئېلىپ،
يورۇپ كەتتىڭ سەن.
سېنىڭ ئۈچۈن دۇئا قىلىپ،
كېچە-كۈندۈز ئىبارەت قىلىپ،
ئېتىكاپتا ئولتۇرامەن.
جىمى خەلقنىڭ ئارزۇسىغا،
نۇسرەت بىلەن جاۋاب ئېلىپ،
شەرەپ قۇچۇپ قايتىپ كەل،
قەھرىڭ بىلەن ياۋنى يېڭىپ،
ئەل كۆڭلىنى تىنجىتىپ،
خوش خەۋەر ئېلىپ كەل،
ئەمىن تاپسۇن جىمى ئەل.

يوللىرىڭغا پاياندار بولاپ،
ياتقان يېرىڭگە يەكەنداز بولاپ،
ئۈنسۇن گۈل-گىياھ،
پۈرەكلەپ ئېچىلسۇن گۈل-گىياھ.
كېچىسى مەدەت بېرىپ ئاي-يۇلدۇز،
كۈندۈزى مەدەت بېرىپ قۇياش،
ياغدۇرسۇن ساڭا نۇر-زىيا،

ھاتەم دۈشمەن ئۈستىگە باستۇرۇپ كېلىپ، شۇنداغ دەھشەتلىك جەڭ قىلىپتۇكى، ئەييۇھەنناس، جەڭ دېگەن بۇنداغ قىزىماس. لەشكەرلىنىڭ تۇۋلاشلىرى، ئاتلىنىڭ كىشنەشلىرىدىن تاغلا تىترەپ، دەريا سۇلىرى تېشىپ كېتىپتۇ. ھاتەم ھەبى ئۇغان يالمان تاغلىنى كۇكۇم-تالغان قىلىپ، ئالەمنى مەلەم قىپتۇ. بۇ سۆز-ھەتۇيدىن قوقىان ياۋ قوشۇنى غال-غال تىترەپ، تەرەپ-تەرەپكە پىتىراپ كېتىپتۇ. ھاتەم ياۋنىڭ كۈچتۈڭگۈر، جانباز، سەرۋاز، چەۋەنداشلىرىنى سۈرۈپ يوقاي قىلىپ، ئۆز ماكانىغا ھەيدىۋېتىپتۇ.

ياۋ قاتتىق مەغلۇپ بولاپ، ئۆز ماكانىغا قېچىپ كەتكەندىن سوڭ، ھاتەم ئەلنىڭ مەڭگۈلۈك ئامان-ئېسەنلىكنى نەزەردە تۇتۇپ، دۈشمەنلە كىرىتقان تاغ ئاغزىغا قورغان سالدۇرۇش خۇسۇسىدا پادىشاغا مەلۇمات يوللاپتۇ. پادىشاھ ھەم ۋەزىر-ۋۇزرالا بۇ تەكلىپنى توغرا تېپىپ، بۇ جايدا قورغان سېلىش ئىشىنى ھاتەمگە تاپشۇرۇپ پەرمەن چۈشۈرۈپتۇ. ھاتەم لەشكەرلىرى بىلەن بىللە قورغاق سېلىشقا تۇتۇش قىپتۇ.

ئېرىنىڭ نۇسرەت قۇچۇپ ياۋنى يەڭگەننىڭ تاشايىندا، چېگرىدا قورغان قۇرۇشتەي ئۇلۇغ ئىشقا تۇتۇنغانلىقىدىن خۇش بوغان گۈلقەمەر — ھاتەمگە شۇنداق مەكتۇپ يوللاپتۇ:

سېغىنىشلىغ سالام خەت،
سېغىنغاندا يازغان خەت.
سېغىنغاننى بىلگەنسە،
كۈتەي سېنى تائەبەت.

دۇۋايى سالام ساڭا،
مەزلىمىڭ گۈلقەمەرىڭدىن!
سېغىنىپ ئوتتا كۆيگەن،
ناتىۋان دىل خۇمارىڭدىن!

كېچە-كۈندۈز سېپىلدا،
يوللىرىڭغا لايىتمە.
تاغدىن كەلگەن شامالدىن،
ئەھۋالىڭنى سورايىتمە.

تىنىمگە تەگمىدى،
كۆيىنىكىمدىن ئۆزگىسى.
لۇنمگە سۆيمىدى،
بىر سېنىڭدىن ئۆزگىسى.

سەلكىن شامال ئۇرۇلسا،
كۆيىنىكىم لىغىلدايتۇ.
يار سېنى سېغىنغاندا،
يۈرىكىم جىغىلدايدۇ.

ئايىدىن سالام يوللۇدۇم،
كۈندىن سالام يوللۇدۇم.
ھېچ جاۋاب يانماي ماڭا،
ئۆز كۆڭلەمنى گوللۇدۇم.

خەت كەلدىمۇ دەپ باقتىم،
ئۇچۇپ ئۆتسە ياۋا غاز.
يىل تۇلاپتۇ ئايرىلىپ،
جۇدۇن ئۆتۈپ كەسە ياز.

يولۇڭغا تۇلا قالاپ،
كۆزلىرىم كەتتى قاماپ.

ۋىسالىڭغا تەلمۈرۈپ،
ھالىم خاراپ، ھالىم خاراپ.

سېغىنىشنىڭ ئوتلىرى،
كۆيدۈرگەننى بىلەرسەن.
سۇ سەپكىلى يۈرەككە،
قاچانلادا كېلەرسەن؟

ھاتەم گۈلقەمەرنىڭ خېتىنى كۆرەپ، سېغىنىش ئوتلىرى لاۋۇلداپ كۆيەپ، ھىجران ئوتتا قىلدەي تولغۇنۇپ، ۋىسال تەشنالىقىدا تەرەپ-تەرەپكە يۇلقۇنۇپ، سۆيگۈ پىراقىدا مىڭ ئۆلۈپ مىڭ تىرىلىپ، گۈلقەمەرگە شۇنداق جاۋاپنامە يېزىپتۇ:

ھاتەمسۇدا باقىمەن،
دەريانىڭ ئېقىشىغا.
يازغان سالىمىڭ تەگدى،
يۈرەكنىڭ بېغىشىغا.

سالىمىڭنىڭ ئوتلىرى،
يالقۇن قىلدى يۈرەكنى.
مۇھەببىتىڭ زار قىلدى،
يارىڭ ھاتەم تەۋەكنى.

كۆڭلۈم غەمگە پاتقاندا،
تاغدا بۇلۇت ئەگىيتۇ.
قانسام ۋىسالىڭغا مەن،
ئاندىن يۈرەك سەگىيتۇ.

ۋىسالىڭنى كۈدەم مەن،
يۇملاق تولۇن ئايدىن.
پۈرىغىڭنى شامالا،
ئېلىپ كىلىتۇ سايدىن.

تاغ ئارا راۋاپ چېلىپ،
خويما سېغىندىمغۇ سېنى.
يار كېلىپ ئوتتىن ئېلىپ،
سۇغا سالساڭچۇ مىنى.

ئۆڭكۈرنى ماكان ئەيلەپ،
تاش قۇچاقلاپ ياتۇرمەن.
سېغىندۇرغان يارنى دەپ،
يات ئارىدا قايتۇرىمەن.

خويما سېغىندىم يار سېنى،
سەنمۇ سېغىنغانسەن مېنى.
مۇڭدىشارمىز ئاخىرى،
ۋىسال تېپىپ بىر كۈنى.

تەخىر قىلغىن جانانىم
يات ئارىدا كېتەرمەن،
سۇدان ئۈزگىنە بىلىقتەك،
ۋىسالىڭغا يېتەرمەن.

ئەلقىسسە، ھاتەم بۇ تاغ ئاغزىدا 3 يىل تۇرۇپ، قورغاننى پۈتكۈزۈپتۇ. ياۋ قوشۇنى ھاتەمنىڭ قورغان سېلىشىغا قارشى نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلغان بوسىما، ھاتەم ئۆلىنى سۇرۇپ توقاي قىلىپ، ئۇرۇشتا غەلىبە قىلىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن تاغلىق تىنجىپ، چارۋىچىلا خاتىرجەم مال باقىتقان، خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈتقان بولاپتۇ، يۇت باياشاتلىققا تولاپتۇ.

شۇ كۈنلىنىڭ بىستە، كۈن يېتىش تەرەپتىكى بى پادىشا بۇ تاغلىق يايلاقلىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىش غەرىزدە، چېگرىغا كېلىپ، ھاتەم بىلەن سۆھبەتلىشىپتۇ. سۆھبەت داۋامىدا، پادىشا ھاتەمنى چىقىپ بېقىشقا:

— سىزنىڭ قانچىلەك ئەسكىرىڭىز بار؟ — دەپ سوراپتۇ. ھاتەم ئۇنىڭ غەرىزىنى چۈشۈنۈپ:

— سىزنىڭكىدىن قېلىشمايتۇ، — دەپتۇ.

— مەن ئۇنكۈندىن كېيىن سىزنى يوقلىغاچ، سىز ساغان قورغاننى كۆگلى بارىتمە، — دەپتۇ پادىشا.

— ئەمسە يوللىرىغا قالايتمە، — دە پتۇ ھاتەم.

ھاتەم يېنىپ كېلىپ، شۇنداغ خىيال قىپتۇ: پادىشانىڭ مەقسىتى قورغاننى كۆرەش ئەمەس، شۇ باندا لەشكە تاتىپ كىلىپ، بۇ يەلنى ئىگىلىۋېلىش. مېنىڭ لەشكەلىرىم ئۇنىڭكىدىن خېلىۋەك ئاز. ھەرگىز تەڭ كەگلى بومايتۇ. شۇڭا ئۇنى كۈچ بىلەن ئەمەس، ئەقىل بىلەن يەڭگەن تۈزۈك. ھازىر قىش پەسلى، ئۇ كىلىتقان يول بۇيىدىكى ئېقىنلىدا سۇ يوق. ئۇلا يىرىم يولغا كەگەندە قاتتىغ ئۇسساپ كىتىتۇ. شۇڭا ئۇلنى يېرىم يولدا ئايران بىلەن ميمان قىلىپ جايلاي.

ھاتەم دەررۇ پەرمان چۈشۈرۈپ، ھەممە ئۆيلەگ سۇت چىقىتقانلىكى ھايۋانلىنىڭ ھەممىسىنى سېغىپ، قاتىق ئۇيۇتۇپ، ئايران تەييالسۇن، قانچە جىق بوسا شۇنچە ياخشى، دەپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەممە ئادەم ئۇرۇشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئايران تەييالاشقا كىرىشىپتۇ. ھاتەم

ھېلىقى پادىشا كىلىتقان يولدىكى ئۈيۈل تاشلىق بى جىلغىـنى تۇساپ، بى كۆل ياسىتىپتۇ. پادىشا كىلىتقان كۆننىڭ ئالدىنقى كۈنى ھاتەم ياسالغان ئايرانلىقنىڭ ھەممىسىنى بۇ كۆلگە تۆكتىرەپتىكەن، كۆل تولاپتۇ. ھاتەم پادىشانىڭ ئالدىغا بېرىپتۇ. ئۇلار ئۇچرىشىپ قالسا، پادىشا بىر مۇنچە لەشكەلىنى ئەگەشتۈرۈپ كېپتۇ. بۇ پادىشانىڭ ئالـدىنقى قوشۇنىكەن. كەينىدە يەنە نەچچە لەك لەشكىرى بېكەن. ئۇلا يول مېڭىپ يېرىم يولغا كەگەندە، لەشكەلە ئۇسساپ ھالىدىن كېتىپتۇ. پادىشاغىما ئۇسسۇلۇق يېتىپتۇ. پادىشا ھاتەمگە:

ـــ ئىلى ھاتەم، لەشكەلىرىم ئۇسساپ كەتتى، مەما ئۇسسۇدۇم، ئۇسسۇلۇق بىلەن بىزنى قاندۇرالامسىز؟ ـــ دەپتۇ.

ھاتەم شۇزات چاپارمەنگە بۇيرۇپتۇ:

ـــ بېرىپ ئالدىمىزدىكى كەنتتىكە خەۋەر قىلغىن، لەشـكەلىنىڭ ئۇسسۇلۇقىنى قاندۇرۇشقا ئايران تەييالسۇن.

چاپارمەن كېتىپ، ھايال ئۆتمەي يېنىپ كىلىپ ھاـتەمنىڭ ئۆگەتكىنى بۇيىنچە دەپتۇ.

ـــ مەلۇم بولسۇن، ئاللىرى، كەنتتىكىلەر ئەمرلەـرىگە بىنائەن پادىشا ھەم لەشكەلىنى مېھمان قىلىشقا يولۋاس ئۇۋلىغىلى تاققا چىكتىپتۇ. ئائىلىلىرىدە خوتۇن باللىرىغىچە بېكەن، پەرمانلىرىنى يەتكۈزۈپتىم، ھە بى ئائىلە بى چىندىن ئايران ئەكىلىپ، «لەشكەلە كۆرەپ قاسا نامەھرەم بولىتۇ» دەپ، ئايرانى ئالدىمىزدىكى جىلغىغا تۆكەپ بېرىپ كەتتى.

ھاتەم پادىشانى باشلاپ ھېلىقى جىلغىغا ئەكىپتۇ. پاـدىشا قالسا جىلغا ئايران بىلەن لىق تولاپتۇ. لەشكەلە قانـغۇدەي ئىچىپ، تولۇملىرىغا چېگقاپىما ئايرانى تۈگەتەلمەپـتۇ. پادىشا بۇنى كۆرەپ:

«بى كەنتتىن بى ئائىلە بى چىندىن ئايران تۆكەپ جىلغىنى توشقازسا، ئاھالە بەك جىققەن، ئەرلىرى يولۋاس ئۇۋلىغىلى چىكەتكەن بوسا، ھەممىسى باتۇر ھەم ماھىر مەرگەنكەن. ھەرگىز تەك كەگلى بومىغۇدەي» دەپ ئويلاپ، قوقاپ كىتىپتۇ. ھەم ھاتەم بىلە تىجلىق كىلىشىمى تۈزۈپ، قۇرۇقنى خادا قىلىپ، يۇتىغا يېنىپ كىتىپتۇ.

بۇنىڭ بىلەن بۇ يۇت يۇتۇنلەي خاتىرجەملىككە ئېـرىشىپتۇ. ھېلىقى جىلغا «ئايرانلىق» دەپ ئاتىلىپتۇ ھاتەمـنىڭ نامى يۇتۇن ئەلگە پۇر كىتىپتۇ. كىشىلەر ئۇنى «ھاتەم پاشا» دەپ ئاتاپتۇ. ئۇ تۇغان يەدىكى دەييانى «ھاتەمسۇ» دەپ، ئۇ قورغان پۇتكۇچە پانالانغان ئۆگـكۆرنى «ھاتەم پاشا ئۆگكۆرى» دەپ، ئۇ سالدۇغان قورغاننى «ھاتەم پاشا قورغىنى» دەپ، ئۇ ساقلىغان تاغ ئاغزىنى «ھاتەم پاشا ئۆتكىلى» دەپ، بۇ ئۆتكەلـگە كىلىتقان يولنى «ھاتەم پاشا يولى» دەپ ئاتاپتۇ. ئىشقىلىپ، بۇ يەردىكى نەسلىنىڭ ھەممىسى ھاتەم پاشاـنىڭ ئېتى بىلەن ئاتىلىپتۇ.

ئەمدى گەپنى ئاستاندىن ئاڭلاڭ. قۇۋ تاز بالدۇقى نىيتىدىن يانماي، بى ئامال قىلىپ، مەلىكىنى گوللاپ ئەمرىگە ئېلىۋېلىش كويىدىكەن. ئۇ بى كۈنى يالغاندىن چاچ ـ ساقال ياساپ، گىرىم قىلىپ، مويسىپىت سياقىدا ياـسىنىپ، تۈن نىسپىدە مەلىكىنىڭ ئالدىغا كىرىپتۇ ھەم مەلـكىگە دەپتۇ:

ـــ ھەي مەلىكە، مەن خىزىر ئەلەيھىسسالام، ماگا سالام قىلماي نېمىشقا ھاڭۋېقىپ تۇرىسە؟

مەلىكە قۇۋ تازنىڭ ئەپتىدىن ئۇنى تونۇيالماي، بۇ گەپكە ئىشىنىپ، دەررۇ سالام بىجا كەلتۈرۈپتۇ:

ـــ ئەسسالام، خىزىر ئاتا، مۇبارەك قەدەملىرىگە باـرىكاللا. نېمە تاپشۇرۇقلىرى بېكى؟

ـــ ئىرىنىڭ ھاتەمگە دۈشمەننىڭ زەھەرلىك ئوقياسى تېگىپ، سىكراتقا چۈشۈپ قالدى. ئوردىدىكىلە داداڭنىڭ ھەم سېنىڭ ئارامىڭنى بۇزماسلىق ئۈچۈن بۇ خەۋەرنى ئاشكارىلىمىدى. ئۇ سېنىڭ دىدارىڭنى بى كۆرۈشكە تەشنا. خالساڭ، مەن بىلەن ماڭ.

بۇ شۇم خەۋەردىن ئەقلى ـ ھۇشىنى يوقاتقان مەلىكە، دادىسىدىن ئىجازەت سوراشنىمۇ ئۇنتۇپ، 2 كېنىزىكىنى ئېلىپ، ئاتلىرىغا مىنىپ، قۇۋ تازنىڭ كەينىدىن تاغقا قاراپ يولغا چىقىپتۇ. 2 كېچە ـ كۈندۈز مېڭىپ، تاغ ئارىسىغا كىرىپ، ئات ماڭالمايتقان يەگە كەگەندە، ئاتلىرىنى تاشلاپ، پىشادە يەنە ئىككى كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈپتۇ. يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپتۇ. ئۇلا ئالا جۈيدىن ئۆتەپ، تىك قىيالىقتا كېتىۋاتقاندا، قۇۋ تاز كېنىزەكلىنى ياغا ئىتتىـۋېتىپ، مەلىكىگە ئەپتى ـ بەشىرىسىنى ئاشكارىلاپ، شۇنداق قوشاق ئوقۇپتۇ:

ئول پىراقى ـ ئول پىراق،
دىلدا ياندى ئىشتىياق.
ئىشتىياقنىڭ دەردىدە،
بىر كۆن ئاغرىق، بى كۆن ساق.

ئېتىزغا قوناق سالدىم،
قىرىغا يالاڭ ساماق.
ئىشقىڭدا تولا كۆيەپ،
بۇ دۇنيا بولدى دوزاق.

MIRAS

تاغنىڭ يولى بەك ئۇزاق،
قالاپ كۆزەڭ تالمسۇن.
ئىشقىڭدا سەۋدايى مەن،
ماڭا ئىچىڭ ئاغرىسۇن.

مەلىكە قۇۋ تازنى تونۇپ، دەر غەزەپ بولاپ، ئالدىراقسانلىق قىلىپ، قۇۋ تازغا ئىشەنگىنىگە مىڭ پۇشمان ئەيلەپتۇ.

مەلىكە قۇۋ تازنى تونۇپ، دەر غەزەپ بولاپ، ئالدىراقسانلىق قىسىپ، قۇۋ تازغا ئىشەنگىنىگە مىڭ پۇشمان ئەيلەپتۇ.

بېيىت:

قوناقلىقتىن ئوت ئالدىم،
بويىنى قارا ئەچكىگە.
شۇنداق ئىشەنگەن بامۇ،
كۆڭلى قارا ئەسكىگە.

غەزەپكە تولغان مەلىكە قۇۋ تازغا جاۋاب بېرىپ شۇنداق بېيىت ئوقۇپتۇ:

ھاي شۇم نىيەت تاز،
كۆڭلى قارا تاز،
ھىلىگە قۇۋ تاز،
دىلى يارا تاز.
سېنى دارغا ئاسسا،
بېشىڭنى چاپسا،
ماتا بىلەن دۇدۇنىڭ،
ياغاچ بىلەن ئۇتۇنىڭ.
كۆڭلى قارا تاز،
دىلى يارا تاز،
بى-بىسكە ماس كېلەمۇ،
ئۆدەك بىلەن غاز؟
نىيىتىڭدىن يانغىن تاز،
يامان پەيلىڭدىن تانغىن تاز.
توۋا قىل — توۋا،
مېنىڭ جۇپتۇم با،
ھالال تەككەن ئېرىم با.
كۆڭلى قارا تاز،
دىلى يارا تاز،
شۇملۇق بىلە بۇ ئالەمدىن،
قىلىتكەن ساڭا،
مىڭ ئۆلەممۇ ئاز.
شۇ ھالىڭغا ئۆزەڭنى،
ماڭا لايىق كۆدەڭمۇ؟
ماڭا راۋا كۆدەڭمۇ؟
پەقى با بۇ جاھاندا،
كەتمە بىناماز.
تەگرىم با كۆكتە،
ھەممىنى كۆرۈپ تۇرا،
بەندىلىرىنى كۆرەپ تۇرا،
بەندىدىن قوقمساڭما،
خۇدادىن قوقىن،
توۋا قىل، توۋا.
قىلمىشىڭدىن ئۇيالغىن تاز،
ئەتمىشىڭدىن ئۇيالغىن تاز،
نىيىتىڭدىن يانغىن تاز،
ماڭا تولا قىلما ناز،
كۆڭلى قارا تاز،
دىلى يارا تاز.

مەلىكنى گەپكە كىر گۈزەلمگەن قۇۋ تاز مەلىكىگە زورلۇق قىلىشقا ئۇرۇنۇپتۇ، مەلىكە قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتكەن بوسما، قۇۋ تاز غۇلۇس ھەم كۈشلۈغ بولغاچ، مەلىكنىڭ كۈچى يەتمەپتۇ. مەلىكە ئار-نومۇسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ھاڭدىن ئۆزىنى تاشلاشقا تەييارلىنىۋاتقاندا، دۈڭ تۆپىسكە ئاپئاق ساقاللىغ، چىرايىدىن نۇر يېغىپ تۇرىتقان بى بوۋاي پەيدا بولاپ، قۇۋ تازغا شۇنداغ دەپتۇ:

— ھەي قۇۋ تاز، ھەي قۇۋ تاز. سەن مېنىڭ سىياقىمدا ياسىنىۋېلىپ، مېنىڭ نامىمنى بۇلغىغانىنى ئاز دەپ، مەلىكىگە زورلۇق قىلىپ، ئەدەم قەلپىدىن چىقىپ كەتتىڭ، ئۆزەڭگە قىلدىڭ. رايىڭ بۇيىنچە ھايۋان بول!

خىزىر ئەلەيكسسالام قۇۋ تازغا قارىتىپ، ھاسىسىنى بى شىلتىپتىكەن، قۇۋ تاز كالىغا ئوخشايتقان بى ھايۋانغا ئۆزگىرەپ قېپتۇ. ئۇنىڭ يالغان چاچ-ساقاللىرى ئۇزۇن تۈك بولاپ، پۈتۈن بەدىنىنى قاپلاپ كېتىپتۇ. بۇ ئىشتىن قوقاپ كەتكەن قۇۋ تاز، تاغ ئارىسقا بەدەر تىكىۋېتىپتۇ. شۇنىڭدىن تاتىپ، قۇۋ تاز ئەدەم با يەگە كېلەلمەي، تاغ ئارىستا بوكۇنۇپ يۈرۈپ ياشايتقان بولاپتۇ. بۇ غەلىتە ھايۋان شۇنىڭدىن تاتىپ قۇۋ تازنىڭ ئېتى بىلەن «قۇۋ تاز» دەپ ئاتىلىپ، كىنچە «قوتاز» بولاپ قېپتۇ.

بېيىت:

كىمكى يامانلىق ئىستىسە،
ئۆز بېشىنى ئۆزى يە.
كىمكى قۇۋلۇقنى دوس تۇتسا،

ئۆز ئىشىغا قۇرا ئۈزى جىلە.
كىمكى شۇملۇقنى يار تۇتسا،
ئۆز ئىشىغا ئۆزى سالار تۇپا.
كىمكى ياخشىلارنى قەسلىسە،
ئۆز يولىغا ئۆزى كالا ئورا.
ئىبرەت ئېلىڭلا قۇۋ تازدىن،
سۇرىتى قۇبەددەل شۇم تازدىن،
نىيىتى قارا تۇم تازدىن.
ياخشىلىق ئىستەڭلا،
يامانلىق سېغىنماڭلا،
ياخشىلىق ئادەمنىڭ زىننىتى،
يامانلىق ئەدەمنىڭ دۈشمىنى،
ئىبرەت ئېلىڭلا قۇۋ تازدىن.

ئەلقىسسە، بۇ چاغدا خىزىر ئەلەيھىسسالام مەلىكىگە ھەقىقىي ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ قويۇپ، كۆزدىن غايىب بولاپتۇ. مەلىكە قايتىشقا مېڭىشنى، نەگە بېرىپ، نەدە تۇرۇشنى بىلەلمەي، بېشى قېيىپ، بىئەجەل ئۆلەپ كەتكەن كېنىزەكلىرىگە ئىچ ئاغرىتىپ يىغلاپ ئولتۇرسا، بۇ يەگە پادىشا لەشكە باشلاپ كېقىپتۇ. ئەسلىدە، پادىشا بىسىنىڭ مەلىكىنى ئالداپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، دەررۇ ئۆزى لەشكە تارتىپ، كەينىدىن قوغلاپ كېپتىكەن. مەلىكە دادىسىنىڭ ھەمرالىقىدا ھاتەم قورغان ياسىتىۋاتقان يەگە كېلىپ، ھاتەم بىلەن دىدارلىشىپتۇ. قارىسا بۇ يەنىڭ ھاۋاسى سالقىن، تۇپا-چاڭدىن، ئەتراپ يېپيېشىل ئوتلاق، سۇلىرى ئەلۋەك ياخشى جايكەن. شۇنىڭ بىلەن مەلىكە دادىسىدىن ئىجازەت ئېلىپ، ئېرى ھاتەم بىلەن بۇ يەدە چېگرانى قوغداپ تۇرۇپ قېپتۇ.

ئۇلا ئۈچ ئوغال يۈزى كۆرەپتۇ، چوڭ ئوغلىنىڭ ئېتى مەردان، ئوتتۇرانجى ئوغلىنىڭ ئېتى مەۋلان، كەنجى ئوغلىنىڭ ئېتى جەۋلانكەن. ساپ ھاۋالىق تاغدا ئۆسەپ يېتىلگەن بالا بى-بىسىتىن ئەقىللىق، بى-بىسىتىن جەسۇر، غەيرەت-شىجائەتلىك، ئىجىل ئىناق چوڭ بولاپتۇ، ئۇلەنىڭ بىسى ماھىر قىلىچۋاز، بىسى ماھىر كامالداز، بىسى ماھىر نەيزىۋاز بولاپ يېتىشىپ چىقىپتۇ. يېقىن-يىراقتا ئۇلىغا تەڭ كەگۇدەي جانباز يوقكەن. شۇڭا ھاتەم ھەم ئۇنىڭ باللىرىدىن تەپ تارتقان دۈشمەنلە يېنىشلاپ بۇ زېمىنغا كېلەلمەپتۇ.

يىللا بى-بىسىنى قوغلىشىپ، پادىشاغا قېرىلىق يېتىپتۇ. شۇڭا پادىشا ئەمىر قىلىپ، تاغ ئاغزىدا چېگرانى ساقلاۋاتقان كىشوغلى ھاتەمنى ئۇنىغا تەخت ۋارىسى قىلىپ جاكالاپ، ئۇنىڭ ئاستانىغا كېلىپ، تەختتە ئولتۇرۇشقا پەرمان قىپتۇ. ھاتەم دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى ھەم قىياناتىسىنىڭ ئەمرىنى ئەلا بىلىپ، ئوغاللىرىنى بۇ قورغاندا 3 يىلدىن تۇرۇپ، نۆۋەت بىلەن چېگرىنى ساقلاشقا پەرمان قىلىپ، چوڭ ئوغلىنى قالدۇرۇپ قويۇپ، ئاستانىغا قالاپ يولغاچىقىپتۇ.

يېرىم يولغا كەگەندە، ھاتەم بى ياندامدا ئۆزلىرىگە قالاپ تۇغان يا كالىغا يا باشقا ھايۋانغا ئوخشىمايتقان غەلىتە بى مەخلۇقنى كۆرەپ، كاماندار ئوغلىغا ئۇنى ئېتىشنى بۇيرۇپتىكەن، گۈلقەمەر دەررۇ تۇساپ:

— ھاي، ئۇنى ئاتماڭلا. ئۇ باشقا نەسە ئەمەس، ياۋا كالىغا ئۆزگىرەپ كەتكەن قۇۋ تاز شۇ — دەپتۇ.

ئەسلىدە، مەلىكىنىڭ كەتمەكچى بوغانلىقىنى ئاڭلىغان قۇۋ تاز يول بويىغا كېلىپ، ئۆز تۇۋىسىنى بىلدۈرۈشكە ساقلاپ تۇرۇپتىكەن. مەلىكە قۇۋ تازنى ئاتقىلى قويمىغاندىكىن، قۇۋ تاز ئۇلىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، مەلىكىگە يىغلاپ، كۆز يېشى بىلەن ئۆز تۇۋىسىنى بىلدۈرۈپتۇ. مەلىكە ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ، شۇنداق دەپتۇ:

— ئى، قۇۋ تاز، سېنىڭ قۇۋلۇقۇڭ، رەزىللىكىڭ ئۆزەڭنىڭ بېشىغا چىقتى. تۇۋا قىپسە، ياخشى بولاپتۇ، لېكىن سېنى ئەسلىڭگە كەلتۈرۈش مېنىڭ قولامدىن كەلمەيتۇ. ياخشىسى سەن چوڭ ئوغلامنىڭ قېشىغا بېرىپ، ئۇنىڭ خىزمەتتە بول. شۇنداق قىلساڭ، يېنىلام ئەدەملە ئارىسىدا ياشىيالايسە، ئابدان ئىشلەپ گۇنايىڭنى يۇساڭ، كۆنلەنىڭ بىستە ئاللانىڭ رەھمىتىگە ئېرىشىپ، ئەسلىڭگە كىپ قاساڭ ھەجەپ ئەمەس.

قۇۋ تاز مەلىكىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا بويسۇنۇپ، مەلىكىنىڭ چوڭ ئوغلىنىڭ قېشىغا بېرىپ، ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولاپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ قۇۋ تاز كىشىلىگە تاغلىقتا خىزمەت قىلىنتقان ھايۋانغا ئايلىنىپتۇ.

(ئەسەر تىلى خوتەن شىۋىسى بويىچە ئېلىندى).

2006 ـ، 2007 ـ يىللىرى توپلاپ قەلەمگە ئېلىنغان.

ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: ئەيسا تۇران، ئەلنەغمىچى، ساۋاتلىق، كېرىيە ناھىيە لەنگەر يېزىسىدىن. 1996 ـ يىلى 78 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

مەمتىمىن قۇربان، 42 ياش، ساۋاتلىق، كېرىيە ناھىيە مۇغاللا بازىرى قاتتىقكۆل كەنتىدىن، دېھقان.

ئىبدى بارا، 80 ياش، ئاتچان يېزا پۇلۇ كەنتىدىن، چارۋىچى، ساۋاتلىق.

توپلىغۇچى: ئابدۇرېشات توغرۇل. كېرىيە ناھىيە مەدەنىيەت-تەنتەربىيە ئىدارىسى

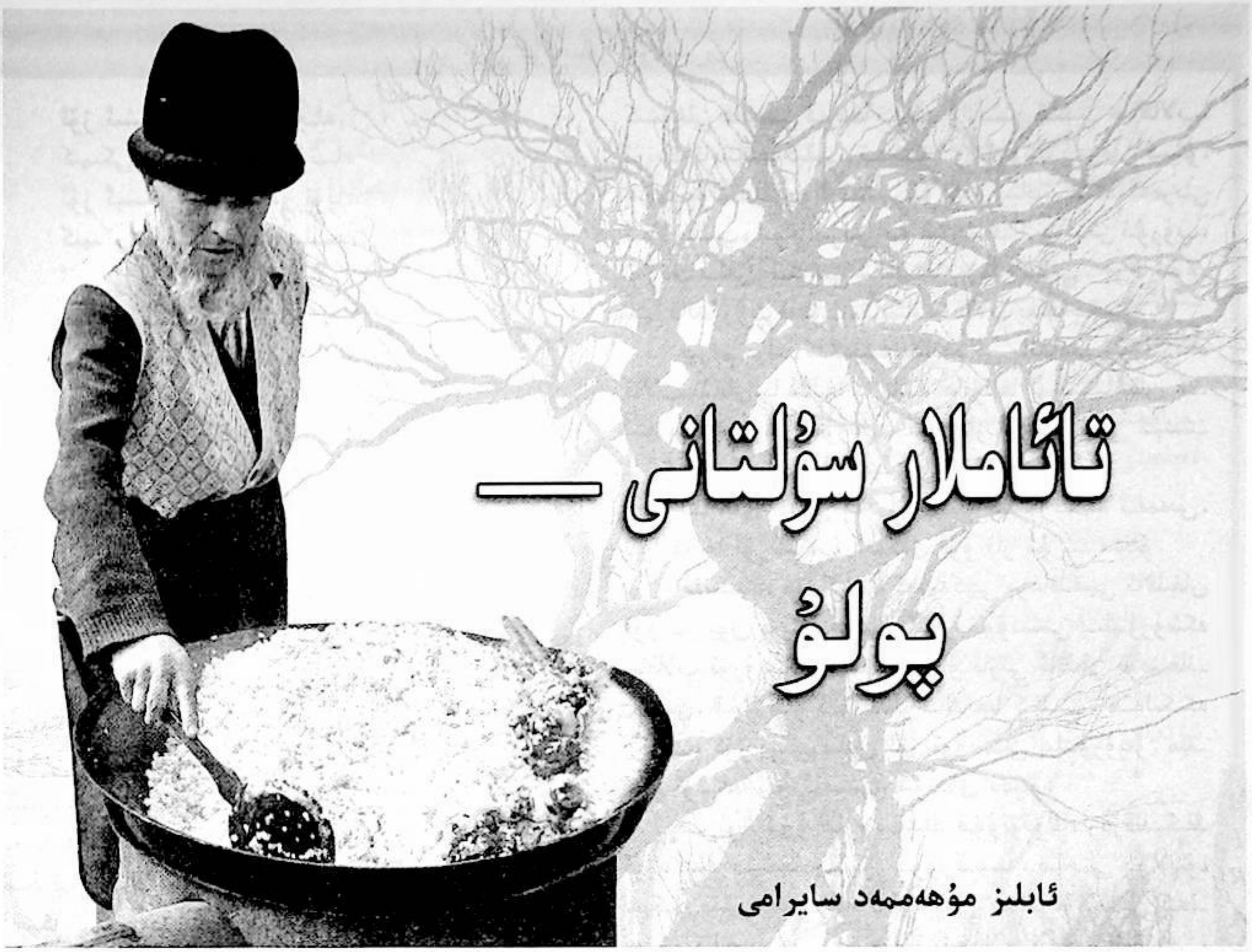

تائاملار سۇلتانى — پولۇ

ئابلىز مۇھەممەد سايرامى

خەلقىمىزدە «پولۇ»، «قويۇقئاش»، «گۈرۈچ ئاش» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن بۇ قەدىمىي ئېسىل تائام ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتى تەركىبىدىكى ئەزىز مېھمانلارغا خاس ئالاھىدە تائاملار ئىچىدە ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان، ئىسمى-جىسمىغا لايىق «سۇلتان»لىق ھۆرمەت سالاھىيىتىگە ئىگە قەدىمىي تائام ھېسابلىنىدۇ.

پولۇ — دەرۋەقە تارىختىن بۇيان خەلقىمىز تۇرمۇشدا ئومۇملاشقان، ئوزۇقلۇق قىممىتى يۇقىرى، تەمى مەززىلىك بولۇپلا قالماي، بەلكى كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان ئۆزىگە خاس گۈزەللىك قىممىتىگە، ئېتنوگرافىيەلىك قىممەتكە، مەدەنىيەت قىممىتىگە ۋە تارىخىي قىممەتكە ئىگە تائام. ئۇيغۇر يېمەك-ئىچمەك، غىزا-تائاملىرىدا بولۇپمۇ ئۇ نەچچە خىل پولۇدا دىيارىمىزنىڭ كىلىمات ئالاھىدىلىكى، مىللىتىمىزنىڭ فولكلور ئالاھىدىلىكى، تۇرمۇش ئالاھىدىلىكى، گۈزەللىك قارىشى، ساقلىق ساقلاش، تېبابەتچىلىك قارىشى، فىزىئولوگىيەلىك ئېھتىياجى، پسىخىك ئېھتىياجى، قىممەت قارىشى قاتارلىقلار چىقىش قىلىنغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ پولۇسىنىڭ تۈرى ۋە تەمى ھازىرمۇ دۇنيادا شۇ خىل تائام ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ئالاھىدە ئەھۋال بەلكىم پولۇنىڭ كۆپ ئەسىرلەردىن بۇيان بىزنىڭ يېمەك-ئىچمەك تۇرمۇشىمىزدا ئىنتايىن چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، پسىخىكىمىزغا ۋە قان-قېنىمىزغا سىڭىپ كەتكەنلىكىدىن بولسا كېرەك.

پولۇنى «غىزا-تائاملار سۇلتانى» دەپ ئاتاشتىكى سەۋەب، مېنىڭچە ئۇ ئەڭ ئەزىز ۋە ئالىي ھۆرمەتكە سازاۋەر مېھمانلار ھۆرمىتىگە خاس سالاپىتى ۋە كاتتا ئابرۇيى بىلەن ئەزىز مېھمانلار داستىخىنىغا قويۇلىدىغانلىقىدىن تاشقىرى، يەنە چوڭ-كىچىك مۇراسىم-مەرىكىلەردە، ھېيت ۋە نورۇز كۈنلىرىدە چوقۇم داستىخانغا پولۇ قويۇلۇشى لازىملىقىدا بولسا كېرەك.

پولۇ ئادەتتە گۆش، ماي، سەۋزە، پىياز ۋە گۈرۈچتىن تەييارلىنىدۇ. ئاۋۋال گۈرۈچ سوغۇق سۇدا پاكىز يۇيۇلىدۇ، ئاندىن ئېھتىياجغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ. گۆش چوڭ-چوڭ پارچىلىنىدۇ، سەۋزە قەلەمچە توغرىلىدۇ. ئالدى بىلەن گۆش قىزىق مايغا سېلىنىپ ئوبدان قورۇلغاندىن كېيىن، پىياز سېلىنىپ ئۈچ-تۆت قورۇلۇپ، تۇز، سەۋزە سېلىنىپ ئوبدان قورۇلۇش بىلەن سۇ قۇيۇپ ئوبدان قايناتىلىدۇ. سۈيى پىشقاندىن كېيىن گۈرۈچ سېلىنىپ تەكشى قاينىتىلىدۇ. گۈرۈچ سېلىنغاندا ئالدى بىلەن ئارىلاشتۇرماي تەكشى قاينىتىلىدۇ. ئاندىن ئۈستى قىسمى ئاز-تولا ئۆرۈپ-چۆرۈلۈپ ئاستىغا تېگىلمەيدۇ. گۈرۈچ يۇمشاق ھالەتكە كەلگەندە دۇملىنىپ ئوچاق قىزىقلىقى ۋە چوغ تاۋىدا يېرىم سائەتچە تۇرغۇزۇلىدۇ. ئاش دەم يېگەندە مەززىلىك پۇراق كېلىدۇ. بۇ، ئاشنىڭ پىشقانلىقىنىڭ ئالامىتى ھېسابلىنىدۇ. ئاندىن تۇۋاق ئېچىلىپ گۈرۈچ، سەۋزە تەكشى ئارىلاشتۇرۇلۇپ، لېگەن ۋە باشقا قاچىلارغا ئۇسۇلىدۇ.

تارىختىن بۇيان ھەر خىل نېمەتلەرگە باي، يېمەك-ئىچمەكى كەڭتاشا، مەمۇرچىلىق بۇ ئانا دىيار قوينىدا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى ئۆز تارىخىدا كۆپ قېتىم كۆچۈپ يۆتكەلگەن، كۆپ قېتىم دىنىي ئېتىقاد ئالماشتۇرغان، كۆپ خىل تىل-يېزىق ئىشلەتكەن ۋە كۆپ خىل مەدەنىيەت بىلەن ئۇچراشقان بولسىمۇ، ئەمما يېمەك-ئىچمەك، غىزا-تائام مەدەنىيىتىدىكى ئىزچىللىقنى يوقىتىپ قويمىغان، ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ گۈلتاجى-سۇلتانى بولغان پولۇنىڭ دىيارىمىزدىكى تارىخىي يىلتىزىنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى تارىخ-ئارخېئولوگىيە مەنبەلىرى ئىزچىل دەلىللەپ كەلدى.

پولۇغا ئالاقىدار ئارخېئولوگىيەلىك ماددىي ئىسپاتلار

پولۇغا ئالاقىدار ئارخېئولوگىيەلىك ماددىي ئىسپاتلار دېيىلگەندە، ئەلۋەتتە، نەق پولۇنىڭ ئۆزى ئەمەس (ئەلۋەتتە، قەدىمكى قەبرىلەرگە قويۇلغان پولۇلارنىڭ نەچچە مىڭ يىللاپ قارا يەر ئاستىدا ساقلىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى)، بەلكى پولۇنىڭ ماددىي ئاساسى بولغان گۈرۈچ-سەۋزە، چامغۇر قاتارلىق پولۇنىڭ ماددىي شارائىتىنى ھازىرلايدىغان خۇرۇچلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ھازىرغىچە دىيارىمىزدا يۈرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ۋە قېزىشلار نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا، دىيارىمىزدا ياشىغان قەدىمكى ئەجدادلار بۇغداي، تېرىق، ئارپا، قوناق، چۈچگۈن (سۆك)، گۈرۈچ قاتارلىق ئاشلىق زىرائەتلىرىنى، قىچا، زىغىر، كۈنجۈت قاتارلىق مايلىق زىرائەتلەر ۋە ھەر خىل پۇرچاق تۈرلىرىنى، جۈملىدىن تۈرلۈك كۆكتات، مېۋە-چېۋىلەرنى تېرىپ ئۆستۈرۈپ ئۆزلىرىنىڭ ئوزۇقلۇقى قىلغان.

A. پولۇنىڭ ئاساسىي خۇرۇچى بولغان گۈرۈچ دىيارىمىزدا مىلادىيەنىڭ ئالدى-كەينىدىن ئېتىبارەن تېرىپ ئۆستۈرۈلگەن. مەسىلەن، 1995-يىلى ئارخېئولوگلار لوپنۇر ناھىيەسى تەۋەسىدىكى يىڭپەن قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىكى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىشتا M19-نومۇرلۇق قەبرىدىن شال پاخلىنى قېزىۋالغان ①. قەدىمدە دىيارىمىزنىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، سۈيى ئەلۋەك بوستانلىقلىرىدا گۈرۈچ تېرىپ ئۆستۈرۈلگەن بولسا كېرەك.

B. جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخنامىلىرىنىڭ «غەربىي يۇرت تەزكىرىلىرى»دە دىيارىمىزدا شال تېرىپ ئۆستۈرۈشكە ئالاقىدار بايانلار بار.

مەسىلەن، «ئۈچ پادىشاھلىق تەزكىرىسى. جىننامە. سۇينامە» (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2001-يىل نەشرى)نىڭ 425-بېتىدە ئاگنى ھەققىدە توختىلىپ كېلىپ: «... خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى قەدىمكى ئەل... ئۇ يەرنىڭ ھاۋاسى سوغۇق، يېرى مۇنبەت، ئاشلىقتىن شال، سۆك، تېرىق، بۇغداي تېرىلىدۇ»، دېيىلگەن.

«سۇينامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» (ئۇيغۇرچە نەشرى)نىڭ 1852-بېتىدە: «كۇسەن بەگلىكى... شال، تېرىق، پۇرچاق، بۇغداي، سېرىق مەرگىمۇچ، قارىمۇچ، زىرە كۆپ ئۆستۈرۈلىدۇ»... دېيىلگەن.

«ئۇلۇغ تاڭدىن غەربكە ساياھەت خاتىرىسى»نىڭ 3-بېتىدە: «كۇسەن بەگلىكى... تۇپرىقى تېرىق، بۇغداي ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدۇ، قىسقا غوللۇق شال بار...» دېيىلگەن.

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. يات ئەللەر تەزكىرىسى»نىڭ 14123-بېتىدە: «كۇسەن بەگلىكىدىن شال، بۇغداي ۋە مېۋە-چېۋىلەر كۆپ چىقىدۇ»، دېيىلگەن.

«كىتابلار جەۋھىرى»نىڭ 11299-بېتىدە:

«كۇسەن بەگلىكى... شال، پۇرچاق، بۇغداي كۆپ...» دېيىلگەن.

«غەربىي يۇرتتا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم»دا: «غەربىي دىياردا ھەممە زىرائەتلەرنى تېرىشقا بولىدۇ، ... ئەمما بۇغداي ئاق ئاشلىق ھېسابلىنىدۇ، شال ـ كېۋەزلەر ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ...»، دېيىلگەن.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا دىيارىمىزدىكى قەدىمكى شەھەر ـ قەلئە خارابىلىرى بىلەن كونا قەبرە ـ يادىكارلىقلاردىن قېزىۋېلىنغان ھەر خىل تىل ـ يېزىقلاردىكى ۋەسىقىلەردىمۇ شال تېرىغانلىق، بازاردا گۈرۈچ ساتقانلىق، ئالغانلىق، گۈرۈچ قەرز بەرگەنلىك ۋە قەرز ئالغانلىق، گۈرۈچنى باشقا نەرسىلەرگە ئالماشتۇرغانلىققا ئائىت ھېساب ـ كىتاب دەپتەرلىرى بىلەن

ھۆججەت، تىلخەتلەر تېپىلغان.

پولۇغا ئالاقىدار خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەر

ئۇيغۇر خەلقى قەدىمكى دەۋرلەردىن بۇيان ئەجداد ـ ئەجدادلىرىدىن داۋاملاشتۇرۇپ ئىستېمال قىلىپ كەلگەن ئېسىل تائام ـ غىزالار سۇلتانى پولۇ ئەجدادلار كۈندىلىك تۇرمۇشىدا، مۇراسىم ـ مەرىكە، نەزىر ـ چىراغ، توي ـ تۆكۈنلەردىكى غىزا ـ تائاملىرى ئىچىدە ئالاھىدە ئورۇن تۇتۇش بىلەن بىللە، مىلادىيەنىڭ ئالدى ـ كەينىدىن باشلاپ يىپەك يولى ئارقىلىق ئوتتۇرا دىيار ئاھالىلىرى ئارىسىغىمۇ تارقالغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر پولۇلىرى خەنزۇچە تارىخىي خاتىرىلەردىمۇ تىلغا ئېلىنىشقا باشلىغان.

مەسىلەن، پولۇنىڭ غۇز تائاملىرىغا مەنسۇپلۇقى ھەققىدە تاڭ دەۋرىدە ئۆتكەن قەشقەرلىك بۇددا ئالىمى، تىلشۇناس خۇيلىن «نوملار شەرھى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 37 ـ جىلدىدىكى «دارنىلار»نىڭ 12 ـ سىدە: «پوشكال ئەسلىدە غۇزلارنىڭ يېمەكلىكىدۇر، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكىلەر ئۇنى تەقلىد قىلىپ پىشۇرغان ۋە سەل ئۆزگەرتكەن... غۇز يېمەكلىكى دېگىنىمىز پولۇ «毕罗»، قوتۇرماچ «烧饼»، غۇز نېنى «胡饼»... قاتارلىقلاردۇر»④ دەپ خاتىرە قالدۇرغان. دېمەك، پادىشاھ خەن لىڭدى ياخشى كۆرىدىغان ئېسىل تائام پولۇ ئەينى ۋاقىتتا، خەنزۇ خەلقى ئارىسىدىمۇ خۇددى ئۇيغۇرلار ئاتىغاندەك، «پولۇ» (毕罗) دېگەن ئاھاڭ تەرجىمىسىدە ئەينەن ئاتالغانلىقى مەلۇم.

تاڭ دەۋرىدە يېزىلغان «يۇۋياڭ مەجمۇئەسى» دېگەن كىتابتا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزى چاڭئەندە پولۇ (毕罗) ساتىدىغان ئاشپۇزۇللار بولۇپلا قالماي، بەلكى مەخسۇس پولۇ كوچىسىمۇ بار ئىدى، دەپ خاتىرىلەنگەن ⑤. شياڭ دا ئەپەندى: «پولۇ، سانسكرىتچىدە Pilan ياكى pilai، pilow دەپ ئاتىلىدۇ. بىلو (毕罗) ئەمەلىيەتتە سانسكرىتچىنىڭ ئاھاڭ تەرجىمە-

سى» دەپ كۆرستىدۇ⑥. بۇنىڭدىن باشقا تاڭ دەۋرىدد-
كى قەشقەرلىك تىلشۇناس ئالىم خۇيلىننىڭ «نوملار
شەرھى» دېگەن ئەسرىنىڭ 37 - جىلدى ھېسابلانغان
«دارنىلار»دا ئەينى زاماندا غەربىي يۇرتتىن ناندىن باشقا
پولۇ قاتارلىق تائاملار ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقىلىپ كىر-
گەنلىكى ۋە ناھايىتى بازار تاپقانلىقى خاتىرىلەنگەن ⑦.

پولۇنىڭ تارقىلىشى ۋە تەرەققىياتى

لىلى خۇ يازغان: «خەن، تاڭ دەۋرىنىڭ يېمەك مە-
دەنىيىتى تارىخى» دېگەن كىتابتىكى بايانلارغا قارىغاندا،
دىيارىمىزنىڭ نان، توقاچ، قاتلىما، پولۇسى، تاتلىق
ئۇماچ، ھالۋا، ئۈزۈن چۆپ (ئۈگرىنى دېمەكچى) قاتار-
لىق ئۇندىن تەييارلىنىدىغان غىزا - تائاملىرى خەن دەۋ-
رىدىن باشلاپ يىپەك يولنى بويلاپ ئوتتۇرا دىيارغا تار-
قىلىپ كىرگەن. بۇ ئۇيغۇر غىزا - تائاملىرى دەسلەپتە
خان - پادىشاھلار، ئوردا ئەمەلدارلىرى، پۇلدار - باي،
ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ بەس - بەستە كۆز -
كۆز قىلىپ يېيىشىدىغان ئادىتىگە ئايلانغان بولسا، كېيىنچە
پايتەخت جامائەتچىلىكى، ئاندىن پۇقرالارمۇ ئىستېمال قى-
لىدىغان ئادەتكە ئايلانغانلىقى مەلۇم.

غەربىي جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن ئەدىب
شۇ جىي «غىزا تائاملىرى ھەققىدە قاپىيەلىك پىروزا»
دېگەن ئەسىرىدە كاۋاپ، پولۇ، نان، ئۈگرە ئاش قاتار-
لىقلارنى قالتىس گۈزەل مىسرالار بىلەن مەدھىيەلىگەن
بولسا، «تەيپىڭ شىڭگۇ يىللىرىدا خان يارلىقى بىلەن تۈ-
زۈلگەن كىتابلار قامۇسى»دا خەن دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا
ئۆتكەن جاۋچى شىمالىي دېڭىز تەرەپلەردە خۇ (ئۇيغۇر)
تائاملىرى سودىسى بىلەن بېيىپ كەتكەنلىكى تىلغا ئېلىن-
غان. شەرقىي جىن سۇلالىسىدە ئۆتكەن داڭلىق خەتتات
ۋاڭ يى ياش چېغىدا ئۇيغۇر تائاملىرىنى يەپ باققانلىقىنى،
بولۇپمۇ ئۇيغۇر قاتلىمىسى، توقچى، ھالۋىسى ۋە پولۇسى
قاتارلىقلارنىڭ ناھايىتى تەملىك، مەززىلىك بولىدىغانلىقىنى
ئەسكە ئېلىپ ئۆتكەن.

«تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مە-
دەنىيىتى» ناملىق كىتابتا بايان قىلىنىشىچە، تاڭ دەۋ-
رىدىكى بىر قانچە كوچىلاردا ئۇيغۇر مەھەللىلىرى شە-
كىللەنگەن⑧. بۇ ئۇيغۇر مەھەللىلىرى ناھايىتى ئاۋات
بولۇپ، كېچە - كۈندۈز قاينام - تاشقىن كەيپىيات ۋە
يېمەك - ئىچمەك سودىسى بەك قىزىپ كەتكەن. ئۇيغۇر
مەھەللىلىرىدە پولۇ (毕罗)، چۆپ، بۇغداي ئېشى (سار-
ماچۇق ۋە ئۈگرە)، نان - توقاچ، قاتلىما، شورپا ساتىدى-
غان داڭلىق ئاشپۇزۇللار، مەخسۇس پولۇخانىلار (食店
毕罗)، لوپنۇر ھارىقى، تۇرپان ۋە كۇچانىڭ ئۈزۈم ھا-
رىقى دۇكانلىرى، مەيخانىلار، بەزمىخانىلار، مال - ساراي-
لىرى، مېھمانخانىلار ۋە دەڭلەر بولغان. بۇ ئۇيغۇر مە-
ھەللىلىرىدە ئۇيغۇر ناخشا - ئۇسسۇللىرى ۋە تىياتىرلىرى
قويۇلۇپ تۇرغان⑨.

«ئەلنى ئىدارە قىلىشقا پايدىلىق ئومۇمىي ئۆرنەك-
لەر»نىڭ 232 - جىلدىغا قارىغاندا، يېمەك - ئىچمەك جە-
ھەتتە يەنىلا غەربىي يۇرتتىن يىپەك يولى بويلاپ لوياڭ،
چاڭئەنلەرگە ئۈزۈلمەي كىرىپ تۇرغان ئۇيغۇر تائاملىرى
بازار تېپىپ، يەرلىك خەلقلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىش-
كەن. بولۇپمۇ قوي گۆشى باسقان مەززىلىك پولۇلار،
چوشقا گۆشى، سۆك ۋە شوۋىگۈرۈچكە ئادەتلەنگەن
خەلقلەر ئۈچۈن بىر خىل يېڭىلىق تۇيۇلۇپ، ئۇيغۇر پولۇ-
لىرىنىڭ باھاسى ئۆرلىگەن، ساقال - بۇرۇتلۇق ئۇيغۇر
ئاشپۇزۇل خوجايىنلىرى ھەسسىلەپ پايدىغا ئېرىشكەنلىكى
مەلۇم⑩.

ئۇيغۇر تائاملىرى تاڭ سۇلالىسى مەۋجۇت بولۇپ
تۇرغان 300 يىلغا (618 — 907) يېقىن ۋاقىت ئىچىدە،
ۋېي - جىن، جەنۇبىي - شىمالىي سۇلالىلەر ۋە سۇي سۇلا-
لىسى دەۋرىدىكى پايتەخت چاڭئەن، لوياڭ قاتارلىق
چوڭ شەھەرلەردە داۋاملىق داڭق چىقىرىپ راۋاجلانغان
ھەمدە تاڭ دەۋرى يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە
مۇھىم تارىخىي تۆھپىلەرنى قوشقان ئىدى. ئۇيغۇر يېمەك -
ئىچمىكىگە بولغان قىزىقىش تەيزۇڭ، گاۋزۇڭ، شۈەنزۇڭ
پادىشاھتىن تاكى بەزى ۋاڭ، گۇڭلارغىچە، ئايماق -
مەھكىمىلەر ئەمەلدارلىرىدىن تاكى جەندە - كۇلالىق
گاداي - پۇقرالارغىچە ئومۇمىي ئاھالە ئىچىدە بىر ئىجتى-
مائىي مەدەنىي ھاۋاغا ئايلانغان.

سۇڭ سۇلالىسى (960 - 1279) دەۋرىگە كەلگەندە،
ئۇيغۇرلار بىلەن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ سودىسىنىڭ گۈللە-
نىشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر يېمەك - ئىچمەكلىرى يەنە
بىر زامان مودىغا ئايلانغان، بولۇپمۇ نان - توقاچ،
قاتلىما، گۆشلۈك پولۇ قاتارلىق ئېسىل، مەززىلىك غىزا -

تائاملار ناھايىتى بازار تاپقان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرى
دىكى يۈەنلاۋنىڭ «شەرقىي ئاستانىدە ساقلانغان خاتى
رىلەر» دېگەن كىتابىدا، شىمالىي سۇڭ خانلىقىنىڭ مەركى
زى كەيفېڭنىڭ ئاۋات مەنزىرىسىنى تەسۋىرلىگەندە،
كەيفېڭ شەھىرىدىكى ئۇيغۇر ئاشپۇزۇللىرىدا نان-توقاچ
لار، چۆپلەر، ھېسىپ-كاۋاپلار ۋە مەززىلىك گۆشلۈك
پولۇلارنىڭ بازىرى ئىتتىك ئىكەنلىكى، كىشىلەر بەس-
بەستە ئېلىپ يېيىشىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان.

موڭغۇل — يۈەن سۇلالىسى (1279-1368) دەۋرى
گە كەلگەندە تۇرپان ۋە بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار ئەتى
راپى)تىن ئون مىڭ ئۇيغۇرنىڭ ئىچكىرىگە كۆچۈرۈلۈشى
گە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر غىزا-تائاملىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈ
دەك ئىچكىرىگە تارقالغان، ھەتتا موڭغۇللار ئوردىسىنىڭ
ئاشپەزلىرى، مۇئەللىملىرى، تېۋىپلىرىنىڭ كۆپىنچىسى
ئۇيغۇر بولغاچقا، ئۇيغۇر تائاملىرى يەنىمۇ كەڭ دائىرىدە
تارقالغان. بولۇپمۇ يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىدا تائام تەيى
يارلاش ئۇستازى بولغان ھەم «تائام تەييارلاش دەستۇ
رى» ناملىق يېمەك-ئىچمەك ھەققىدە مەخسۇس كىتاب
يازغان مەشھۇر ئۇيغۇر تائامشۇناسى قۇسقۇي ئۇيغۇر تا
ئاملىرىنى ئىچكىرىدە ئومۇملاشتۇرۇشتا كاتتا رول
ئوينىغان ⑪.

دېمەك، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئىن
سانىيەتنىڭ يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتىگە قوشقان تارىخىي
تۆھپىسىنى ھەرگىز تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ. ئۇي
غۇرلار ھازىرقى كۈندىمۇ غايەت زور يېمەك-ئىچمەك
ئىستېمالىنى شەكىللەندۈرگەنلىكى خەلقئالەمگە ئايان.
يېقىنقى يىللاردىكى خەلقئارالىق سودا ئالماشتۇرۇشنىڭ
گۈللىنىشى، يىلىغا مىليونلاپ مەملىكەت ئىچى-سىرتىدىكى
ساياھەتچىلەرنىڭ دىيارىمىزدا سەيلە-ساياھەتتە بولۇشى،
بولۇپمۇ ئۆرپ-ئادەت ساياھەتچىلىكىنىڭ ئۇيغۇر ئائىلى
رىگىچە كېڭىيىشى ئۇيغۇر تائاملىرىنى خەلقئاراغا تونۇتتى.
ئۇيغۇر تائاملىرىنى ئىستېمال قىلىدىغان ئادەم كۆپ، تائام
تۈرى جىق، تولىمۇ تەملىك، يۇقىرى سۈپەتلىك، تەم-پۇ
رىقى ئۆزگىچە بولۇپ مەملىكەت ئىچى-سىرتىدىكى
نەچچە مىليون سەيلە-ساياھەتچىنى ئۆزىگە مەپتۇن
قىلدى. ماھارىتى كامالەتكە يەتكەن ئۇيغۇر ئاشپەزلەر
تائام پىشۇرۇش مەدەنىيىتىنى تارقاتقۇچىلار سۈپىتىدە
جۇڭگو يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتىگە ئۆز ھەسسىسىنى
قوشۇپلا قالماي، بەلكى بۈگۈنكى سوتسىيالىستىك مەدەنى
يەت قۇرۇلۇشىدا ئۆز ماھارىتىنى كۆرسەتمەكتە⑫. ھازىر
مەملىكەت ئىچىدىكى مەشھۇر شەھەر، بازارلاردا ۋە
توكيو، لوندون، موسكۋا، نيۇيورك، پارىژ، ئامستېردام،
يېڭى دېھلى... قاتارلىق يۈزلەرچە خەلقئارالىق مەشھۇر
شەھەرلەردىمۇ ئۇيغۇر تائاملىرىنىڭ داڭقى چىقىپ، ئۇيغۇر
خەلقى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىچە غىزا-تائاملىرى پۈتۈن دۇنياغا
تونۇلۇۋاتىدۇ.

ئىشىنىمىزكى، كەلگۈسى خەلقئارا سودا ئالماشتۇرۇشى
نىڭ گۈللىنىشى، يېڭى يىپەك يولىنىڭ ئېچىلىشى، سەيلە-
ساياھەتنىڭ ئاۋاتلىشىشىغا ئەگىشىپ تەملىك، مەززىلىك،
يۇقىرى سۈپەتلىك، پۇرىقى ئۆزگىچە ئۇيغۇر غىزا-تائاملى
رى، جۈملىدىن غىزا-تائاملار سۇلتانى بولغان مەززىلىك
پولۇسى دۇنيا بازارلىرىنى قاپلىغۇسى.

ئىزاھاتلار:

①، ②، ⑤، ⑥، ⑦ ئىسرائىل يۈسۈپ، ئەنۋەر قاسىم:
«غەربىي يۇرت يېمەك-ئىچمەك مەدەنىيىتى تارىخى»، 2006-
يىل مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى 124-، 511-، 319-بەتلەرگە
قاراڭ.

⑧، ⑨ ئابلىز مۇھەممەد سايرامىنىڭ: «تاڭ سۇلالىسى دەۋ
رىدە پايتەخت چاڭئەندە شەكىللەنگەن ئۇيغۇر مەھەللىلىرى»
(«شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1992-يىل 12-ئاينىڭ 1-كۈندىكى سا
نىدا)، «ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى پايتەختى چاڭئەندىكى سودا-
تىجارىتى» («شىنجاڭ يېزا-بازار پۇل مۇئامىلىسى»، 1998-يىل
1-، 3-، 4-سانلىرىدا) ۋە «ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك مە
دەنىيىتى» («ئاسىيا كىندىكى گېزىتى»نىڭ 1994-يىل 12-ئاينىڭ
22-كۈندىكى سانىدا) قاتارلىق ماقالىلىرىگە قاراڭ.

⑩ ئابلىز مۇھەممەد سايرامىنىڭ «ئۇيغۇر پولۇچىلىقى چاڭ
ئەندە» («شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1992-يىل 12-ئاينىڭ 16-
كۈنى سانىدا) ناملىق ماقالىسىگە قاراڭ.

⑪ ئابلىز مۇھەممەد سايرامىنىڭ «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدە
ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدىبلىرى» ناملىق كىتابىنىڭ 185-، 189-بەتلى
رىدىكى تائامشۇناس قۇسقۇي تونۇشتۇرۇلغان ماقالىگە قاراڭ،
1991-يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.

⑫ ماشىگرېن: «ئۇيغۇرلارنىڭ تاماق پىشۇرۇش مەدەنىيىتى
ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقى
قاتى»، 1996-يىل 2-سان، خەنزۇچە.

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشتە)

2010.3

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكى تىراگېدىيەلىك گۈزەللىك

ياسىن مۇھەممەدنىياز تېكە

«تىراگېدىيە» دېگەن بۇ ئۇقۇمغا قارىتا بېرىلگەن ئۇقۇملار خىلمۇخىل. ئارىستوتىل «پوئېتىكا» ناملىق ئەسىرىدە تىراگېدىيەگە «تىراگېدىيە كەسكىن ۋە مۇكەممەل بولغان، مۇئەييەن ۋاقىت داۋاملىشىدىغان ھەرىكەت ئەندىزىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىپادىلەش ۋاستىسى تىل، ھەرخىل جەلپكار تاۋۇشلاردۇر. بۇلار ئەسەرنىڭ ھەرقايسى قىسىملىرىغا سىڭگەن بولىدۇ» دەپ ئىزاھات بېرىدۇ. شوپېنخائۇئېر: «ئىنسان ھاياتىدىكى تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىكنىڭ باشقىچە ئىپادىلىنىشى تىراگېدىيە بولىدۇ» دەپ قارايدۇ. گېرېك تىلىدىكى مەنىسىنى ئىزدىگەندە «تىراگېدىيە — گېرېك تىلىدىن كىرگەن ئاتالغۇ بولۇپ، ئۇنىڭدا تىياتىرنىڭ باش قەھرىمانى بەختسىزلىككە ئۇچراش، ئۆلۈپ كېتىشتەك پاجىئە بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. تىراگېدىيەنىڭ باش قەھرىمانلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئەجايىپ شەخسلەر، ھەتتا قەھرىمان شەخسلەر بولىدۇ» دېگەن جاۋابقا ئېرىشىمىز.

ئەدەبىيات نەزەرىيەسىگە ئائىت بايانلاردا ئەسەرلەرنىڭ ئاخىرلىشىش شەكلىنى تىراگېدىيەلىك ئاخىرلىشىش ۋە كومېدىيەلىك ئاخىرلىشىش دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلىدۇ. كومېدىيەلىك ئاخىرلىشىش ئۇسۇلىدا باش قەھرىماننىڭ غەلىبىسى تەنتەنە ئىچىدە ئاخىرلىشىدۇ. كىشىنى خۇشال-خۇراملىق ئىچىگە باشلاپ، ئەدەبىياتنىڭ گۈزەللىك تەسىرىدىن بىۋاستە زوقلاندۇرىدۇ. تىراگېدىيەلىك ئاخىرلىشىش بولسا، باش قەھرىماننىڭ ئۆلۈمىدىن پايدىلىنىپ، باش قەھرىمان ياشاۋاتقان ئىجتىمائىي مۇھىت ھەققىدە ئويلاندۇرىدۇ. ئوقۇرمەنلەرنى تىراگېدىيەنىڭ سەۋەبىنى ئىزدەشكە ئىلھاملاندۇرۇپ، ئەسەر ئاخىرلاشقاندىن كېيىنكى ھۇزۇرلىنىش بوشلۇقى بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ نۇقتىدا نۇرغۇنلىغان ئەدەبىيات تەتقىقاتچىلىرى تىراگېدىيەنى ئەسەرنىڭ جەلپ قىلىش كۈچىنى ئاشۇرىدۇ دەپ قارايدۇ.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئىچىدە تىراگېدىيەلىك

يول بىلەن ئاخىرلاشتۇرۇلغان داستانلار ئاز ئەمەس. دەر-
ۋەقە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئىچىدىكى ئەڭ داڭلىق
بولغانلىرى يەنىلا، «تاھىر - زۆھرە»، «لەيلى - مەجنۇن»،
«پەرھاد - شىرىن»، «رابىيە - سەئىدىن» قاتارلىق داستان-
لار تىپىك تراگېدىيەلىك مۇھەببەت داستانلىرىدۇر. يازما
ئەدەبىياتىمىز بىلەن چېتىشىسىز بولغان داستانلاردىن
«شىرزات ۋە گۇلشات»، «شاھزادە فەررۇخ»، «بوز
كۆرپەش ۋە قارا چاچ ئايىم» قاتارلىقلارمۇ تىپىك تراگې-
دىيەلىك داستانلار بولۇپ، باش قەھرىماننىڭ تراگېدىيە-
سى ئەسەرلەرنىڭ يېشىمى قىلىنغان ۋە بۇ ئارقىلىق
يۇكسەك بەدىئىي سەۋىيە يارىتىلغان. نۆۋەتتە دىيارىمىزدا
داۋاملىق تارقىلىۋاتقان يەرلىك داستانلاردىن «تۆمۈر خە-
لىپە»، «ياچىبەگ»، قەشقەر ۋە خوتەن رايونىدا ئېيتىل-
ۋاتقان «سېيىت نوچى»، خوتەن خەلق داستانى «ھەۋزە-
خان» قاتارلىقلارمۇ تراگېدىيەلىك تۈسىنىڭ قويۇق بولۇ-
شى بىلەن گەۋدىلىنىدۇ.

تراگېدىيەلىك گۈزەللىك دېگىنىمىز ئەدەبىي ئەسەر-
لەردىكى باش قەھرىماننىڭ ئۆزىگە پايدىسىز بولغان
ھەرخىل ئىجتىمائىي - تەبىئىي شارائىتلارغا قارشى كۈرەش
قىلىشى ۋە ئاخىرىدا شۇ كۈچلەر ئالدىدىكى مەغلۇبىيىتى
ياكى ئۆزۈل - كېسىل بولمىغان غەلبىسى ئارقىلىق
ئۇلارنىڭ خاراكتېرىدىكى ئارتۇقچىلىقلىرىنى ئېستېتىكا
يۇكسەكلىكىدە ئىپادىلەپ بېرىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئاتالغۇدى-
كى تراگېدىيە ئەسەردىكى تۈرلۈك پايدىسىز شارائىتلار-
نى كۆرسەتسە، گۈزەللىك ئۇقۇمى شۇ خىل پايدىسىز ئا-
مىللار ئىچىدە گەۋدىلىنىپ تۇرغان ئىجابىي خاسلىقنى
كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكى تراگېدىيەلىك
گۈزەللىكنى تۆۋەندىكى بىر قانچە نۇقتا ئارقىلىق كۆرسە-
تىپ بېرىش مۇمكىن:

1. داستانلاردىكى تراگېدىيەلىك گۈزەللىك تراگې-
دىيەلىك مەنبەنى ئاساس قىلىدۇ.

خەلق داستانلىرىدىكى تراگېدىيەلىك مۇھىت ئالدى
بىلەن باش قەھرىماننىڭ مەغلۇبىيەتكە يۈزلىنىشتىكى شارا-
ئىتتۇر. ئۇ باش قەھرىماننى چۆرىدەپ تۇرغان بولغاچقا،
ئۇ، ئەسەردىكى پۈتكۈل تراگېدىيەنىڭ مەنبەسىدۇر.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكى تراگېدىيە مەنبەسى
دەۋرىي ۋە مىللىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە. ئالدى بىلەن بىز-
گىچە يېتىپ كەلگەن داستانلارنىڭ كۆپىنچىسى فېئودالىزم
دەۋرىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان بولغاچقا، تراگېدىيەنىڭ
مەنبەسى ئىلاھىي ياكى ئەپسانىۋى كۈچ بولماستىن
بەلكى، رېيال ئىجتىمائىي كۈچلەردۇر. بىز بۇ يەردە كى-
تابخانغا يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى ئىلاھ بىلەن ئىلاھلار
ئوتتۇرىسىدىكى، ئىلاھلار بىلەن ئادەملەر ئارىسىدىكى
تراگېدىيەنىڭ تراگېدىيەلىك گۈزەللىكنىڭ مەنبەسى قىلىن-
غانلىقىنى ئەسكەرتمەكچىمىز. قەدىمكى يۇنان - گرېك ترا-
گېدىيەلىرىدە ئىلاھلار بىلەن قارشىلىشىش تراگېدىيەنىڭ
مەنبەسى بولۇپ، باش قەھرىمان باشتىن - ئاخىر ئۆزى
يېڭىپ بولالمايدىغان كۈچنىڭ قارشىسىغا قويۇلىدۇ، شۇ
ئارقىلىق ئۇنىڭ چەكسىز باتۇرلۇقى، پاراسەتلىك ئىكەنلى-
كى تراگېدىيەلىك مۇھىت ئىچىدە گەۋدىلىنىدۇ. ئۇيغۇر
خەلق داستانلىرىدا بۇنداق ئىلاھىي مەنبەنى بايقاش ئاسا-
سەن مۇمكىن ئەمەس. ئەكسىچە، ئەسەردىكى باش قەھ-
رىمانلارنىڭ قارشىسىغا قويۇلغىنى ئەينى ۋاقىتتىكى فېئو-
داللىق ئەخلاقنى يادرو قىلغان فېئودالىق مۇھەببەت قا-
راشلىرى شۇنداقلا، پۈتكۈل فېئودالىزم جەمئىيىتى. شۇڭا
ئومۇملۇقتىن قارىغاندا خېلى كۆپ ساندىكى مۇھەببەت
داستانلىرى بىۋاستە ھالدا فېئودالىزم جەمئىيىتىگە قارشى
ھالدا ئوتتۇرىغا چىققان بولۇپ، باش قەھرىماننىڭ تراگې-
دىيەگە يۈزلىنىشى ياكى ئۇلارنىڭ سۆيگۈ مۇھەببىتىنىڭ
ئەمەلگە ئاشماسلىقى ئەسەرنىڭ باش قىسمىدىلا بەلگىلىۋې-
تىلگەن بولىدۇ. بۇنداق بولۇشى ئەدەبىياتنىڭ رېياللىقتا
ئۇيغۇن بولۇش پرىنسىپىغا ماس كېلىدۇ. داستان ئىجاد-
چىلىرى بىر تەرەپتىن ئىنسانىي مۇھەببەتنىڭ گۈزەللىكنى،
ئەركىن بولۇش لازىملىقىنى بىلىدۇ. يەنە فېئودالىزم دەۋ-
رىدە بۇنداق ئەقىدىنىڭ قارشى ئېلىنمايدىغانلىقىنىمۇ بىلى-
دۇ. دېمەك، داستان ئىجادىيەتچىلىرى ئەسەرنىڭ باش
قىسمىدىلا ئۇلارنى ئاشۇنداق قارىمۇ قارشىلىق ئىچىگە
قويۇپ تەسۋىرلەيدۇ. بۇ، داستانلارنىڭ رېياللىقتا تېخىمۇ
يېقىنلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. چۆچەكلەر بۇنداق ئالاھىدىلىكتىن
يىراق. ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىمۇ فېئودالىزم
دەۋرىنىڭ مەھسۇلى. ئۇلاردىكى ئەركىنلىك، پادىشاھلار
ئۈستىدىن غالىب كېلىش ئىدىيەسى، شۇنداقلا ئەركىن نە-
كاھلىنىش ئىدىيەسى فېئودالىزم جەمئىيىتىدە ئەمەلگە ئېشى-
شى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. بىر قىسىم چۆچەكلەردە ھەتتا

2010.3

پادىشاھنىڭ قىزلىرى بىلەن تازلار ياكى شاھزادىلەر بىلەن يېتىم قىزلار نىكاھلىنىدۇ. ئۇلار فېئودالىزمنىڭ بارلىق كىشەنلىرىنى ئەقىل پاراستى ياكى سېھىرلىك كۈچلەرنىڭ ياردىمى بىلەن سۈپۈرۈپ تاشلايدۇ. يۇقىرىدا قەيت قىلىنغاندەك بۇنداق بولۇشى ئەسلىدىنلا مۇمكىن بولمايدىغان خاھىش بولسىمۇ، خەلق ئاممىسى ئۆزىنىڭ ئارزۇ-ئارمانلىرىنى چۆچەكلەرگە يۇغۇرۇش ئارقىلىق رېيال زىددىيەتتىن قاچقان. داستانلارنىڭ تىراگېدىيەلىك زىددىيەت ئىچىدە خاراكتېر يارىتىشنى ئاساسىي يول قىلغانلىقى ئۇنىڭ ئەڭ قىممەتلىك تەرىپىنىڭ بىرى.

«بوز كۆرپەش ۋە قارا چاچ ئايىم» داستانىدا مۇنداق ۋەقەلىك بايان قىلىنغان: لوپنۇر دېگەن يۇرتتىكى ئابدال دېگەن جايدا سۇياغىل دەيدىغان بىر كىشىنىڭ بوز كۆرپەش ئاتلىق بىر ئوغلى بار ئىكەن. بوز كۆرپەش ئاتا-ئانىسىدىن كېيىن قالغاندىن كېيىن سەپەرگە ئاتلىنىپ، يېڭىسۇ دېگەن جايغا كېپتۇ. بۇ يۇرتتا سۇلۇباي ئاتلىق بىر باي بار ئىكەن. بۇ كىشىنىڭ قارا چاچ ئايىم دەيدىغان بىر قىزى بار ئىكەن. بىر كۈنى بوز كۆرپەش بايىنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈۋاتقان چاغدا، ئۇنى باي مالايلىققا ئېلىۋاپتۇ. بوز كۆرپەشنى بايىنىڭ قىزى كۆرۈپلا ياقتۇرۇپ قاپتۇ، ئۇلار مۇھەببەتلىشىپتۇ. ئەمما بايىنىڭ ئايالى پاتما ئۇنىڭغا نىيىتىنى بۇزۇپتۇ. باي بايقاپ قېلىپ، بوز كۆرپەشكە قەست قىپتۇ. باي ئاخىر زەھەرلىك ئوقيا بىلەن بوز كۆرپەشنى ئۆلتۈرۈپ. ئۇنىڭ كاللىسىنى تېرەككە ئېسىپ قويۇپتۇ. قاراچاچ ئايىم بولسا ئۇنىڭ جەسىتىگە قاراپ قاتتىق ئېچىنىپتۇ ۋە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈپ ئۇنىڭ بىلەن بىر گۆردە يېتىپتۇ. داستاننى بۇنداق ئاخىرلاشتۇرۇش «شاھزادە فەررۇخ» داستانىدىمۇ چېلىقىدۇ. كۈچلۈك تىراگېدىيەلىك تۈسكە ئىگە بۇ خىل داستانلاردا باش قەھرىماننىڭ ئېلىشىۋاتقىنى قارىماققا بىرەر باي ياكى پادىشاھ بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى دەل پۈتكۈل فېئودالىزملىق ئەخلاق چۈشەنچىسىدۇر. باش قەھرىمان ئەسەرنىڭ بېشىدىلا ئاتا-ئانىسىدىن مەھرۇم قالىدۇ. كېيىن جاھان كېزىپ باشقا جايلارغا بېرىپ قالىدۇ. ئاتا-ئانىسىدىن ئايرىلىپ قېلىشى ئۇنىڭ تىراگېدىيەسىنىڭ باشلىنىشى، بايىنىڭ ئۆيىگە مالايلىققا كىرىشى بولسا ئۇنىڭ تىراگېدىيەسىنىڭ داۋاملىشىشىدىن ئىبارەت. فېئودالىزم جەمئىيىتىدىكى كىشىلەر مەيلى قانداق نام بىلەن باي ۋە پادىشاھلارنىڭ ھۇزۇرىدا ئىشلىسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىردەك ئېزىلىدۇ. خەلق چۆچەكلىرىدىن «پېخسىق باي»، «كەنجى ئوغۇل» قاتارلىق چۆچەكلەردە بايلارنىڭ ھەرخىل ئاماللار بىلەن مالايلارنىڭ ئىش ھەققىنى بەرمىگەنلىكى بايان قىلىنغان. دەرۋەقە «بوز كۆرپەش ۋە قارا چاچ ئايىم» داستانىدا بوز كۆرپەش ناھايىتى ئاسانلا زىيانكەشلىككە ئۇچرايدۇ. بايىنىڭ خوتۇنى ئۇنىڭغا ئىشقىۋازلىق قىلغاندا ئۇ بىگۇناھ بولسىمۇ، ئەمما باي يەنىلا ئۇنىڭغا ئىشەنمەيدۇ. قىلتاق قۇرۇپ ئۇنى ئۆلتۈردۇ. بۇ، ئەسەردىكى تىراگېدىيەنىڭ ئۆزلۈكسىزلىكىدۇر.

مۇھەببەت داستانلىرىدا فېئودالىزمنىڭ زۇلۇملىرىنى ئابستراكت نۇقتىدىن يۈكسەك دەرىجىدە بەدىئىيلەشتۈرۈپ بايان قىلغاچقا، تىراگېدىيەنىڭ مەنبەسى بولغان ئىجتىمائىي سەۋەبنى ھېس قىلماق بىر قەدەر قىيىن. ئەمما تارىخىي داستانلار بۇ تەرەپنى ئەينەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ. تارىخىي داستانلاردىن «تۆمۈر خەلىپە»، «ياچىبەگ»، «ئۆمەر باتۇر» قاتارلىقلاردا تىراگېدىيەنىڭ مەنبەسىنى يەنى بارلىق خەلقنىڭ دۈشمىنى بولغان رەزىل ئىجتىمائىي كۈچلەرنىڭ كونكرېت جىنايىتىنى بىۋاستە كۆرسىتىپ بەرگەن.

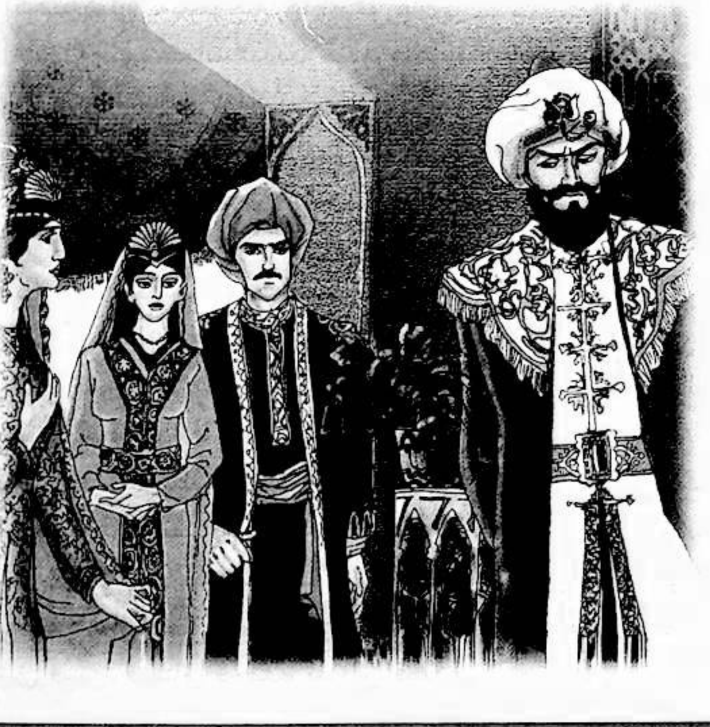

«تۆمۈر خەلپە» داستانى ئالدىنقى ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان. ئەسەردە قۇمۇل خەلقىنىڭ تارتقان جاپا - مۇشەققەتلىرى بايان قىلىنغان. شاھ مەخسۇتنىڭ خەلققە سالغان ئەسكەرلىككە مەجبۇرىي قوبۇل قىلىشتىن ئىبارەت ئالۋىڭى زىددىيەتنىڭ باشلىنىشى قىلىنغان.

جاڭجۇ بىلەن شاھمەخسۇت،
ئەسكەر ئالدى قۇمۇلدىن.
بەرمەي ئەسكەر قورايلىق،
قايرىپ ئالدى يولىدىن.

مۇشۇ خىل كونكرېتلىق ئىچىدە تۆمۈر خەلپە ۋەكىللىكىدىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەرىكەتلىنىشىنىڭ سەۋەبىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. داستاندا شاھمەخسۇتنىڭ مەككارلىقى، قورقۇنچلۇقى ۋە بۇلارغا قوشۇلغان رەھىمسىزلىكى زەنجىرسىمان بايان قىلىنغان. داستاندا تۆمۈر خەلپىنىڭ ئۇرۇمچىگە سۈلھى قىلىنىپ ئېلىپ كېلىنگەنلىكى، ئالتالمىش «تىپ دارىن» دەپ ئاتىلىپ ئاخىرى ياڭزېشىننىڭ قولىدا ۋاقىتسىز خازان بولغانلىقى بېرىلگەن. داستاننىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك تەرىپى شۇكى، شاھمەخسۇتنىڭ مەغلۇپ بولۇش مۇمكىنچىلىكى روي بېرىۋاتقان شارائىتتا يەنە، تۆمۈر خەلپىنىڭ ئاجىزلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. زىددىيەتلىك ئەمما مۇرەسسەسىز پاكىتلار ئارقىلىق تۆمۈر خەلپە تىراگېدىيەسىنى ئاڭلىغۇچىلارغا تاپشۇرغان.

«نۇزۇگۇم» داستانىدىمۇ قەھرىماننىڭ تىراگېدىيەلىك مۇھىتى ئىنتايىن كونكرېت بولۇپ، ئۇنى ئوراپ تۇرغىنى ئالدى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدۇر. تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش جەھەتتىن قارىغاندا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زۇلمىغا جاۋابەن خەلق ئاممىسىنىڭ قارشى قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغان كونكرېت ۋاقىتنى بىۋاستە ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان. داستان باشلىنىشىدىلا نۇزۇگۇم سۈرگۈن قىلىنىپ ئىلىغا كېلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى بېگىنىڭ ئۆيىدە دېدەك بولۇپ ئىشلەيدۇ. شۇ پۇرسەتتە ئۇ ئاكىسى ئابدۇللا بىلەن كۆرۈشىدۇ. ئەمما چىڭ سۇلالىسى بېگىنىڭ ئۇنىڭغا نىيىتى بۇزۇلۇپ ئۇنى ئەمرىگە ئالماقچى بولىدۇ. نۇزۇگۇم ئاكىسىنىڭ ياردىمىدە قاچىدۇ. ئۇنىڭ قاچقانلىقى مەلۇم بولغاندىن كېيىن تۇتۇلۇپ قالىدۇ. ئۇنى قاتتىق قىيىن- قىستاق ئىچىدە سوراق قىلىدۇ، ئەمما چىداملىق نۇزۇگۇم قىلچىمۇ بويسۇنمايدۇ. بۇنىڭغا چىدىمىغان زالىملار ئۇنى دارغا ئاسىدۇ.

«نۇزۇگۇم»دا فېئودالىزمنىڭ ئەخلاق- تۈزۈم، سىياسەت، ئىقتىساد قاتارلىق جەھەتتىن ئەلتۆكۈس چىرىگەنلىكى، خەلقنىڭ قېنىنى شورىغانلىقى پۈتكۈل تىراگېدىيەنىڭ مەنبەسى قىلىنغان بولۇپ، نۇزۇگۇمنىڭ شۇ تىراگېدىيەلەر توپىدىكى باتۇرلارچە ئېلىشىشىنى يۇكسەك بەدىئىيلىككە ئىگە قىلغان. نەتىجىدە نۇزۇگۇم ئوبرازى تولىمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا يارىتىلىپ كىشىلەرنىڭ مەڭگۈ ئېسىدىن چىقمىغان.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇكى، باش قەھرىمان يارىتقان تىراگېدىيەلىك گۈزەللىك ئۇلارنى شۇ خىل تىراگېدىيەگە مەھكۇم قىلغان مەنبەنىڭ ئارقا تېرەك بولۇشى بىلەن روياپقا چىقىدۇ. مۇھىت قانچە كونكرېت، تىپىك بولسا ئۇنىڭ ۋەقەلىك تەرەققىياتى شۇنچە كەسكىن، شۇنچە ئېچىنىشلىق بولىدۇ.

2. تىراگېدىيەلىك قەھرىماننى كونكرېت تىراگېدىيەلىك شارائىت يارىتىدۇ.

تىراگېدىيە ئېستېتىكىسىدىكى ئالاھىدە ئوبيېكت بولۇش سۈپىتى بىلەن ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە. ھېگېل: «تىراگېدىيەنى شەخس ئۆزى كەلتۈرۈپ چىقارمايدۇ بەلكى ئوخشىمىغان ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەت، رېئاللىققا بولغان ئوخشىمىغان چۈشەنچە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ» دەپ قارىغان. ماركس بىلەن ئېنگېلس دىيالېكتىكىلىق پەلسەپە نۇقتىسىدىن چىقىپ تىراگېدىيەنىڭ ئىجتىمائىي مەنبەسىنى ئېچىپ بەردى. ئۇلار: «تىراگېدىيە بولسا يېڭى ئىجتىمائىي قائىدىلەرنىڭ كونا قائىدىلەرنىڭ ئورنىنى ئېلىشىنىڭ ئىنكاسى، ئىجتىمائىي تۇرمۇشتىكى كونا نەرسىلەرنىڭ يېڭى نەرسىلەرنىڭ ئورنىنى ئېلىشىنىڭ تەبىئىي نەتىجىسى. دۇنيادىكى بارلىق ئۇلۇغ تارىخىي ۋەقە ۋە ئىشلار تۈنجى قېتىمدا چوقۇمكى تىراگېدىيەدۇر»، دەپ قارايدۇ. بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا تىراگېدىيەنى ھېس قىلىش ئىنسان ھاياتىدىكى ئەڭ كەسكىن، ئەڭ نازۇك تەرەپ بولۇپ، ئۇ ئىنساننىڭ باشقا توپلاردىن پەرقلىنىدىغان مۇھىم ئالاھىدىلىكىدۇر. شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىمكى تىراگېدىيە دېگەن سۆز، ئازابلىنىش، ئېچىنىش تۇيغۇسىدا بولۇش، ئۈمىدسىزلىنىش

ياكى ئۆلۈش قاتارلىق سۆزلەر بىلەن تەڭداش ئەمەس. ئۇ ئادەتتە سەھنە ئەسەرلىرى تۈرىدە تىلغا ئېلىنىدىغان «تىراگېدىيە»گە تېخىمۇ تەڭ ئەمەس. تىراگېدىيە يەنە كېلىپ ئېستېتىكا نۇقتىسىدىن كۆرسىتىلگەن تىراگېدىيە دېگەن كۆز قاراش كىشىنى ھېس ھاياجانغا چۆمدۈرىدىغان، كىشىنى قايىل قىلىدىغان، روھىي دۇنيانى ئاۋۇندۇرۇپ، ئېستېتىك ھۇزۇر ئېلىپ كېلىدىغان ھېسسىي ئۇقۇمدىن ئىبارەت.

تىراگېدىيە يۇقىرىدا دېيىلگەندەك كونىلىق بىلەن يېڭىلىق ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىشىشتىن كەلگەنلىكى ئۈچۈن، باش قەھرىمان مۇشۇ كونكرېت قارشىلىشىش ئەچىگە قويۇلغاندا، ھەقىقىي قەھرىمانغا ئايلىنىدۇ.

رېئالىستىك مۇھەببەت داستانلىرىدا باش قەھرىمانىنىڭ خاراكتېرى ئاساسەن ئۇنىڭ سەرگەردانلىق ھاياتى، جۇدالىق ئازابى ئىچىدىكى چىدامچانلىقى ئۆز سۆيگۈنىگە بولغان سەۋر - تاقىتىگە تايىنىپ غەلىبە قىلىدۇ. بۇنداق داستانلاردا باش قەھرىمانىنىڭ سەرگەردانلىق ھاياتىنى ئەسەردىكى تىراگېدىيەلىك تەرەپنىڭ ئاساسىي قىسمى دېيىش لازىم. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خىلدىكى داستانلار مەزمۇنىنىڭ خېلى بىر قىسمى ئاشىقلارنىڭ چەت يۇرتلاردىكى سەرگۈزەشتىلىرىگە قارىتىلغان بولىدۇ. بۇ قىسىمدا ئاشىقلار ياقا يۇرتلاردا سەرگەردان بولۇپ يۈرىدۇ. ئاش - نانغا زار بولۇپ، مەجنۇنلۇقتا ياشايدۇ. بەزىلىرىدە ھەتتا قاراقچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ. ئەنە شۇ تەرەپ بولغاچقا باش قەھرىمان گەۋدىلىنىپ چىقىدۇ. «تاھىر - زۆھرە» داستانىدا تاھىرنىڭ سەرسانلىقتىكى ھاياتى ئۇنىڭ ئېغىزىدىن مۇنداق بېرىلگەن:

چىرايىم سېرىق سامان،
زۆھرەنىڭ ئوتى يامان.
ئۆلۈم خۇدانىڭ قەستىدۇر،
تىرىك ئايرىلغان يامان.
مەن زۆھرەمدىن ئايرىلغاچ،
بولدۇم بىسەرۇ سامان.
قوشقاي مېنى زۆھرەمگە،
يا رەھىم، يا رەھمان.

ئېتىراپ قىلىشقا تېگىشلىك بولغىنى شۇكى، ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ ۋىسال لەززىتى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن داستانلاردىكى تىراگېدىيەلىك گۈزەللىك، چىن مۇھەببىتى

باشقىلار تەرىپىدىن ئۈزۈل- كېسىل بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان داستانلارنىڭكىگە يەتمەيدۇ. بۇ ھەقتە بىز «بوز يىگىت» داستانىنى مىسالغا كەلتۈرسەك بولىدۇ. داستاندا مۇنداق ۋەقەلىك بايان قىلىنىدۇ: «بۇرۇنقى زاماندا ئابدۇللاخان ئىسىملىك پەرزەنتسىز پادىشاھ بولغانىكەن. كېيىنكى كۈنلەردە خوتۇنى ھامىلدار بولۇپ بىر پەرزەنتلىك بوپتۇ ۋە ئۇنىڭغا بوز يىگىت دەپ ئات قويۇپتۇ. بوز يىگىت ئىنتايىن ئەقىللىق چوڭ بوپتۇ. چۈشىدە بىر گۈزەل قىزغا ئاشىق بوپتۇ. سەپەرگە چىقىپ شۇ قىزنى ئىزدەپتۇ. يولدا نۇرغۇن تالاپەتلەرگە يولۇقۇپتۇ. ئاخىر قىز بىلەن تېپىشىپتۇ. ئەمما پادىشاھ قىزنى زەيتۇن ئىسىملىك بىر شاھزادىگە ياتلىق قىلماقچى بولغانىكەن. ئۇلار بىر- بىرسىگە يول قويۇشماي قاتتىق ئېلىشىپتۇ. ئاخىر بوز يىگىت يېقىلىپتۇ. 72 يېرىدىن جاراھەتلىنىپتۇ ۋە ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. مەشۇقى ئۇنىڭغا گۈمبەزلىك قەبرە ياساپ قەبرە ئىچىگە كىرىپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋاپتۇ.

تىراگېدىيەلىك تۈسكە ئىگە داستان «بوز يىگىت»تە، بوز يىگىتنىڭ قىزغا بولغان ئاشىقلىقى ئىنتايىن ئالقىشلانغان. تولىمۇ پايدىسىز شارائىت ئاستىدىكى باتۇرلۇقى، تىز پۈكمەسلىكى ئارقىلىق ئۇنىڭ تەڭداشسىز جەلپ قىلىش كۈچى بارلىققا كەلگەن. بوز يىگىت داستاندا بوز يىگىت بىر قانچە قېتىملىق ئوڭۇشسىزلىقلارنى باشتىن كەچۈردۇ. ئۇ سەپەرگە چىققاندا ئالدى بىلەن مايمۇنلار ئېلىگە كېلىدۇ. تۇتقۇن بولىدۇ. كېيىن ئۇ يەردىن قېچىپ مالچىن شەھىرىگە كېلىدۇ. مايمۇنلار بولسا ئۇنى يەنە تۇتۇۋالىدۇ. يەنە قېچىپ كېتىدۇ. ھەر جايدا ئۆلۈم- كۈلپەت بىلەن ئېلىشىدۇ. ئەمما ئۆز يارىنىڭ ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن، ھېچنېمىدىن ئىككىلەنمەيدۇ. باغداد سودىگەرلىرى ئۇنىڭغا يولۇقىدىن قايت، بۇ ئۆلۈم يولى دېسە قەتئىي تىز پۈكمەيدۇ. كۆرۈشكە بولىدۇكى بوز يىگىت تىراگېدىيەلىك مۇھىت ئىچىدە پىشىپ يېتىلىدۇ. يەنە تىراگېدىيە يۈكسەكلىكىگە قاراپ داۋاملىق ئالغا سىلجىيدۇ. بوز يىگىت قىز بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن قىزنى ئوراپ تۇرغان كۈشەندە چۆرىلەرنىڭ پادىشاھقا چېقىپ قويۇشى بىلەن ئۇلار سېزىلىپ قالىدۇ. شاھنىڭ جاللاتلىرى ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. بوز يىگىت كۈندۈزى شەھەر سىرتىدا، كېچىسى قىزنىڭ ھۇجرىسىدا يارى بىلەن بىللە بولىدۇ. ئاخىر پادىشاھنىڭ سۇيىقەستى بىلەن ئالەمدىن ئۆتىدۇ. قىزمۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. دېمەك، بوز يىگىت ئوبرازىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك يارىتىلىشىنى ئۇنى ئوراپ تۇرغان تىراگېدىيەلىك مۇھىتتىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.

ئادەتتە تىراگېدىيەلىك قەھرىمانلارنى ئوراپ تۇرغان تىراگېدىيەلىك مۇھىت تۆۋەندىكى مۇتىفلار بىلەن باغلىنىشلىق بولىدۇ. ئۇلار:

1) قىزنىڭ يولىدا سەرگەردان بولۇش مۇتىفى

بۇ مۇتىف «سەنۇبەر»، «بوز يىگىت»، «تاھىر- زۆھرە»، «شاھزادە فەررۇخ» قاتارلىق داستانلاردا ئۇچرايدۇ. بۇنىڭدا قىزغا ھەرخىل سەۋەبلەر بىلەن ئاشىق بولغاندىن كېيىن قىزنى ئىزدەپ، دەشت- چۆللەردە سەرگەردان بولىدۇ. نۇرغۇنلىغان خەتەرلەرگە يولۇقىدۇ. بەزىلىرىنى قاراقچىلار بۇلىۋالسا، بەزىلىرىنى باشقىلارغا قۇل ئورنىدا سېتىۋېتىدۇ. بىر قىسىملىرىدا شاھزادە ئۇزۇن سەپەرگە ئاتلانغاندىن كېيىن قاتتىق بوران چىقىپ كېتىدۇ. پۈتكۈل بىساتى دېڭىزغا غەرق بولىدۇ. بىر قانچە كىشى ساق- سالامەت قايتىپ كېتىدۇ ۋە پادىشاھقا ئوغلىڭىز ئالەمدىن ئۆتتى دەپ مەلۇم قىلىدۇ.

2) قىيىن شەرت قويۇش مۇتىفى

بۇ خىلدىكى مۇتىفتا شاھزادە قىزغا ئېرىشمەك ئۈچۈن نۇرغۇن يوللارنى بېسىپ ئۆتىدۇ. ئاخىر قىزنىڭ مەملىكىتىگە يېتىپ كېلىدۇ. قىز بولسا ئەگەر پالانچى نەرسىنى قىلىپ بەرسەڭ ساڭا ياتلىق بولىمەن، بولمىسا ياتلىق بولمايمەن. سېنى ئۆلتۈرىمەن دەيدۇ. شاھزادە ئۇلارنىڭ تەلىپىنى بەجا كەلتۈرسىمۇ ئەمما مەلىكە ئۇنى يەنىلا ئۆلۈمگە بۇيرۇيدۇ. مەسىلەن، «مەلىكە گۈلرۇز» قاتارلىق داستانلار.

3) ئۈچىنچى شاھزادە مۇتىفى

بۇ خىلدىكى مۇتىفتا شاھزادە قىزنىڭ ۋەسلىگە يەتمەكچى بولغاندا، بىردىنلا ئۈچىنچى شاھزادە مەيدانغا چىقىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قىزنىڭ دادىسى ۋەدىسىدىن يېنىۋالىدۇ. بەزىلىرىدە شاھزادە بېرىشتىن ئىلگىرىلا ئۇنىڭ شۇنداق بىر يىگىتى بولغان بولىدۇ. نەتىجىدە ئىككى شاھزادە قاتتىق ئېلىشىدۇ. ھەتتا ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانى ئۆلۈپ كېتىدۇ. بىر قىسىم داستانلاردا ئۈچىنچى شاھزادىنىڭ ئورنىدا شۇ مەملىكەتتىكى بىرەر ۋەزىرنىڭ

شەققەتلەرنى تارتىپ بولغان بولىدۇ. ئۇنىڭ بەرنا قىياپى-
تى تارتقان جاپا - مۇشەققەتلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كىشى-
نى ئىنتايىن قايىل قىلىدۇ، ئەمما دەل شۇنداق چاغدا
رەزىل كۈچلەر قايتىدىن مەيدانغا كېلىپ دەھشەتلىك ئې-
لىشىشلار بولىدۇ. ئاخىر باش قەھرىمان ئالەمدىن
ئۆتۈپ، فېئودالىزمنىڭ ھەرقانداق يېڭى، باتۇر كۈچلەر-
نىڭ تەرەققىياتىنى كۆرۈشنى خالىمايدىغان قاراڭغۇ تەرە-
پى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ. بىر قىسىم مۇھەببەت داستانلى-
رىنىڭ تىراگېدىيەلىك خۇسۇسىيىتى شۇ قەدەر قويۇقكى
يىگىت ئۆلگەندىن كېيىن ئايالمۇ تەڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋا-
لىدۇ. نەتىجىدە تىراگېدىيە تېخىمۇ يۇكسەك پەللىگە يېتى-
دۇ. بۇلارغا «پەرھاد-شېرىن» تىپىدىكى داستانلار
مىسال بولالايدۇ.

قەھرىمانلارنىڭ ئۆلۈمى پۈتكۈل ئەسەرنىڭ كول-
مۇناتسىيەسى، شۇنداقلا باش قەھرىمان ئوبرازىنىڭ ئەڭ
مۇكەممەللىشىدىغان قىسمى بولغاچقا، ئۇنى تەسۋىرلەشتە
ھەمىشە باش قەھرىماننىڭ ئالاھىدە خىسلىتى — ئۆلۈم
ئالدىدىكى مەردانىلىك بايان قىلىنىدۇ. بۇ قىسىم ئەمەلى-
يەتتە پۈتكۈل ئوبرازنىڭ ئەڭ جەلپكار تەرىپىدۇر. بۇ-
نىڭغا تىپىك مىسال سۈپىتىدە تارىخىي داستانلاردىن
«ھەۋزىخان» داستانى ۋە «تۆمۈر خەلپە»، «سېيىت
نوچى»، «ياچىبەگ» قاتارلىق داستانلارنى مىسال كەل-
تۈرۈش مۇمكىن.

«ياچىبەگ» داستانى 18 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدى-
كى جۇڭغار خانلىقى بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى
ئارىسىدىكى ئۇرۇش يۈز بەرگەن ۋاقىتلارنى تارىخىي
ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان. جۇڭغارلار چىڭ سۇلالىسى ھۆ-
كۈمرانلىرىدىن مۇداپىئە كۆرمەكچى بولۇپ، قومۇلنىڭ
ئاستانە، لاپچۇق قاتارلىق جايلىرىدا ئەسكەر تۇرغۇزغان.
بۇ لەشكەرلەر ھەمىشە خەلققە زىيانكەشلىك قىلغان.
قومۇل خەلقى ئاخىر چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىغا
قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن. «ياچىبەگ (ئوقيا مەرگىنى)
ئەينى ۋاقىتتا چىققان ئۇرۇش قەھرىمانلىرىنىڭ بىرسى. ئۇ
چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قاتتىق ئەدىپىنى
بەرگەن، كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئۇنى
تۇتماق ئۈچۈن ئوسمان بەگ دېگەن كىشىنى سېتىۋالغان.
ئوسمان دېگەن كىشى بولسا، ياچىبەگنىڭ سىڭلىسىنىڭ
ئېرى سامانچىنى سېتىۋېلىپ، شۇ ئارقىلىق ئۇنى قىلتاققا

ئوغلى مەيدانغا چىقىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. بۇلارغا
«پەرھاد-شېرىن»، «شاھزادە فەررۇخ»، «بەھرام پارس
ۋە بالا ھۆسن پەرى»، «تاھىر-زۆھرە» قاتارلىق داستان-
لار مىسال بولالايدۇ.

3. داستانلاردىكى تىراگېدىيەلىك يۇكسەكلىك —
قەھرىماننىڭ ئۆلۈمى

تىراگېدىيەلىك داستانلاردىكى قەھرىمانلارغا قارشى
قويۇلغىنى پۈتكۈل فېئودالىزم جەمئىيىتى. مەيلى ئەخلاقى
ياكى ئىدىيەۋى نۇقتىدىن بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئۆز-
ئارا چىقىشالمايدىغان كۈچ. شۇڭا قەھرىمانلارنىڭ ئۆلۈ-
شى بىر خىل مۇقەررەرلىك. ئادەتتە تىراگېدىيەلىك داس-
تانلاردىكى قەھرىمانلارنىڭ ئۆلۈمى ئۇلارنىڭ ۋىسال لەز-
زىتىگە يېتىشكە تاس-ماس قالغاندا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ.
بۇ چاغدا ئوبرازنىڭ پۈتۈنلۈكى نۇقتىسىدىن قارىغاندا يۇ-
قىرىدا بايان قىلىنغىنىدەك قەھرىمان بىر قاتار جاپا - مۇ-

دەسسەتكەن. دەل شۇ چاغدا ياچىبەگ نۇرغۇن لەشكەر-
نىڭ قولغا چۈشۈپ، چەمبەرچاس باغلىنىدۇ، شۇنداق
ئەھۋالدىمۇ ئۇ قىلچىمۇ مەيۈسلەنمەيدۇ. ئەكسىچە باتۇر-
لۇق بىلەن ئېلىشىپ، مەردانە قىياپەتتە ئۆلۈپ كېتىدۇ.
داستاندا بۇ قىسىم مۇنداق بېرىلگەن.

«جۇقان سالدى چېرىكلەر:
يۈردۈلۈك تاغدا ياچىبەگ.
ئەمدى قولغا چۈشتۈڭمۇ،
ئوبدان چاغدا ياچىبەگ.

بۇنى ئاڭلاپ ياچىنىڭ،
كۆزلىرىدىن ئوت ياندى.
باغلانسىمۇ قاتمۇقات،
چېرىكلەرگە تاشلاندى.

«نۇزۇگۇم» داستانىدا نۇزۇگۇمنىڭ ئۆلۈم ئالدىدى-
كى ھالىتى مۇنداق بېرىلگەن:

بۇيرۇقۇڭنى بەر جاللات،
مېنى دارغا ئېسىشقا.
ئەل قىساسى مەنلەھەق،
ساڭا يول يوق قېچىشقا.

مېنى دارغا ئاسقاندا،
ئاگاھ بول ئۆز ئىشىڭغا.
روھىم تاياق-توقماق بوپ،
بىر كۈن تېگەر بېشىڭغا.

قەھرىمانلارنىڭ ئۆلۈم ئالدىدىكى مەردانە ھالىتى
«سېيىت نوچى» داستانىدا تېخىمۇ تىپىكتۇر. داستانىنىڭ ئا-
خىرىدا خەلق ئوغلى، ھەققانىيەتچى سېيىت نوچى جازا
مەيدانىغا ئېلىپ چىقىلىپ، ملتىق بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈل-
مەكچى بولىدۇ. سېيىت نوچى ئۆلۈم ئالدىدا شۇ قەدەر بە-
پەرۋاكى، ھەتتا جاللاتقا ھەق تۆلەيدۇ. «سېيىت نوچى»
داستانىدا بۇ قىسمى مۇنداق بېرىلگەن:

«ئەلقىسسە، ئۇلار سېيىت ئاكىگۈڭنى جازا مەيدانىغا
ئېلىپ چىقىشتى. سېيىت ئاكىگۈڭغا ئوق چىقارماقچى
بولغان ياىلارنىڭ قوللىرى تىترەشكە باشلىدى. دارىن
ئات دەپ بۇيرۇق قىلىۋىدى. بىر پاي ئوق كېلىپ سېيىت
نوچىنىڭ بويىنىغا سېلىنغان تاقاقىنىڭ بىر بۇرجىكىگە
تەگدى. سېيىت نوچى مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ، يانچۇقى-
دىن ئىككى داچەننى چىقىرىپ ياينىڭ ئالدىغا تاشلىدى
ۋە مۇنداق دەپ بېيىت توقۇدى.

مېنى ئاتساڭ ئۇستاڭ ئات،
نا ئۇستاڭ يېقىن كەلمە.
سول كۆكسۈمنى چەنلەپ ئات،
جا ئۇستاڭ يېقىن كەلمە.»

بىر قىسىم داستانلاردا، مەسىلەن، «ئابدۇراھمان
خان خوجا»، «بوز يىگىت» قاتارلىق داستانلاردا قەھرى-
مانىڭ ئۆلۈم ئالدىدىكى ھالىتى مۇبالىغە ۋاستىسىدىن
پايدىلىنىپ تېخىمۇ يۇقىرى ئۇنۇم قازىنىلغان. يەنى قەھ-
رىمانلارنى خائىن كۈچلەر ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا ئۇلار
ھەممىشە: «سېنىڭ بۇ گال پىچىقىڭ مېنىڭ تېنىمنى كېسەل-
مەيدۇ. قونجۇمدا بىر پىچاق بار، شۇنى ئېلىپ مېنى
ئۆلتۈر» دەيدۇ. خائىنلار پەقەت شۇ پىچاق ئارقىلىقلا
ئۇلارنىڭ جېنىنى ئالىدۇ. بۇنداق ئېپىزوتتا بىر تەرەپتىن
قەھرىمانلارنىڭ تىراگېدىيە ئالدىدىكى ھەققىي مۇكەممەل-
لىكى كۆرسىتىلسە، يەنە بىر تەرەپتىن خائىنلارنىڭ نامەرد-
لىكى قامچىلىنىدۇ.

بۇ نۇقتىدا خوتەن خەلق داستانى «ھەۋزىخان»
بىزنى تولىمۇ جەلپ قىلىدۇ.

«ھەۋزىخان» داستانى خوتەن خەلق داستانلىرى
ئىچىدە ئاياللارنىڭ باتۇرلۇقى، ئۇلارنىڭ جەمئىيەتتىكى
ئەخلاقى، بۇزۇقچىلىقنى تۈزەش، يولىدىكى باتۇرلۇقى
مەدھىيەلەنگەنلىكى بىلەنلا ئەمەس بەلكى يۇكسەك تىراگې-
دىيەلىك ئالاھىدىلىكى بىلەنمۇ دىققەتكە ئالاھىدە سازاۋەر
داستاندۇر. داستاندا مۇنداق ۋەقەلىك بايان قىلىنىدۇ. قا-
راقاش ناھىيەسىنىڭ زاۋا يېزىسىدىن بولغان ئابدۇللائا-
خۇن بىلەن ھەۋزىخان بىر-بىرسىگە ئىشقى ئوتى چۈشۈپ
توي قىلىشىدۇ. ئەمما ئۇزاققا قالمايلا ئابدۇللا ئاخۇن
ئۇنىڭ دوستى ھەمراخانغا بۇزۇلىدۇ. ھەۋزىخان بىر قېتىم
ئۇلارنى بىر-بىرسىنىڭ قۇچىقىدا ئولتۇرغان ھالدا كۆرۈپ
قالغان بولسىمۇ، ئۆيىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئېرىگە
يالۋۇرۇپ بۇنداق قىلماسلىق ھەققىدە نەسىھەت قىلىدۇ.
ئابدۇللائاخۇن بۇ يولدىن يانمىغاندىن كېيىن ھەمراخاننى
بۇزۇقچىلىق قىلىپ تۇرغان يېرىدىن تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرۈ-
ۋېتىدۇ ۋە ئاخىر ئۆزىمۇ ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنىدۇ.

رىياللىقتا يۈزبەرگەن ھەقىقىي ئىشلار ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن بۇ داستاننىڭ مەزمۇنى بىر قەدەر مۇرەككەپ بولۇپ، ھەۋزىخاننىڭ ھەمراخاننى ئۆلتۈرگەندىن كېيىنكى ھېسسىياتى ئاجايىپ ئۈستىلىق بىلەن يارىتىلغان. ئۇ يامۇلغا تاشلانغاندا ئامبال ئۇنى خوتۇن قىلىش ھېسابىغا ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قېلىش يولىنى كۆرسىتىدۇ. دادىسىمۇ پارە بېرىش ئارقىلىق ئۇنى قۇتۇلدۇرۇپ قالماقچى بولىدۇ. ئەمما ھەۋزىخان تولىمۇ جەڭگىۋار قىياپەتتە ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى رەت قىلىدۇ. داستاندا بۇ مۇنداق بېرىلگەن:

يامۇلغا كىرگەن چاغدا،
ۋاڭ دوتەي دېگەن ئەمدى:
— جېنىمغىنا ھەۋزىخان،
ئۆيىدىكى تەتەينى بەرسەم،
سېنى ئەپ قالغىلى بوسا،
شۇنداققىنا دېگەندە،
— جېنىمغىنا ۋاڭ دارىن،
ئۇنداق پوقنى يېمىسىلە،
ھەر كىشىنىڭ ئوتى ئۆزىگە،
بىر پاي ئوقنى ماڭا بەرسىلە،
مەن تولا قىزىپ كەتتىم.

ھەۋزىخان داستاندا شۇ قەدەر مەردانە يارىتىلغانكى ئۇ ياردىن ۋاپا كەلمەيدىغان بۇ تار جاھاندا ياشاشتىن ئۆلۈمنى ئەۋزەل كۆرىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرە ئۇ ئۆز دوستى ھەمراخاننى ئۆلتۈرۈۋەتكەن بولسىمۇ ئۇنىڭغا بولغان كۈچلۈك مۇھەببەتتىن تېخى ۋاز كېچەلمىگەن بولۇپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ قويغىنىغا قاتتىق پۇشايمان قىلىدۇ ۋە ئۆلۈم يولى ئارقىلىق دوستىدىن كەچۈرۈم سورىماقچى بولىدۇ. ئۇنىڭ بۇ مۇرەككەپ ھېسسىياتىنى ئىپادىلەش جەريانى داستاننىڭ ئەڭ يۈكسەك بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئىنساننىڭ ئۆلۈمگە يۈزلىنىش ھارپىسىدىكى ئىنچىكە ھېسسىياتىنى ئىنتايىن يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئىپادىلەپ بەرگەن. داستاندا ھەۋزىخاننىڭ بۇ ۋاقىتتىكى سۆزلىرى مۇنداق بېرىلگەن:

ھەمراخانغا چىدىمايمەن،
ئاچچىق دېگەن شەيتانىكەن.
ئاچچىق كەينىگە كىرىپ،
ھەمراخاننى ئۆلتۈردۈم.
مېنى ئېتىپ بولغاندا،
نامزىمنى قىلمىسىلا.
توي ئورنىدا چىقارسىلا
قارا مەخمەل بۆكۈم بار،
جىنازىغا كەيدۈرسىلە.
ئالتۇن كۆڭلىكىم باردۇر،
جىنازىغا ئاستۇرسىلا.
باغئېرىققا ئاچىقىپ،
مولغۇدەك مازار بېشىدا،
يەكەن يولىنىڭ بويىدا،
يول لېۋىدە قۇياپ قويسىلا.
تاش ئورنىمىز بىر بولسۇن،
ھەمراخاننى ئاچتۇرسىلا،
ئىچى ئوران بىر بولسۇن.

داستاندا ھەۋزىخان ۋاپاسىز ئېرىنى «ئازدۇرغان» ھەمراخانغا بولغان غەزىپى بىلەن ئۇنىڭ دوستلۇق مېھر-مۇھەببىتىگە بولغان تەشەككۇرىنى مۇشۇنداق ئىپادىلىگەندىن كېيىن، ئۆلۈم راسلىنىدۇ. ئۆلۈم ئالدىدا بىچارىلەرچە ئۆلۈشنى خالىماي، ئەكسىچە «ئوسمىسىنى قۇياپ بولاپ، ئەڭلىكنى ئېتىپ بولاپ» مەردانىلىك بىلەن ئۆلۈمگە يۈزلىنىدۇ ۋە مەردانە ئايالنىڭ ئالىيجاناب ئوبرازىنى يارىتىدۇ. ھەۋزىخان داستانى ئۆزىدە ئىپادىلىگەن تىراگېدىيەلىك گۈزەللىك بىلەن ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئىچىدە ئىنتايىن يۇقىرى ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇشقا مۇناسىپتۇر. شۇنداقلا مەزمۇن جەھەتتىكى يەككىلىكى، روھىيەتنىڭ ئەڭ نازۇك تەرەپلىرىنى، زىددىيەتنىڭ قارشى تەرىپىدە ئەمەس، زىددىيەتنىڭ ئۆزىدە تۇرۇپ ئىپادىلەپ بەرگەنلىكى بىلەن يەنىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدىغان داستاندۇر.

دېمەك، بۇنداق يېشىمدە باش قەھرىماننىڭ ئۆلۈمى كىشىنىڭ قەلبىنى لەرزىگە سالىدۇ. بۇنداق مەغلۇبىيەت ئارقىلىق ئۇنىڭ مۇكەممەللىكىنى كۆرسىتىپ بېرىشنىڭ ئەڭ مۇھىم بەدىئىي نەتىجىسى شۇكى، ئۇ ئارقىلىق كىتابخانلار قايتا تەپەككۇر قىلىش، زىددىيەتنىڭ ھەقىقىي مەنبەسى ئۈستىدە ئويلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىنىدۇ.

شۇڭا باش قەھرىمان ئۆلگەن ۋاقىتتىكى پۈتكۈل مۇھىت كۈچلۈك ئازابلىق ھالەتتە بايان قىلىنىدۇ. پۈتكۈل ئەسەرنىڭ خاتىمىسىنى قاپلىغان مۇدھىشلىق ئارقىلىق كىشىنى تېخىمۇ سۈرلۈك، تېخىمۇ قورقۇنچلۇق ئەمما تېخىمۇ جەڭگىۋار ئەدەبىي مۇھىت ئىچىگە باشلاپ كىرىدۇ.

ئالاھىدە تەكىتلەشكە تېگىشلىك مەسىلە شۇكى، تىراگېدىيەلىك داستانلار، بولۇپمۇ تارىخىي داستانلار باش قەھرىماننىڭ ئۆلۈشى بىلەنلا ئاخىرلاشمايدۇ. كۆپىنچىسىدە قەھرىمان ئۆلگەندىن كېيىنكى مەرسىيە قوشاقلىرى ياكى ئاھ - زارىنى ئىپادىلەيدىغان قوشاقلار ئارقىلىق باش قەھرىمان ئۆلگەندىن كېيىنكى تىراگېدىيە ئىزچىللىقىنى ساقلايدۇ. بۇ قىسىم داستانلارنىڭ قۇرۇلمىسىدا ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، باش قەھرىمانغا باھا بېرىش بىلەن بىرگە يەنە ئۇنىڭغا بولغان سېغىنىش، رەزىل كۈچلەرگە بولغان غەزەپ ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. «سېيىت نوچى» داستانىغا قاراپ باقايلى:

«سېيىت ئاخۇن سېيىت گاڭگۇڭ،
تىك تۇرار ئىدى سۆزلەپ.
ماداخۇ دېگەن جاللات،
ئاتتى جايىنى كۆزلەپ.
يەتتە پاي ئوق تەگكەندە،
ئېگىز چىنار يىقىلدى.
ھەيۋەت بىلەن گۈلدۈرلەپ،
كۆكتە چاقماق چېقىلدى.
قەشقەر ئاسمىنىنى بويلاپ،
ئۇچمىغان بۈگۈن كەپتەر.
سىم-سىم تۆكۈلەر يامغۇر،
بۇلۇتلار كېزەر كۆكتە.
قاغىلار قاقىلدايدۇ،
سېپىلدىكى پوتەيدە.
بىزگە شەپقەت بارمىكىن،
شەگگەن بىلەن دوتەيدە.
دوتەي بىلەن شەگگەننىڭ،
ئىچكەنلىرى قان بولدى.
قەشقەرلىكنىڭ كۆز يېشى،
سەل بىلەن قىيان بولدى.
شەگگەن بىلەن دوتەينىڭ،
كىملىكى ئايان بولدى.
دەرد تولغان يۈرەكلەردىن،
بۇ سۆزلەر ئايان بولدى.
ئەزىزانە قەشقەرنىڭ،
شۇڭقارى ئادا بولدى.

«ئابدۇراھمان خان خوجا» ناملىق داستاندىمۇ ئابدۇراھمان خان خوجا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئانىسىنىڭ مۇڭلۇق لىرىكا، يىغانلىق ھېسسىيات بىلەن تولغان مەرسىيەسى بېرىلگەن بولۇپ، بۇ ئارقىلىق ئابدۇراھمان خان خوجىغا بولغان كۈچلۈك مۇھەببەت ئەكس ئەتكەن.

دېمەك، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىدىكى تىراگېدىيە قەھرىمانلار ئوبرازىنى گەۋدىلەندۇرۇشتىكى ئالاھىدە تەرەپ بولۇپ، داستاندىكى ھەرقايسى ئېپىزوتلار ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، تىراگېدىيە بولمىسا، قەھرىمانلار ئوبرازى يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلمەيدۇ. شۇنداقلا داستان ئاڭلىغۇچىلارغا بېرىلىدىغان مەنىۋى بايلىقتىن ئېغىز ئېچىش بىر قەدەر قىيىن.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

(1)《文化悲剧与审美救赎》,扬向容；湘潭大 学学报(哲学社会科学版)；2008 年第一期 7 月
(2)《人生》的魅力：悲剧美；姜岚；海南师范大学学报(社会科学报)；2009 年第一期
(3) «ئۇيغۇر خەلق تارىخىي داستانلىرىنىڭ قۇرۇلما ئالاھىدىلىكى ۋە تىراگېدىيەلىك گۈزەللىكى ھەققىدە»؛ ئوسمان ئىسمايىل تارىم، گۈھەرنىسا ئابلىكىم، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 2008-يىللىق 4-سان.
(4) «خوتەن خەلق داستانلىرىدىن ئۇيغۇر خەلق داستانچىلىقىغا بىر نەزەر»، ياسىن مۇھەممەدنىياز تېكە، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 2007-يىللىق 4-سان.
(5) «ئۇيغۇر مۇھەببەت داستانلىرىدىكى تىراگېدىيە ھەققىدە»، رەيھان، «مىراس» ژۇرنىلى، 1993-يىللىق 1-سان.
(6) «قومۇل ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى توغرىسىدا»، ئابدۇللا ئەھمىدى، «قومۇل» ئەدەبىياتى ژۇرنىلى 1993-يىللىق 1-سان.
(7) «تىراگېدىيە توغرىسىدا»: ئايگۈل مۇھەممەد، خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2009-يىللىق 4-سان.
(8) ھەر خىل ژۇرناللاردا ۋە «ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى» ناملىق مەجمۇئەدە ئېلان قىلىنغان ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى.

(ئاپتور: خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى تىل-ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا)

دەريا بويىلىقلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى

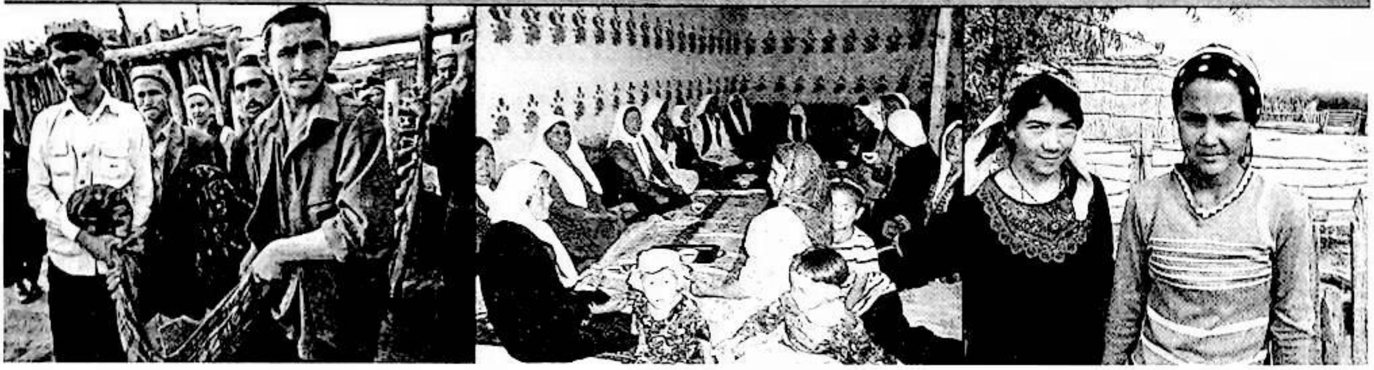

مەتسەئىدى مەتقاسىم

ئىككىنچى ئىجتىمائىي ئادەتلەر

1 . ئائىلە ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەت ئادىتى

دەريا بويىدىكى ئائىلىلەردە ئاتىلىق قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر، ئائىلە باشلىقى ھېسابلانغان ئەرنىڭ ئائىلىدىكى ئورنى ۋە ھوقۇقى چوڭ بولىدۇ. باشقا ئائىلە ئەزالىرى ئائىلە باشلىقىنىڭ ئېغىزىغا قارايدۇ ھەم ئۇ ئورۇنلاشتۇرغان ئىشلارغا شەرتسىز بويسۇنۇپ ئىجرا قىلىدۇ. ئائىلە باشلىقىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا بويسۇنمىغان، باشباشتاقلىق قىلغان ئائىلە ئەزالىرى كۆرۈلسە قاتتىق تەنقىد ـ تەربىيەگە ئۇچرايدۇ ۋە خاتالىقى تۈزىتىلىدۇ. ئائىلە باشلىقى شۇ ئائىلىنىڭ ئېلىم ـ سېتىم ئىشلىرىنى مۇستەقىل باشقۇرىدۇ. ئايال كىشىنى بۇنداق ئىشلارغا ئارىلاشتۇرمايدۇ. ئايال تەرەپنىڭ ھەرقانچە توغرا بولسىمۇ، ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلىمايدۇ. ئائىلە باشلىقى قازا قىلىپ كەتكەن ئەھۋالدا چوڭ ئوغلى ئائىلە ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدۇ، چوڭ ئوغلى توي قىلىپ ئۆي ئايرىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئائىلىنىڭ باشقۇرۇش ھوقۇقى يەنىلا چوڭ ئوغۇلدا بولىدۇ. ئائىلە ئاخىرىدا كەنجى ئوغۇلغا مىراس قىلىپ قالدۇرۇلىدۇ. باشقا ئائىلە ئەزالىرىدىن قانچىلىك ئالاھىدىلىك بولسىمۇ... ئىنىڭمۇ بۇ ئائىلىدە مۇناسىپ نېسىۋىسى بولسىمۇ، «ئاتا ـ ئانامدىن قالغان، ئاتا ـ ئانام كۆرگەن» دەپ ئۆز ئۆيىگە ئېلىپ كەتمەيدۇ، ھەتتا ئاتا ـ ئانىسى ھايات ۋاقتىدا تەقسىم قىلىپ ئېلىپ كېتىشكە بۇيرۇغان مىراسلارنىمۇ كۆتۈرۈپ ماڭماي شۇ ئائىلىدە ئەتىۋارلاپ ساقلايدۇ. ئائىلە ئەزالىرى ئاتا ـ ئانىسى قازا قىلىپ كەتكەندىن كېيىن «ئاتا ـ ئانىمىزنىڭ چىرىغىنى ياندۇرىمىز، ئاتا ـ ئانىمىزنىڭ روھى قورۇنۇپ قالىدۇ» دەپ ئائىلىسىنى دائىم يوقلاپ، دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ تۇرىدۇ. كىشىلەر ئاتا ـ ئانىسى بەرپا قىلغان ئۆينى چوڭ ئۆي دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن، بۇ يەردىكى ھەر بىر پەرزەنت ئاتا ـ ئانىسىنى ناھايىتى ئۇلۇغ بىلىدۇ ھەم ئۇلارغا بەكمۇ ئىتائەت قىلىدۇ. ئۆي ئىچىدە ئاتا ـ ئانىسى بولسا ئۆگزىگە چىقمايدۇ، بۇنداق قىلىنسا يامان بولىدۇ دەپ قارايدۇ. ئاتا ـ ئانا بىلەن گەپ تالىشىپ جاڭجاللىششنى ئەخلاقسىزلىق دەپ بىلىدۇ، ئەگەر

ئۆز ئائىلىسىدە ياخشىراق تاماق ئېتىلسە «ئاتا ـ ئانامغا گېلىم سىقىلدى» دەپ بىر ـ ئىككى كىشىلىك ئېلىپ قويۇپ يولۇچى ئارقىلىق ياكى ئۆزى ئاتا ـ ئانىسىغا يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. مەيلى كۈيئوغۇل ياكى كېلىن بولسۇن قارشى تەرەپنى خۇددى ئۆز ئاتا ـ ئانىسىدەك كۆرىدۇ. ئۆز ئاتا ـ ئانىسىغا گېلى سىقىلغانغا ئوخشاشلا قېيناتا ۋە قېينانىغىمۇ گېلى سىقىلىدۇ. ھەر بىر ئائىلىدىكى پەرزەنتلەر ناھايىتى مېھرىبان، كۆيۈمچان كېلىدۇ، «بىز ھەممىمىز بىر قورساقتىن چىققان، ھايات ـ ماماتلىق تەقدىرىمىز بىر» دېيىشىپ سېنىڭ، مېنىڭ دەيدىغان خىياللاردا بولمايدۇ، ئۆزئارا ياردەم بېرىش، ئۆزئارا كۆيۈنۈش ھەر بىر ئائىلىدىكى پەرزەنتلەرنىڭ ئۇدۇمىغا ئايلانغان.

ھەر بىر ئائىلىنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق قائىدە ـ يوسۇنى ۋە ئائىلە ئىستىلى بولۇپ، ئاتا ـ ئانا بولغۇچى ئالدى بىلەن پەرزەنتلىرى ئالدىدا ئۈلگىلىك رول ئوينايدۇ. قائىدىلىك، ئەخلاقلىق، سەمىمىي، راستچىل، چىدامچان، ئەمگەكچان بولۇش ۋە ئائىلە شەجەرىسىگە ۋارىسلىق قىلىش بۇ يەردىكى ئائىلىلەردە دائىم تەكىتلىنىدىغان «ئائىلە دەستۇرى»غا ئايلانغان. ئاتا ـ ئانا بولغۇچى پەرزەنتلەرنى تەربىيەلەشكە ماھىر بولۇپ، بۇ جەھەتتە كۆپ ئەجىر سىڭدۈرىدۇ. ئۆملۈك ـ ئىتتىپاقلىق، قېرىنداشلىق، مېھرىبانلىق بۇ يەردىكى چارۋىچىلارنىڭ ھاياتلىق مارشىدەك بۇ غېرىبانە قۇملۇقتا جاراڭلاپ تۇرىدۇ. شۇڭلاشقىمۇ دەريا بويىنىڭ بىر نەچچە ئەسىرلىك تارىخىدا بىرەر قېتىممۇ كوللېكتىپ ياكى شەخسلەر ئوتتۇرىسىدا جەڭگە ـ جېدەل، ئوغرى ـ يالغان ياكى بىھۇدە قان تۆكۈلۈشتەك قىلمىشلار يۈز بەرمىگەن. دەريا بويىلىقلار سىرتتىن كەلگەن ھەرقانداق بىر كىشىنى مېھمان، يۇرتداش، قېرىنداش دەپ قارايدۇ ۋە ئۇلارغا تاغدەك ئىشىنىدۇ، ئۆز ئائىلىسىدىن 20 ـ 30 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئائىلىلەرنى قوشنام دەپ ئاتايدۇ ۋە ئاندا ـ ساندا تاماق سۇنۇشىدۇ. كىشىلەر بىر ـ بىرىنى ئىزدەپ سوراپ تونۇشۇشقا ئادەتلەنگەچكە، ھەممىسى بىر ـ بىرىگە يات بىلىنمەيدۇ. ئۇلار ئادەتتە «ھەممىمىز بىر تۇغقان، ھەممىمىز قېرىنداش» دېگەن سۆزنى ئېغىزدىن چۈشۈرمەيدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىدۇ. بىر ـ بىرىنى قېرىندىشىم، تۇغقىنىم دەپ ئاتىغاندىن باشقا سىرتتىن كەلگەن كىشىلەرنىمۇ شۇنداق ئاتايدۇ. مەن دەريا بويىغا تۇنجى قېتىم بارغان ۋاقتىمدا يەرلىك بىرسى مېنى «ۋاي قېرىندىشىم، ۋاي بىر تۇغقىنىم» دەپ چاقىرغانىدى. مەن بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ ئۇنىڭدىن بەكمۇ سۆيۈندۈم، چۈنكى بىۋاستە قانداشلىق مۇناسىۋىتى يوق كىشىلەرگە ئىشلىتىلىدىغان بۇ سۆزنىڭ ماڭا ئانچە تونۇش بولمىغان دەريا بويلۇق بىر كىشى تەرىپىدىن ئېيتىلىشى مېنى بەكمۇ ھەيران قالدۇرغانىدى. مەن كېيىن دەريا بويىغا قىلغان بىر قانچە قېتىملىق سەپەر جەريانىدىمۇ «قېرىندىشىم» دېگەن بۇ يېقىملىق سۆزنى كۆپ ئاڭلىدىم. راست، ئۇلارمۇ مېنىڭ قېرىندىشىم ئىدى، لېكىن مەن ئۇلارنىڭ بىرەرسىنىمۇ قېرىندىشىم دەپ چاقىرىپ باقمىغانلىقىمنى ئويلاپ تولىمۇ خىجىل بولدۇم.

بۇ يەردىكى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق تەبىقە ۋە دەرىجە پەرقى يوق، ھەممە ئادەم باپباراۋەر.

دەريا بويىلىقلار ناھايىتى ئىجىل ـ ئىناق ياشايدۇ. ئىتتىپاقلىق ئۇلارنىڭ روھىدىكى يوقالماس ئالتۇن چۆكمىگە ئوخشايدۇ. ئىتتىپاقلىقتا تەسىر يەتكۈزىدىغان ھەرقانداق قىلمىشنى چەكلەپ تۇرىدۇ. ئۇلار ئىتتىپاقلىق بار يەردە بەرىكەت، ئاسايىشلىق، نۇسرەت ۋە ئۇلۇغ كۈچ بولىدۇ دەپ قارايدۇ.

دەريا بويىلىقلارنىڭ كېسەل يوقلاش ئادىتى سىرتتىن كەلگەن ھەرقانداق بىر كىشىدە ئۆزگىچە تەسىرات قالدۇرىدۇ. ھەر جۈمە كۈنى دەريا بويىلىقلار يېزا مەركىزىدىكى كالتە بازارغا جەم بولىدۇ. جەم بولۇشقا كەلگەنلەرنىڭ بەزىلىرى 170 ـ 190 كىلومېتىر يىراقلىقتىن كېلىدۇ. ئۇلار بىرمۇ بىر كۆرۈشۈپ ھال ئەھۋاللاشقاندىن كېيىن، كىمنىڭ جەم بولۇشقا كېلەلمىگەنلىكىدىن خەۋەر تاپىدۇ. ئەگەر ئارىدا بىرەرسىنىڭ كېسەل بولۇپ قالغانلىقى بايقالسا ئەتىسىدىن باشلاپ ھەممە ئائىلىدىن بىر ـ ئىككى كىشى ئات ـ ئۇلاغقا ئولتۇرۇپ ئارىلىقنىڭ قىسقا ياكى ئۇزۇن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر كېسەل بولغۇچىنى يوقلاپ كېلىدۇ. ھەتتا بەزىدە ئۇلار كېسەل يوقلاش ئۈچۈن ئىككى ـ ئۈچ كۈن يول يۈرىدۇ.

دەريا بويىلىقلار ناھايىتى مېھماندوست كېلىدۇ. ئۇلار ئۆيىگە مېھمان كەلسە «بەخت كېلىدۇ» دەپ قارايدۇ. شۇڭا كېرىيەلىكلەر ئارىسىدا «قاش تېشىنىڭ ئاقلىقىنى لۇشتە كۆرۈڭ، مېھماننىڭ ئۇلۇغلۇقىنى دەريا بويىدا كۆرۈڭ» دېگەن سۆز تارقالغان. دەريا بويىلىقلار چۆل،

يايلاق قاتارلىق ئادەم ئىنتايىن شالاڭ جايلاردا تەنها يا-
شاشقا كۆنۈپ كەتكەچكە، كۈنلىرى ناھايىتى جاپالىق ھەم
زېرىكىشلىك ئۆتىدۇ. ئۇلار «ئۆيگە مېھمان كەلمىسە
يامان بولىدۇ»، «ئۆيگە مېھمان كەلسە بەرىكەت ياغى-
دۇ» دەپ قاراپ، قايسىبىر يوچۇن مېھماننىڭ كېلىشىنى
كۈتۈپ يولغا قارايدۇ. مېھماننى ئالدى بىلەن ئۇچاقنىڭ
يېنىغا باشلاپ ئوت قالاپ كۈتۈۋالىدۇ. ئوت بۇ يەردە
ئىللىقلىقنىڭ، مېھر-مۇھەببەتنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئۇ-
لۇغلانغان. ئۇلار ھەرقانداق مېھماننى قولىغا سۇ بېرىپ
داستىخان سېلىپ، كۆمەچ كۆمۈپ مېھمان قىلىدۇ، ھال
ئەھۋالى ياخشىراقلىرى پاقلان سويىدۇ ياكى پولۇ ئېتىدۇ.
كۆكتات بەك قىس بولغاچقا، ئەتكەن تاماقلىرىغا ناھايىتى
ئاز ئىشلىتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ نەزەرىدە مېھمان ئۇلۇغ ھەم
ھۆرمەتكە سازاۋەر بولۇپ، قولىغا سوغۇق سۇ تۇتمايدۇ،
دەز قاچىدا چاي ياكى ئاش-تاماق كەلتۈرمەيدۇ. مېھمان-
نىڭ ئالدىدىكى چاي سوۋۇپ قانسا تۆكۈۋېتىپ يېڭىلاپ
تۇرىدۇ، چاينى لىقلاپ قۇيمايدۇ، كۆپۈك چىقىرىشتىن
ساقلىنىدۇ. ئەر مېھمانغا ئەر تەرەپ، ئايال مېھمانغا ئايال
تەرەپ پەتنۇس بىلەن قوش قوللاپ چاي ياكى تاماق
سۇنىدۇ. ئەگەر مېھماننىڭ ئات-ئېشكى بولسا ئۇنىڭغىمۇ
ئوت-پىچان سېلىپ سۇ بېرىدۇ. چاينى قېنىق دەملەيدۇ،
ئىلاجى بار دورىلىق چاي ئىشلىتىدۇ. داستىخان يىپىلغاند-
دىن كېيىن، مېھماننى ئۆيدە بىر-ئىككى كۈن بولسىمۇ
قونۇپ قېلىشقا دەۋەت قىلىدۇ. مېھمان ئۆزرىخاھلىق
ئېيتىپ قايتىپ كېتىشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالغان ئەھۋالدا
ئۇنى ھويلىسىنىڭ سىرتىغا قەدەر ئۇزىتىپ چىقىپ يەنە كې-
لىشنى ئېيتىپ خوشلىشىدۇ. ئەگەر مېھمان ئەر بولۇپ
ئۆيدە ئايالدىن باشقا كىشىنىڭ يوقلۇقى بىلىنسە، ئۆيگە
كىرمەي سىرتىدا تۇرۇپلا خوشلىشىپ قايتىدۇ. شۇنىڭغا
ئوخشاشلا كەلگەن مېھمان ئايال بولسا ئۆيدە ئەردىن
باشقا كىشىنىڭ يوقلۇقى بايقالسا ئۆيگە قەتئىي كىرمەيدۇ.
بۇ خىل ئەھۋال ئاساسەن ياشلارغا قارىتىلغان بولۇپ
باللار، ئۇرۇق-تۇغقانلار ۋە چوڭ ياشتىكىلەرنى ئۆز ئى-
چىگە ئالمايدۇ. دەريا بويىدا يەنە مېھمانلارغا يوللۇق تۇ-
تىدىغان ئادەت تا بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر داۋاملىشىپ
كەلگەن. بۇ يەردە مۇنداق بىر ئەسلىمىنى قىستۇرۇپ ئۆ-
تۈشكە توغرا كېلىدۇ. 2008-يىل 9-ئاينىڭ 18-كۈنى مەن
دەريا بويى بوستانلىقىنىڭ ئەڭ شىمالىي چېتىگە جايلاشقان
شېغىل، باسقان كۆل، كۆتەك كۆل، تۆلكە ئاسقان، قىزىل
كۆل، يالغۇز توغراق، پىچانلىق، يۇلغۇنلۇق دېگەن جاي-
لارغا بارغىنىمدا، بۇ يەردە ئولتۇرۇشلۇق مەمەت ئوبۇلھە-
سەن، مەمەت نىياز قاتارلىق يەرلىك چارۋىچىلار ماڭا
«خالتا قىلىپ بېرەلمىدۇق» دەپ خىجىل بولغان ھالدا
توشقان زەدىكى ۋە 20 يۇەندىن يوللۇق تۇتتى. بۇ
يەردە ئەسلىي خىجىل بولىدىغىنى مەن ئىدىم، چۈنكى
مەن ناھىيە بازىرىدىن 300 كىلومېتىردىن ئارتۇق يول
بېسىپ ھال ئەھۋالى ياخشى جايدىن بۇ نامرات جايغا
كەلگەن بولغاچقا، قائىدە بويىچە مەن ئۇلارغا خالتا قىلىپ
ئەكىلىشىم كېرەك ئىدى. مەن بەكمۇ خىجىل بولغان ھالدا
دەريا بويىنىڭ كالتە بازىرىدىن سېتىۋالغان ئىككى-ئۈچ
كەمپۈتنى ئۇلارنىڭ باللىرىغا ئاران تەڭلىدىم. مېنى
بەكمۇ ھەيران قالدۇرغىنى، ئۇلارنىڭ «خالتا قىلىپ
يوللۇق تۇتالمىغان، ئالدىڭىزدا بەك خىجىلمىز» دېگەن
سۆزى بولدى. مەن تەكرار-تەكرار ئۆزرىخاھلىق ئېيتىپ
ئۇلارنىڭ يوللۇقنى ئالماسلىق نىيىتىگە كەلگەن بولساممۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ «بىزنى نامراتكەن دەپ ياراتمايۋا-
تامدىلا» دېگەن سۆزىنىڭ كۈچىدىن ئاخىر ئۇلارنىڭ
كۆڭلىنى ئاۋايلاپ بۇ يوللۇقنى ئېلىشقا مەجبۇر بولدۇم.
ئەتىسى كەچتە دامان توقسۇننىڭ ئوغلى توختى دامان
قۇرۇق دەريا قېنىدىكى كۆزلەكدە گۆلخان يېقىپ مېنى
گۆش ۋە پولۇ بىلەن مېھمان قىلدى، تونۇگۈنلا 30
يۇەنگە سېتىۋالغان بىر دانە قوغۇننى پىچىپ بەردى. مەن
ئىلگىرى دەريا بويىغا قىلغان بىر قانچە قېتىملىق سەپىرىم-
دە «بۇغدايىنىڭ سايىسىدا قاراموق سۇ ئىچىپتۇ» دېگەن-
دەك چوڭ باشلىقلار ئۈچۈن يېقىلغان گۆلخان يېنىدا ئول-
تۇرۇپ مېھمان بولغان بولسام، ئەمدى مەن تونۇمايدىغان
كىشىلەر ياققان گۆلخان ئەتراپىدا ئولتۇرۇپ مېھمان بول-
غانلىقىمدىن ئۆزۈمنى تولىمۇ خۇشال ھېس قىلدىم، مانا بۇ
مەن ئىلگىرى كۆرۈپ باقمىغان كىشىلەرنىڭ مېھماندوست-
لۇقى ئىدى.

دەريا بويىدا بىرەر ئۆيگە مېھمان كەلگەنلىكىدىن
خەۋەر تاپقان قولۇم-قوشنىلار دەرھال شۇ ئۆيگە بېرىپ،
مېھماننى ئۆز ئۆيىگە تەكلىپ قىلىدۇ. مېھمان بېرىشنى خا-
لىمىسا خاپا بولىدۇ. ئەگەر ئۇ ھەقىقىي بىر زۆرۈرىيەت
سەۋەبىدىن بارالماي ئۆزرىخاھلىق ئېيتسا، قوشنا تەرەپ
ئۇنى ھامان بىر كۈنى ئۆيىگە مېھمان بولۇپ كېتىشكە

دەۋەت قىلىدۇ ھەممە مېھمان ئۆي ئىگىسى بىلەن خوشلاشقانغا قەدەر بىرگە ھەمراھ بولىدۇ. زەيلىكتە ئولتۇرۇشلۇق قۇربان ئىسلام ئەسلىدە ماشىنا ھەيدەپ يالغۇز توغراققا توشقان زەدىكى سېتىۋالغىلى بارغان ئىكەن، ئۇ مېنىڭ موتوسىكلىت بىلەن يول يۈرۈپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋاتقانلىقىمدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، مەن تۇرۇۋاتقان گۈلخانغا يېتىپ كەلدى، مەن ئىلگىرى قۇربان ئىسلامنى ئەسلا كۆرۈپ باقمىغان بولغاچقا، ئۇ ماڭا نىسبەتەن ناتونۇش كىشى ئىدى. ئۇ مەن بىلەن كۆرۈشكەندە:

— سىزدەي مېھماننىڭ بۇنداق بولۇشىغا كەمكى يامان تەس هاي، ئۇقسام يالغۇز توغراقتىن موتو بىلەن دەيىنىڭ ئايغىغا بېرىپسىز ئەينا. بالدۇر بىلگەن بولسام ماشىگەمدە ئاپىرتتىم يا سىزنى، بىزدەي كۆڭگۈرمەنلەرنى يازغىلى كېپسىز، قالاپ تۇساق قانداق بولىتا ئەينا. دەييا بويىدا يېزىشقا بولىتقان يامان جىق ئىش با يە بۇ. مېڭگە، ماشىگەمگە چىقىڭ بىزنىڭكىگە كىتىلى، — دېدى.

مەن توختى دامانغا قارىدىم، ئۇ مېنى ئېلىپ قالدىغاندەك قىلاتتى. توختى دامان بىلەن قۇربان ئىسلام مېنى تالىشىپ خېلى پاراڭلاشتى. مەن توختى دامانغا ئۆزرىخاھلىق ئېيتىپ، موتوسىكلىتنى باشقا بىر ھەمراھىمغا تاپشۇرۇپ، كېچە بولۇشىغا قارىماي ماشىنا بىلەن 30 كىلومېتىردەك يول يۈرۈپ، قۇربان ئىسلامنىڭ زەيلىكتىكى ئۆيىگە يېتىپ كەلدىم، مەن باشقا ئۆيدىكىگە ئوخشاش بۇ ئۆيدىمۇ ناھايىتى ئوبدان كۈتۈۋېلىندىم. مەن ئۇنىڭغا ماشىنا كىراسى بېرىشنى ئويلىغان بولساممۇ، لېكىن ئۇنىڭ خاپا بولۇشىدىن ئەنسىرەپ غىڭ قىلمىدىم.

2. لەقەم

«لەقەمسىز ئەر بولماس، ئۇياتسىز خوتۇن» دېگەندەك دەريا بويىدا ھەممە كىشىنىڭ لەقىمى بار. باراق ۋە تەكىدىن ئىبارەت جەمەت لەقىمى ئۇلارنىڭ ئاساسلىق لەقىمى ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە چارۋىچىلار ئارىسىدا كەسپىي لەقەم، مىجەز خاراكتېرگە مۇناسىۋەتلىك لەقەم ۋە تەن ئەيىبى لەقەملىرىمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇ يەردىكى ئاساسلىق لەقەملەر تۆۋەندىكىچە:

باراق، تەكى، يوغا، خارەت، كۆملەك، تۆگە، دىلدىلىڭ، توقماق، غىجەك، ۋايجان، تۆلكە، ئەلەم، چاشقان، سا (سار)، ياغ، كىلتان، پەشتاق، كۆجاك، جىن، شاڭخەي، 26، قاپاق، تاغار، چاققان، تۆلاش، كادالڭ، ياۋاش، كۈشۈك، نانتەك، ئاقساقال، پوزا، يۆمەك، پاششا، ئىنگىر، تۇغاي (تورغاي)، چەرچەن، يانجۇق، پو، پارتىزان، سە، مالىيە، فايەن، قاتناش.

بۇنىڭدىن باشقا دەريا بويىلىقلارنىڭ ئىسىم قويۇش، چوڭلارنى ھۆرمەتلەش، خەير-ساخاۋەت، سالاملىشىش، مىراسخورلۇق ئادەتلىرى ئەتراپتىكى جايلارنىڭ ئادەتلىرى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش.

3. توي-تۆكۈن ۋە ئۆلۈم-يىتىم ئادىتى

دەريا بويىلىقلارنىڭ توي-تۆكۈن، ئۆلۈم-يىتىم ئادىتى كېرىيەنىڭ مۇشۇ خىلدىكى ئادىتى بىلەن ئاساسەن ئوخشاش بولۇپ، قىسمەن جەھەتتە ئۆزگىچە. دەريا بويىلىقلارنىڭ ھەممىسى قان-قېرىنداش، ئۇرۇق-تۇغقان بولغاچقا، توي-تۆكۈن، ئۆلۈم-يىتىم ئىشلىرىغا ھەممە كىشى دېگۈدەك قاتنىشىدۇ. شۇڭا ھەر بىر ئائىلىدە زاپاس كۆرپە-يوتقان يېتەرلىك ساقلىنىدۇ. ئەگەر بىر ئائىلىدە توي ئۆتكۈزۈلمەكچى بولغاندا، يەنە بىر ئائىلىدە تۇيۇقسىز ئۆلۈم-يىتىم ئەھۋالى كۆرۈلسە تويىنى توختىتىپ، قازا قىلغۇچىنىڭ قىرىق نەزىرى بېرىلىپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئادەتتە بەزى چارۋىچىلار توي-تۆكۈن، ئۆلۈم-يىتىم ئىشلىرىغا ئات، ئۇلاغ ياكى

موتوسىكلىتتا ئولتۇرۇپ بىر-ئىككى كۈندە 100 كىلومېتىردىن ئارتۇق يول يۈرۈپ قاتنىشىدۇ. «بىر تەرەپتە هازا، بىر تەرەپتە ناغرا» بولىدىغان ئەھۋال بۇ يەردە ئەزەلدىن مەۋجۇت بولۇپ باقمىغان. بىۋاستە قانداشلىق مۇناسىۋىتى يوق كىشىلەرمۇ قىرىق كۈنگىچە قارىلىق تۇتۇشقا ئادەتلەنگەن. نەۋرىنى نەۋرىگە چېتىپ ئون نەچچە يېشىدىلا توي قىلىش ئۇزاق مۇددەت داۋاملىشىپ كەلگەن. ئەمما، 1990-يىللاردىن كېيىن ئومۇمييۈزلۈك چەكلەنگەن. شۇنداقتىمۇ بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇرۇق-تۇغقان بولغاچقا، بۇ خىل ئەھۋالدىن ساقلىنىش تەسكە توختىغان. توي-تۆكۈن، ئۆلۈم-يېتىم ئىشلىرى چارۋىچىلارنىڭ جەم بولۇشىدىكى ئەڭ ياخشى پۇرسەت، ئۇلار مۇراسىم بولغان ئۆيدە كەم دېگەندىمۇ بىر-ئىككى كۈن، ھەتتا ئۈچ-تۆت كۈنمۇ تۇرۇپ قالىدۇ. مانا بۇ قىز-يىگىتلەرنىڭ بىر-بىرى بىلەن تونۇشۇش ھەم مۇھەببەتلىشىشىدىكى ئەڭ ياخشى پۇرسەت ھېسابلىنىدۇ، بۇنى قانداقتۇر «توپىلاڭدىن توقاچ ئوغرىلاش» دەپ قاراشقا بولمايدۇ

توي-تۆكۈن ئادىتى

(1) توي ئالدىدىكى ئەخلاق تەربىيەسى

دەريا بويىلىقلار پەرزەنتلىرى بالاغەتكە يەتكەن مەزگىلدىن باشلاپ ئەخلاق تەربىيەسىنى كۈچەيتىدۇ، ئۇلار «ئەخلاق يوق يەردە شەرم-ھايا يوق، شەرم-ھايا يوق يەردە ھەققىي نىكاھ يوق، نىكاھ چۈشمىگەن يەردە مېھىر-مۇھەببەت يوق، مېھىر-مۇھەببەت يوق يەردە ئائىلە يوق» دەپ قارايدۇ. بۇ خىل قاراشتا يەنىلا ئەخلاقنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ تەكىتلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، قىز-ئوغۇللىرىنى ئىپپەتلىك، ئەخلاقلىق، دىيانەتلىك، ئىشچان، مېھرىبان، تېجەشلىك قىلىپ تەربىيەلەشكە ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلىدۇ.

قىز بالىلىرىغا «قىز بالا دېگەن تالانىڭ ئادىمى»، «ئەر خەق بىلەن تەڭ بولما»، «ھىجايغاقنىڭ نەرخى پەس، ئەر ئالمىقى يامان تەس»، «يالاڭباش يۈرسە باشتۇڭ بولۇپ قالىدۇ»، «يالاڭباش سىرتقا چىقسا كۈن قارغىۋېتىدۇ»، «يەكپاي ئاياغ كىيسە ئېرى قېچىپ كېتىدۇ»، «قىز بالا كەچلىكى تالاغا چىقسا توكۇر جىن ئەكېتىدۇ»، «قىز بالا يالاڭباش ياتسا توڭگۇزغا ئايلىنىپ كېتىدۇ»، «بىر يەرگە بارساڭ ئىتتىك بېرىپ ئىتتىك كەل، بولمىسا يامان كۆز تېگىدۇ»، «ئۆيدە يۈندا قوندۇرسا جىن كىرىۋالىدۇ»، «توققۇز ياشلىق قىزى بار ئائىلىدە ئانىسى قازان بېشىغا چىقمايدۇ»، «قومبۇرۇۋاتتا قوم قالار»، «ئېرىڭدىن يامانلىماي ئەيىبىڭدىن يامانلا»، «پارقىراق تاش ئەمەستۇر قاشتۇش، ھاياسىز قىز خۇددى تۇزسىز ئاش»، «ميانە خوتۇن، دىۋانە خوتۇن» دېگەندەك ئەجداد ئۆگۈتلىرى ئارقىلىق ۋەز نەسىھەت قىلىدۇ. ئانا بولغۇچى قىزنى ئەخلاقلىق تەربىيەلەشتە ئاساسلىق مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغان. قىز چوقۇم تەگمەكچى بولغان ئەرگە قىز پېتى تېگىشى شەرت. ئەگەر ئۇنداق بولمايدىكەن، تويى بولغان قىسقىغىنە بىر قانچە كۈن ئىچىدە ئېرى تەرىپىدىن قوغلىنىدۇ. بۇنداق قىزلارنى ئاتا-ئانىسى «يۈزىمىزنى تۆكتى» دەپ ئۆيىگە بىر قانچە كۈن سولاپ قويىدۇ. شۇ ئائىلىنىڭ جامائەت ئىچىدىكى ئىناۋەت-ئابرۇيى چۈشۈپ، خەلقئالەم ئالدىدا لال بولىدۇ. شۇڭا ئۇلار قىزلىرىنى توي قىلىشتىن ئىلگىرى يالغۇز سىرتقا چىقارمايدۇ، بازارغا ياكى بىر يەرگە بارماقچى بولسا ئۇنىڭغا ئاچا-سىڭىللىرىنى ياكى ئاكا-ئىنىلىرىنى قوشۇپ قويىدۇ. ھەتتا ئانىسى قىزىغا «قىزلىق پىچاق» ھەمراھ قىلدۇرۇپ، ھەرقانداق ۋاقىتتا قىزنىڭ ئىپپىتىنى ساقلاشنى ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرىدۇ، دەريا بويىلىقلار ئارىسىدا «قىزىڭ بولسا خورازمۇ ساقلىما» دەيدىغان ھېكمەت بار.

دەريا بويىلىقلار ئوغۇللىرىغا «ئوغۇل ئائىلىنىڭ تۈۋرۈكى»، «ئوغۇل — قىز بالىنىڭ مىرەببەسى»، «ئوبدان ئەر خوتۇن خارلىماس»، «خوتۇننىڭ ئىشتىنىنى كىيمە»، «خوتۇنغا سىر بولما»، «ئەرنىڭ غېمى ئەلدە»، «ئەلنىڭ غېمىنى يېگەن ئەر ئۆلمەس»، «ئەل ئۈمىدىنى ئەر ئاقلار»، «ئوبدان ئەر ئەلگە ئورتاق، يامان ئەر مالغا»، «ئەر كىشىگە يەتمىش تۈرلۈك ھۈنەر ئاز»، «ھۈنەرلىك ئەر خار بولماس، دوست دۈشمەنگە زار»، «ئوقۇغان ئوغۇل ئاتىسىدىن ئۇلۇغ»، «زېرەك بالا تېپىپ سۆزلەيدۇ، كالۋا بالا كۆپۈپ»، «قىزنى ئالماي ئانىسىنى ئال»، «ئات ئالساڭ ئاي كېچەش، خوتۇن ئالساڭ يىل كېچەش»، «ئاغرىقنى بۇس ئۆلتۈرەر، يىگىتنى نومۇس»، «تۆمۈرنى دات يەيدۇ، يىگىتنى دەرد» دېگەندەك ماقال-تەمسىللەر ئارقىلىق دائىم تەربىيە قىلىپ تۇرىدۇ.

(2) بېشىنى باغلاش

ئىلگىرى دەريا بويىلىقلار ئوغلى 15 ياش، قىزى
توققۇز ياشقا كىرگەندىن باشلاپ ئۇرۇق-تۇغقان ۋە
جەمەت ئىچىدىن مۇۋاپىق قىز-يىگىت تاللايدىغان ئادەت-
نى يېتىلدۇرگەن. ئوغۇل تەرەپ لايىق كۆرگەن قىزنىڭ
ئاتا-ئانىسىغا مۇۋاپىق ۋاقىتتا «قىزلىرى بويىغا يېتىپ
قاپتۇ، بىزنىڭ ئوغۇلمۇ چوڭ بولۇپ قالدى» دەپ شۇۋىسىنى
بېرىدۇ. قىز تەرەپمۇ مۇۋاپىق دەپ قارىسا «سىلىدىن قە-
زىمىزنى ئايىمايمىز» دەپ جاۋاب قايتۇرىدۇ. بۇنىڭ
بىلەن ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپكە سوۋغات تەقدىم قىلى-
دۇ. مانا بۇ قىز - ئوغۇلنىڭ بېشىنى باغلاش دەپ ئاتىلى-
دۇ. بېشىنى باغلاشتا ئۇرۇق-تۇغقان ياكى ئۆز جەمەتى-
دىن مۇۋاپىق بىرەر قىز چىقمىسا تەگ سۈرۈشتۈرۈپ
تېگى پاكىز، ديانەتلىك كىشىلەر بىلەن بىر يىل ئەتراپىدا
تۇز يېمەك يېيىشىدۇ، خوپ كۆرۈشسە ئۇنىڭدىن كېيىن
بېشىنى باغلاش ئېلىپ بېرىلىدۇ. بېشى باغلىنىپ بولغان قىز-
ئوغۇل شۇنىڭدىن بۇيان باشقىلارغا كۆز تاشلىمايدۇ،
ئۇچۇمە كۆڭۈللۈكتىن قەتئىي قول ئۈزىدۇ. مەن 2009-
يىلى دەريا بويىدا بەزى ئون قىزلارنىڭ «بېشى باغلاق-
لىق»لىق ئىكەنلىكىنى ئۇچراتتىم. بۇ قىزلار شۇنىڭدىن
بۇيان ئۆزىنى پاك تۇتۇپ، ئىككىنچى بىر ئوغۇل بالا
بىلەن قەتئىي مۇھەببەتلەشمەيدىكەن. ھېلى ئۇنىڭ بىلەن،
ھېلى بۇنىڭ بىلەن مۇھەببەتلىشىپ ئىشقى مۇھەببەتنىڭ
پىشمىداقىغا ئايلىنىپ، كىچىك تۇرۇپ دەرد-ھەسرەت
تارتىپ يۈرىكى زىدە بولىدىغان ئەھۋال كۆرۈلمەيدىكەن.
«بوينى باغلاقلىق» قىز-ئوغۇللار باشقىلار بىلەن قەتئىي
مۇھەببەتلەشمىگەچكە، توي قىلىپ بىر ئۆيگە كىرگەندىن
كېيىن بىر-بىرىنىڭ خۇي-پەيلىنى ئېلىپ ئىناق ئۆتىدە-
كەن، ئاجرىشىش ئەھۋالى ئاساسىي جەھەتتىن كۆرۈلمەي-
دىكەن. ئادەتتە بېشى باغلانغان قىز-ئوغۇل بىر قانچە
يىلدىن كېيىن توي قىلىدىكەن.

(3) بارىكاللا قىلىش

ئىلگىرى دەريا بويىدا گۈل توي ئۆتكۈزۈلمەيلا
بېشى باغلانغان قىز-ئوغۇلنىڭ تويى ئۆتكۈزۈلۈۋېرەتتى.
بېشىنىڭ باغلىنىشى مەلۇم جەھەتتە گۈل قويۇشنى چۈشەن-
دۈرەتتى. توي ئۇچۇن ئالاھىدە ھەشەم قىلىنمايتتى،
1980-يىللاردىن كېيىن كېرىيەنىڭ بارىكاللا (گۈل توي)
ئۆتكۈزۈش ئەنئەنىسى دەريا بويىدىمۇ كەڭ ئومۇملاشتى،
بۇنىڭ بىلەن قىز-ئوغۇلنىڭ بېشى باغلانغان ئەھۋال ئاس-
تىدىمۇ، بارىكاللىسىنى قىلىش ئەھۋالى ھازىرغا قەدەر دا-
ۋاملىشىپ كەلدى.

بارىكاللا قىلىش بولسا ئىككى تەرەپتىكى ئىلگىرى
يۈز كۆرۈشمىگەن ئۇرۇق-تۇغقان، يېقىن قوشنىلارنى يۈز
كۆرۈشتۈرۈش، قىز تەرەپنىڭ ئوغۇل تەرەپ ئۈچۈن بىر
ئوبدان قىزنى تەربىيەلەپ بەرگەنلىكىگە بارىكاللا ئېيتىش
چىپى بولۇپ قىز تەرەپتە ئۆتكۈزۈلىدۇ. بارىكاللىسى بولى-
دىغان كۈنى يىگىتنىڭ ئاتا-ئانىسى ئۇرۇق-تۇغقان ھەم
ئۆزى تۇرۇۋاتقان جايدىكى ئابرۇيلۇق ئاقساقاللارنى
باشلاپ قىز تەرەپكە بارىدۇ. ئەرلەر تون كىيىپ پوتا باغ-
لايدۇ، ئاياللار جۇۋانچە كۆڭلەك، پەرىجە، ئاق ياغلىق
كىيىپ، داستىخانلىرىغا بىر خون نان، چاي-قەنت قاتار-
لىقلارنى يۆگەپ كېلىدۇ. قىز تەرەپمۇ ئۇرۇق-تۇغقان،
يۇرت ئاقساقاللىرىنى چاقىرىپ تون، پەرىجەلىرىنى كىيىپ
تەييارلىق قىلىپ ئولتۇرىدۇ، بۇ كۈنى ھەر ئىككى تەرەپ-
نىڭ مېھمىنى ئۆزۈن كىيىملىرىنى كىيىدۇ، مېھمانىنىڭ كەل-
گەنلىكىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئاياللار ئىشىك ئالدىغا
چىقىپ ئايال مېھمانلارنىڭ قولىدىكى داستىخانىنى ئېلىپ
ئۆيگە باشلايدۇ. ئەر مېھمانلار ئىشىكنىڭ ئىلوك يېنىغا

تىزىلىپ كۆتۈۋېلىشقا چىققان مېھمانلار بىلەن بىر ـ بىرلەپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندىن كېيىن ئايرىم ئۆيگە باشلىنىدۇ، ئۇلار ئۆيگە كىرگەندىن كېيىن، ياش پەرقى بويىچە ئۆزئارا خوش ئېيتىشىپ، ئۆينىڭ ئۇلۇغ تەرىپىدىن باشلاپ ئورۇن ئېلىپ ئولتۇرىدۇ، باركاللىسىدا جەمئىي يەتتە قېتىم داستىخان سېلىنىدۇ، باشتا سىنچاي ـ مەزە قويۇلۇپ هالۋا ئېتىلىدۇ، ئاخىرىدا پولۇ ئېلىپ چىقىلىدۇ، ئادەتتە ئاخىرىدا ئېلىپ چىقىلىدىغان بۇ پولۇنى كىشىلەر «كېتىش ئېشى» دەپمۇ ئاتىشىدۇ، باركاللا قىلىش جەريانىدا ئوغۇل تەرەپنىڭ ئانىسى قىز تەرەپكە كىيىم ـ كېچەك قويىدۇ، قىز تەرەپنىڭ ئاتىسى ئاقساقاللارنىڭ تەلپى بويىچە قىزنى ئوغۇل تەرەپكە ياتلىق قىلىشقا قوشۇلغاندىن كېيىن، ھەممەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ باركاللا ئېيتىپ قايتىدۇ، باركاللىسنى قىلىش جەريانىدا يەنە تويىنىڭ تەخمىنەن ۋاقتى ئالدىن بېكىتىلىدۇ.

(4) توي

دەريا بويىلىقلارنىڭ توي ئادىتى باشقا قېرىنداش يۇرتلار، جۈملىدىن كېرىيەنىڭ توي ئادىتىدىن كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ. بۇ يەردىكى چارۋىچىلار كىچىك ئۆزلۈك بوستانلىقلارغا ناھايىتى شالاڭ تارقالغاچقا، بىر ئۆي بىلەن يەنە بىر ئۆينىڭ ئارىلىقى ئەڭ يېقىن بولغاندا 10 ـ 20 كىلومېتىر، ئەڭ يىراق بولغاندا 250 ـ 290 كىلومېتىر كېلىدۇ. شۇڭا توي باغىقى توي ئۆتكۈزۈلۈشتىن ئىككى، ئۈچ كۈن ئىلگىرى ئات مىنىشكە ماھىر ياشلار ئارقىلىق ھەممە ئائىلىگە تارقىتىلىدۇ. توي خەۋىرىنى ئاڭلىغان نەچچە يۈز مېھمان ئارىلىقنى يىراق كۆرمەي توي بولۇشتىن بىر كۈن ئىلگىرى، يەنى تويىنىڭ ھارپا كۈنى پىيادە ياكى ئات، ئېشەككە مىنىپ يېتىپ كېلىدۇ. 2000 ـ يىللاردىن كېيىن دەريا بويىدىكى بەزى كىشىلەر تويغا موتوسكىلت، ھەتتا ماشىنا بىلەن بىر كۈن بالدۇر بارىدىغان ئەھۋاللار كۆپەيدى. شۇ كۈنى ئۆي ئىگىسى تويغا ئاتالغان قوي ـ ئۆچكىلەرنى سويۇپ چوڭ قازان ئاسىدۇ، پىشۇرۇلغان گۆش ئەتىسىدىكى پولۇغا بېسىش ئۈچۈن ئېلىپ قېلىنىپ شورپىسى مەزە بىلەن مېھمانلارغا ئېلىپ چىقىلىدۇ. ئادەتتە ھال ئەھۋالى ياخشىراقلىرى ئاز دېگەندىمۇ بەش ـ ئون قوي ـ ئۆچكە، ھال ئەھۋالى ناچارراقلىرى ئىككى ـ ئۈچ قوي ـ ئۆچكە سويىدۇ، ئىلگىرى جاي ۋە قارلۇقنىڭ

دەريا بويىدىكى بايلىرى پەرزەنتلىرىنىڭ تويى ـ تۆكۈنلىرىدە 20 ـ 30 قوي ـ ئۆچكە سويىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولغان. ئۇ چاغلاردا يەنە تويدا پولۇ ئېتىلمەي، ئۇنىڭ ئورنىغا ھال ئەھۋالغا قاراپ بەش ـ ئون ئۆچكە سويۇلاتتى، مېھمانلار تويدا گۆش ۋە كۆمەچ يەيتتى، بەزى ئەھۋاللاردا قىيما قىلىنىپ چوڭ كۆمەچتىن بىر نەچچىسى تەييارلىنىپ مېھمانلارنى ئۇزىتىشقا ئىشلىتەتتى، چوڭلارنىڭ ئېيتىشىچە بۇنىڭدىن 60 ـ 70 يىل ئىلگىرى دەريا بويىدا توي بولغاندا مېھمانلار قوناق ئۇنىدا ئېتىلىدىغان پوكو كۆمەچ بىلەن مېھمان قىلىنغان، كېيىن گۆش كۆمەچ بىلەن مېھمان قىلىنىدىغان بولغان، ئۇنىڭدىن كېيىن تويدا شۆللە ئېتىلىدىغان ياكى قۇيغاش ئېتىلىدىغان بولغان، 1980 ـ يىللاردىن كېيىن چوڭ قازان ئېسىپ پولۇ ئېتىش ئومۇملاشقان.

كەچتە مېھمانلار توي بولىدىغان ئۆيدە قونىدۇ، پېتىشمىغانلىرى سىرتقا كىگىز سېلىپ ياتىدۇ. دەريا بويىلىقلارنىڭ ئۆيىنى چوڭ ھەم ئارتۇق، يوتقان ـ كۆرپىلەرنى زاپاس قىلىشىدىكى مەقسىتى توي ـ تۆكۈن، ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرىدا مېھمانلارنىڭ ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈندۇر. تويى بولىدىغان يىگىت بىلەن قىز شۇ كۈنى كەچتە ئۆز ئۆيلىرىدە ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئولتۇرۇش قىلىپ ناخشا ئېيتىپ ئۇسسۇل ئويناپدۇ ۋە تويغا تەييارلىق قىلىدۇ. كەچ كىرىشى بىلەن تەڭ باش يىگىت بولغۇچى ئىككى نەپەر ھەمراھىنى ئېلىپ قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ، ئۇلار يىگىت تەرەپ تەييارلاپ بەرگەن بىر جۈپ لۆڭگە، بىر جۈپ پەرقۇ (ياستۇق)، ھەر خىل مېۋە ـ چېۋە، يەل ـ يېمىشلەرنى قىزنىڭ قولىدىشىغا يەتكۈزۈپ بېرىپ قايتىپ كېلىدۇ، ھازىر يىگىتنىڭ قولدىشى بەش نەپەر، قىزنىڭ قولدىشى بەش نەپەر بولۇپ ھەممىسىگە نەق پۇل، كۆڭلەك قاتارلىق نەرسىلەر قويۇپ بېرىلىدۇ.

قىز كۆچۈرۈش

ئىلگىرى دەريا بويىدا توي ۋاقتى ئىككى كۈن بولۇپ، بىرىنچى كۈنى قىزنىڭ ئۆيىدە، ئىككىنچى كۈنى يىگىتنىڭ ئۆيىدە ئۆتكۈزۈلەتتى. ھازىر ھەر ئىككى تەرەپتە بىرلا ۋاقىتتا ئۆتكۈزۈلىدۇ. قىز ۋە يىگىت ئەنئەنىۋى كىيىملەرنى كىيىدۇ، مېھمانلار ئۆزى بارغان ئۆيدە شوكۇمنى قويۇپ بولغاندىن كېيىن يەنە بىر ئۆيگە بارىدۇ. ئۇرۇق ـ تۇغقان، دوست ـ بۇرادەرلىرى توي بولغان ئۆيدە

تۇرىدۇ. كېيىن قىز كۆچۈرگىلى بارغاندا يەنە بىر تەرەپكە شوكۇم قىلىدۇ. ئىلگىرى قىز ئات، ئېشەككە مىندۇرۇلۇپ كۆچۈرۈپ كېلىنەتتى، هازىر ماشىنىدا كۆچۈرۈپ كېلىنىدۇ، دەريا بويىلىقلارنىڭ توي ئادىتىدىكى يەنە بىر ئوخشىماسلىق شۇكى، يىگىت تەرەپنىڭ مېهمانلىرى قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە كىرىش جەريانىدا ھەممىسىگە ئىشىك تۈۋىدە بىر خون كاكچا ئۈستىگە قويۇلغان توغرالغان گۆش، كەمپۈت قاتارلىق يېمەكلىكلەر تۇتۇلىدۇ. كېرىيەدە پەقەت يىگىتنىڭ مېهمانلىرى بىلەن ئاياللارغىلا تۇتۇلىدۇ، ئەر مېهمانغا تۇتۇلمايدۇ. توي بولغان قىز قېنىق گىرىم قىلمايدۇ، ئۆينىڭ بىر بۇلۇڭىنى تاللاپ ئادەتتىكىچە بېزەپ ئولتۇرىدۇ، مىللىي ئەنئەنىگە يات كىيىمنى قەتئىي كىيمەيدۇ، كېرىيەدە قېيىن بۇيانلار ئارىسىدا توي كۈنى بىر لېگەن پولۇغا بىر پارچە دۈمبە بېسىپ تۇتىدىغان ئەھۋال بار. لېكىن ئۇ ئاتا-ئانىدىن ئىبارەت ئىككى نەپەر كىشى بىلەنلا چەكلىنىدۇ. بىراق دەريا بويىدا دۈمبىلىك پولۇ ئون ئەتراپىدىكى كىشىگە تۇتۇلىدۇ، ھەر ئىككى تەرەپ شوكۇم قويۇش داۋامىدا قېينانا بولغۇچى كۈيئوغلىغا ئاق پوتا، يىگىتنىڭ ئانىسى بولسا كېلىنگە رەڭلىك پوتا باغلاپ قويىدۇ، مېهمانلار ئۇرۇق-تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى ۋە هال ئەهۋالىغا قاراپ گىلەم، نەق پۇل، ئوغلاق، يوتقان-كۆرپە ياكى رەخت شوكۇم قىلىدۇ. نىكاھ ئوقۇش باشقا يۇرتلار بىلەن ئوخشاشلىققا ئىگە. شۇ كۈنى كەچتە قىزنى «كۆرسىتىش» ۋە «يۈز ئاچقۇ» ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئەتىسى يىگىتنىڭ ئۆيىدە كىچىك يوقلاش ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئىلگىرى قىز تەرەپتىكى توي مۇراسىمى ئاياغلاشقاندىن كېيىن يىگىت قولدىشى تويى بولغان يىگىتنى بىر ئاتقا، قىز قولدىشى تويى بولغان قىزنى يەنە بىر ئاتقا مىندۇرۇپ ئۇلارنى يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ كېلىدىغان ئادەت بار ئىدى. هازىر بۇنداق ئەھۋالنى ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. ئىلگىرى قىزنىڭ تويلۇقى ناهايىتى ئاددىي بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئىقتىسادىي ئىشلاردىنمۇ بەك قىز-يىگىتنىڭ بەختلىك بولۇشىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان. ئۇ چاغلاردا قىز-يىگىتنىڭ ئاجرىشىش نىسبىتى پەۋقۇلئاددە تۆۋەن بولغان، بىر قېتىم نىكاھتىن ئاجراشقان ئاياللار بىر ئۆمۈر تۇل ئولتۇرىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلگەن، هازىر بۇ يەردىكى قىزلارنىڭ تويلۇقى بارغانسېرى ئېغىرلاپ كەتتەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۆتكۈزۈلگەن تويلارنىڭ ھەممىسى كېرىيەنىڭ يەرلىك توي ئادىتى بىلەن ئاساسىي جەھەتتە ئوخشىشىپ قالغان، قىز-يىگىتلەرنىڭ ئاجرىشىش نىسبىتى كۆپەيگەن. بۇ ئەھۋال دەريا بويىنىڭ ئىلگىرىكى ساپ ئىجتىمائىي ئەخلاقىغا بەزى نۇقسانلارنى يەتكۈزگەن، بەزى ياشلارنىڭ ئىككى-ئۈچ قېتىم توي قىلىشىدەك ئەھۋاللار ئاتا-ئانىلارنىڭ بېشىنى ئاغرىتىدىغان مەسىلە بولۇپ قالغان، ئىلگىرى تويدا نەغمە-ناۋا قىلىش، ئوغلاق تارتىشىش، ھەر خىل قىزىقارلىق خەلق ئويۇنلىرىنى ئويناش بىر قەدەر ئومۇملاشقان بولسا، ئەمدىلىكتە VCD پىلاستىنكىسى ياكى MP3 گە دىسكو ئۇسسۇللىرىنى ئوينايدىغان بولغان، تويدا دۇتار، تەمبۇر چېلىپ نەغمە قىلىدىغان ئەھۋاللار ئازلاپ كەتكەن.

دەريا بويىدىكى توي مۇراسىمىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، توي كۈنى بىرمۇ ئادەم يالاڭباش يۈرمەيدۇ. ھەممە ئادەم يەرلىك ئەنئەنىۋى كىيىم-كېچەكنى كىيىدۇ، توي ئاساسەن يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي خاسلىققا تويۇنغان ھالەتتە ئۆتكۈزۈلىدۇ، بۇ يەردىكى پېشقەدەم چارۋىچىلارنىڭ مىللىي ئەنئەنىنى قوغداش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش روھى كىشىنى بەكمۇ سۆيۈندۈرىدۇ ھەم ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىغا چۆمدۈرىدۇ.

1993-يىلى ياپونىيە توكيو تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى 2-قانىلىنىڭ بىر قىسىم خادىملىرى دەريا بويىدىكى بىر ئائىلىدە يەرلىك ئۆرپ-ئادەت بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن توي مۇراسىمىنى سۈرەتكە ئالغاندىن كېيىن، كېرىيەگە قايتىپ كېلىپ، شائىر مەمەتئىيسا قۇرباننىڭ چوڭ قىزىنىڭ تويىنى سۈرەتكە ئالدى. مەنمۇ شۇ ۋاقىتتا ئۇلار بىلەن تەڭ تويىنى سۈرەتكە ئېلىشقا قاتناشقان ئىدىم، كېيىن ئۇلار «دۇنيادىكى مىللەتلەرنىڭ توي مۇراسىملىرى» ناملىق كۆپ قىسىملىق چاتما فىلىمدە پۈتۈن ئۇيغۇرلارنىڭ توي مۇراسىمىغا ۋاكالىتەن بۇ ئىككى تويىنى فىلىم قىلىپ ئىشلەپ تارقاتتى، مەن بۇ فىلىمنى ئارىدىن بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن ئىچكىرىدىكى بىر تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ قايسىدۇر بىر قانىلىدىن كۆردۈم، بۇ فىلىمنىڭ چۈشەندۈرۈش سۆزىگە «ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى توي مۇراسىم ئادىتى كېرىيەنىڭ دەريا بويىدا ئەڭ مۇكەممەل ساقلىنىپ داۋاملىشىپ كەلمەكتە» دېگەندەك سۆزلەر ئىشلىتىلگەن ئىدى.

(5) ئازنىلاش

توي بولۇپ بىر ھەپتىدىن كېيىن سىكىلەك ھەر ھەپتىنىڭ پەيشەنبە ياكى جۈمە كۈنى چوڭ ئۆيگە بېرىپ ئاتا ـ ئانىسنى يوقلايدۇ، بۇ خىل ئادەت دەريا بويىدا ئازنىلاش (جۈمەلەش) دەپ ئاتىلىدۇ. سىكىلەك ھەر ئازنا كۈنى ئەتىگەندە ئازنىلايدىغانلىقنى ئېرىگە دەپ قويۇپ قېيىنانىسىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالىدۇ، قېيىنانىسى قوشۇلسا قۇرۇق قول يولغا سالماي داستىخان يۆگەپ ئېرى بىلەن بىرگە يولغا سالىدۇ. ئۇلار چوڭ ئۆيىنىڭ ئىشىنى قىلىشىپ بەرگەچ بىر كۈن تۇرۇپ قايتىپ كېلىدۇ، ئەگەر ئېرىنىڭ ئىشى بولسا ياكى ئۆيدە بولمىسا، قېيىنانىسى قوشۇلغاندىن كېيىن كىچىك بالىدىن بىرنى قوشۇپ يولغا سالىدۇ، قېيىنانىسى قوشۇلمىسا سىكىلەك ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ ئازنىلاپ بارمايدۇ، ئەگەر ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئازنىلاپ كەتسە بۇ بىرەر ئىشتىن قېيداپ ياكى يامانلاپ كەتكەنلىكتىن دېرەك بېرىدۇ.

(6) بىلەكلىك

دەريا بويىدا بىلەكلىك ئۆتكۈزۈش بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر ئۈزچىل داۋاملىشىپ كەلمەكتە. بىلەكلىك ئەسلىدە بۈلەكلىك ياكى بۈلەك قويۇش (ئايرىم قويۇش) دېگەن سۆزدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ ياش ئەر ـ خوتۇنلارنىڭ چوڭ ئۆيدىن ئايرىلىپ چىقىپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۇرمۇش كەچۈرۈشنى باشلىغانلىقنى كۆرسىتىدۇ. دەريا بويىدا تويى بولغان ھەرقانداق قىز ـ يىگىت ئاتا ـ ئانىنى بېقىش مەجبۇرىيىتىنى ئۆتەش ئۈچۈن، ئايرىم ئۆي ـ ئوچاقلىق بولماي ئوغۇل تەرەپنىڭ چوڭ ئۆيىدە تۇرىدۇ. ئەگەر ئۇلارنىڭ بىر ئۆيدە ئولتۇرۇپ قېلىش ئېھتىماللىقى 70% ئەتراپىدا مۇقىملاشقان بولسا، چوڭ قازان ئېسىپ بىلەكلىك ئۆتكۈزىدۇ. بۇ كۈنى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقان، دوست ـ بۇرادەرلىرى چارۋا، گىلەم، يوتقان ـ كۆرپە، قازان ـ قومۇچ قاتارلىق تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ياش ئەر ـ خوتۇنلارغا شوكۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئايرىم ئۆي ـ ئوچاقلىق بولغانلىقنى مۇبارەكلەيدۇ. بىلەكلىكسىنى قىلىشتىن ئىلگىرى ئوغۇلنىڭ دادىسى ئوغلىغا ئايرىم ئۆي سېلىپ كېرەكلىك ئائىلە جابدۇقلىرىنى تەييارلايدۇ، توي قىلىپ بىلەكلىكسى ئۆتكۈزۈلگەنگە قەدەر ياش ئەر ـ خوتۇنلار تاپقان تەرگىنىنىڭ ھەممىسىنى چوڭ ئۆيگە ئۆتكۈزىدۇ. ئاتا ـ ئانىسى مۇۋاپىق نىسبەتتە ئۇلارغا تەقسىم قىلىپ تۇرىدۇ، بىلەكلىك بولغاندا ياش ئەر ـ خوتۇنلارنىڭ يىغقان تەرگەن نېسىۋىسىگە نەچچە ھەسسە قوشۇپ قايتۇرىدۇ.

جۇۋان توي

جۇۋان توي ئادەتتە چاچباغ توي دەپمۇ ئاتىلىدۇ، جۇۋان توي دەريا بويىنىڭ توي ئادىتى ئىچىدە بىر قەدەر كەڭ ئومۇملاشقان. ئۇ تارىخنىڭ ئۇزاقلىقى، ئەھمىيىتىنىڭ چوڭلۇقى ۋە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئۈزچىل داۋاملىشىپ كەلمەكتە. جۇۋان توي چوكاننىڭ ئىككى ـ ئۈچ باللىق بولۇپ جۇۋان يېشىغا يەتكەنلىكىنى، ئېرى بىلەن ئۆمۈرلۈك ھەمراھقا ئايلىنىپ ھەققىي بىر ئۆيگە كىرگەنلىكىنى قۇتلۇقلاش يۈزىسىدىن ئانىنىڭ قىزىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىدىغان بىر خىل توي شەكلىنى كۆرسىتىدۇ. توي كۈنى قېيىنبۇيان تەرەپ چاقىرغان مېھمانلار جۇۋان بولغۇچىنىڭ ئۆيىدە بىر كۈن مېھمان بولىدۇ، جۇۋان بولغۇچىنىڭ ئېرى مال سويۇپ چوڭ قازان ئاسىدۇ، مېھمانلار ئومۇميۈزلۈك جەملىنىپ بولغاندىن كېيىن، جۇۋاننىڭ ئانىسى ئۆزى تەييارلىغان جۇۋانچە كۆڭلەك، پەرىجە، ئاق ياغلىق، كىچىك تەلپەك قاتارلىقلارنى داستىخانغا قويىدۇ، جۇۋان تويى بولغۇچى سىكىلەك ھال ئەھۋالغا قاراپ ئاتا ـ ئانىسى ۋە قېيناتا، قېيىنانىسىغا تونچە كىيىملەرنى تەقدىم قىلىدۇ. ئەگەر ئېرىنىڭ خوتۇنىغا ئاتىغىنى بولسا نەق مەيداندا قويۇلىدۇ، ئارقىدىنلا باشقا مېھمانلارمۇ شوكۇم قويىدۇ، كېيىن پەردازچى ئاياللار ياكى قىزنىڭ ئانىسى سىكىلەكنىڭ قاش ـ كىرپىكلىرىنى 30 سانتىمېتىر ئەتراپىدىكى ئىنچىكە يىپتا ئۇلاپ، يىپنىڭ بىر ئۇچىنى چىشلەپ، بىر ئۇچىنى ئالماپ قاش، كۆز، كىرپىك ئەتراپىدىكى ياۋا تۈكلەرنى يىپنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ بىر بارمىقىدا بېسىش ئارقىلىق يىپنى سىيرىپ ياۋا تۈكلەرنى تېرىپ ئېلىۋېتىدۇ. شۇنىڭغا ئۇلاپلا پېشانە، چېكە ماڭلىيىنى ئارقىسىغا قايرىپ، چېچىنى ئوتتۇرىدىن ئىككىگە ئايرىپ ئۆرۈپ كەينىگە قويۇپ بېرىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن چوكانغا جۇۋانچە كۆڭلەك، پەرىجە، ئاق ياغلىق، كىچىك تەلپەك كىيدۈرۈپ مېھماننىڭ ئالدىغا ئېلىپ چىقىدۇ، مېھمانلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ ئۇنىڭ سىكىلەك دەۋرى بىلەن خوشلىشىپ رەسمىي جۇۋان (چوكان) بولغانلىقنى قۇتلۇقلايدۇ.

(داۋامى بار)

(ئاپتور: كېرىيە ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا)

مۇقام ئىشقىدا كۆيگەن يۈرەك

ياقۇپ ئىسمائىل قۇرۇلچى

مۇقام ۋارىسى ــ ئىلى مۇھەممەد

بىز ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان تۇرپان مۇقاملىرىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات مۇساپىسىنى ئەسلەپ ئۆتكىنىمىزدە، تۇرپان مۇقاملىرىنىڭ بۆشۈكى بولغان ئەزىز دىيار لۈكچۈندە يېتىشىپ چىققان مۇقام پېشىۋالىرىنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالماي تۇرالمايمىز ئەلۋەتتە! ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا يەتكۈزۈش ۋە ئۇنىڭغا ئىجابىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنى تېخىمۇ تاكامۇللاشتۇرۇپ ۋە ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇنداپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىپ، ئوتلۇق قەلبلەرنىڭ چوڭقۇر قاتلاملىرىدىن ئورۇن ئالغان خەلق سەنئەتكارلىرىغا لىللا باھا بېرىش، ئۇلارنىڭ خەلق سەنئىتىنى ئومۇملاشتۇرۇش يولىدا جانپىدالىق بىلەن ئىشلىگەن خىزمەتلىرىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈش، ئۆلگەندە ئەمەس، بەلكى ھايات چېغىدا ئۇلۇغلاپ، ئۇلارنى قەدىرلەش، بىزنىڭ باش تارتىپ بولماس مەجبۇرىيىتىمىز ھەم قەرزىمىز.

تۇرپان مۇقاملىرىغا ئىجابىي يوسۇندا ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى تاكامۇللاشتۇرۇپ، تېخىمۇ ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئورۇنداپ، پۈتۈن دۇنيا ئەللىرىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشتۈرۈش يولىدا جانپىدالىق بىلەن ئىزدىنىۋاتقان، مۇقام ۋارىسلىرى ئىچىدە تەشكىلاتچىلىق رولىنى ئويناپ، خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئىقتىسادىي كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئايانماي كۈچ سەرپ قىلىۋاتقان ئىلى مۇھەممەد ئەپەندى ــ بىز ھايات چېغىدا ئۇلۇغلاپ، قەدىرلەشكە ئەرزىيدىغان ئۇستاز مۇقامچىلىرىمىزنىڭ بىرى. ئۇ گەرچە ئۇستا مۇقامچى، شۇنداقلا لۈكچۈن بازارلىق ئىشتىن سىرتقى مۇقام گۇرۇپپىسىنىڭ مەسئۇلى، بىر تەشكىللىگۈچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئەڭ ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ بىر ئادەم، ھەقىقىي ئەركەك ئىكەنلىكىنى

تونۇپ يېتىپ، باشقىلار بىلەن تۆر تالاشمىدى، ھەر خىل ئىقتىسادىي مەنپەئەت ئالدىدا تەۋرىنىپ قالماي، شۇ ئىقتىسادىي مەنپەئەتلەردىن ئەلا ئالدى بىلەن دېھقان مۇقامچىلارنى بەھرىلەندۈردى، مۇقامچىلارنىڭ ئۆزئارا ئىتتىپاقلىشىپ، بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭدىن قول چىقىرىپ، زور بىر گەۋدە بولۇشىغا ئاساس سالدى.

مەن ئىلى مۇھەممەدنى تېخىمۇ چۈشىنىش مەقسىتىدە ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەتتە بولدۇم.

ـــ سىز بىر تالانتلىق مۇقام ۋارىسى، شۇنداقلا ئىشتىن سىرتقى مۇقام گۇرۇپپىسىنىڭ تەشكىللىگۈچىسى بولۇش سۈپىتىڭىز بىلەن، تۇرپان مۇقاملىرىنىڭ شەكىللىنىش تارىخىغا قانداق قارايسىز ؟

ـــ ئەمەلىيەتتە تۇرپان مۇقاملىرى ئالدى بىلەن خەلق سەنئىتى بولغاچقا، ئۇ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تەدرىجىي شەكىللەنگەن، ھازىر بەزىلەر مىلادى 16 ـ ئەسىردە لۈكچۈن دىيارىدا ياشاپ ئۆتكەن ئۇستاز مۇقامچى، مۇقام پېشۋاسى ئېلىنىياز شەيخ ھەزرىتىمنى تۇنتقا قىلىپ ئولتۇرۇپ، شۇ كىشىنى بىرىنچى ئەۋلاد مۇقامچى دەپ ئاتاپ، ئۆزلىرىنى مانچىنچى ئەۋلاد مۇقام ۋارىسى دەپ بېكىتتى، ئۆزىڭىزگە ئايان بولغىنىدەك، ھازىر لۈكچۈندىكى مۇقامچىلىرىمىز ئارىسىدا 10 ـ ئەۋلاد مۇقام ۋارىسى دەيدىغان ئۇقۇملارمۇ پەيدا بولدى، 10 ـ ئەۋلاد مۇقام ۋارىسى دېگەن تېخى ئاغزىدىن ئانا سۈتى پۇراپ تۇرغان ئۆسمۈرلەرگە بېرىلگەن نام، مۇقامچىلىرىمىز ئۆزلىرىنى شۇنداق ئاتاپ، ماتېرىياللارغىمۇ شۇنداق يازغانلىقى ئۈچۈن، بەزى نەشر ئەپكارلىرىمىزمۇ ئالدىراپ ـ تېنەپ شۇ بويىچە ماقالىلەر ئېلان قىلىۋاتىدۇ، مەن بۇلارنى ھەر بىر كۆرگىنىمدە ئىختىيارسىز ھالدا غەزەپلىنىپ كېتىمەن، چۈنكى بۇ پالانى ئەۋلاد مۇقامچى دېگەن گەپلەر تۇرپان مۇقاملىرىنى تەتقىق قىلىشتىكى تەبىئىي توساق، پاسىل تام، نېمىشقا دېگەندە تۇرپان مۇقاملىرىنى شۇ ئېلىنىياز شەيخ ھەزرىتىم ئۆزى ئىخترا قىلغانمۇ ؟ تۇرپان دىيارىدا ئېلىنىياز شەيختىن بۇرۇن مۇقام ۋە مۇقامچى يوقمىدى ؟ دېگەندەك سوئاللار مۇقام تارىخىي تەتقىقاتىدىن ئىبارەت بۇ ئىلمىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ۋىجدان ئىگىلىرىنىڭ كۆڭۈللىرىگە ھېچبىر ئارام بەرمەيۋاتىدۇ، يېقىندا مەن ئىگىلىگەن بىر قىسىم ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا ئۆتكەن « 36 بەگلىك»نىڭ بىرى، يەنى خۇ (胡) بەگلىكى دەل بىزنىڭ يۇرتىمىز لۈكچۈندە قۇرۇلغانىكەن، شۇ مەزگىللەردە ھونلار ئۈزلۈكسىز قۇدرەت تېپىپ، بىر تەرەپتىن خەن سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا كېلىپ، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ خەلقنى قاتتىق قاقشاتقانىكەن، بۇ چاغدا خۇ بەگلىكىدە «دەندەر» ئىسىملىك بىر شائىر ھەم غەزەلخان ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ خۇ بەگلىكى پۇقرالىرىنىڭ بېشىغا كېلىۋاتقان خورلۇقلارنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر نەزمە يېزىپ، ئۇنى ئاھاڭغا سېلىپ ئېيتقانىكەن، كېيىنكى كۈنلەردە بۇ ناخشا «دەندەرخۇ» نامى بىلەن خەلقنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىپ، خېلى بىر زامانلارغىچە ئېيتىلىپ كەلگەنىكەن. بىز يۇقىرىدا تۇرپان مۇقاملىرى تەدرىجىي تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلى، دەپ ئېيتقاندۇق، دېمەك، مۇقامنى مەن ياكى ئۇ ئىجاد قىلغان نەرسە ئەمەس، ئۇ ئۇزۇن تارىخىي زامانلار جەريانىدا، ئەمگەكچان ئۇيغۇر خەلقى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنىپ، ھەرقايسى دەۋرلەردە ئۆتكەن ئالىملار، ئەدىبلەر، خەلق سەنئەتكارلىرى تەرىپىدىن ئىجاد قىلىنغان كۈيلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن ۋە تاكامۇللىشىشىدىن روياپقا چىققان مۇكەممەل بولغان چوڭ تىپتىكى كۈيلەر توپلىمىدىن ئىبارەت.

ـــ قارىغاندا ئىستېداتلىق بىر مۇقام ۋارىسى بولۇش سۈپىتىڭىز بىلەن تۇرپان مۇقاملىرىنى ئۆگىنىش بىلەن بىرگە يەنە، تۇرپان مۇقاملىرىنىڭ تارىخىنىمۇ خېلى سىستېمىلىق تەتقىق قىلغان ئوخشايسىز. ئەمدى بۇرۇنقىنى قويۇپ ھازىرغا كەلسەك، سىز تەشكىلاتچىلىق رولىنى ئوينىغاندىن بۇيان، يېقىنقى زاماندا ئۆتكەن ئۇستاز مۇقامچى ۋە ھازىر سىز بىلەن بىرگە ياشاۋاتقان مۇقام ۋارىسلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى توغرىسىدا بىرەر خىزمەت ئىشلەپ باقتىڭىزمۇ ؟

ـــ مەن ئەسلىي بىر يارامىلىق ئوقۇتقۇچى ئىدىم، لېكىن خەلق ناخشىلىرىغا، تۇرپان مۇقاملىرىغا بولغان قىزغىن ئىشتىياق مېنى سەنئەت ساھەسىگە باشلاپ كىردى، 2004 ـ يىلى 14 يىللىق ئوقۇتقۇچىلىق ھاياتىم بىلەن خەيرلىشىپ، لۈكچۈن بازارلىق مەدەنىيەت ـ تەنتەربىيە پونكىتىغا يۆتكىلىپ كەلدىم. مەن بۇ ئورۇنغا كەلسەم، بىزنىڭ لۈكچۈندىكى يېتۈك مۇقام ئىجراچىمىز ھازىر ئىككىنچى سەپكە چېكىنگەن بولسىمۇ، لېكىن مۇقام ئىشقىدا ئاخىرقى تىنىقى قالغۇچە پەرۋانىلەرچە كۆيۈشكە ئىرادە باغلىغان تەۋەررۈك ئۇستازىم تۇرسۇن ئىسمايىل ئاكا بار ئىكەن، ئۇ كىشى شۇ چاغلاردىلا

مەملىكەتلىك غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قوغداش باشقارمىسى-
نىڭ پروفېسسورى تيەن چىڭ بىلەن بىللە

پىيادە ياكى ۋېلسىپىتلىك قاتناپ يۈرۈپ، يېقىنقى زاماندا لوكچۇندە ياشاپ ئۆتكەن ئۇستاز مۇقامچىلاردىن ئىسمايىل مازىن، نۇر سىۋاڭ، يۈسۈپ پەنباش، شېرىپ سۇنايچى، قاسىم چۇش، مۇھەممەد ئىبراھىم قاتارلىق بىر تۈركۈم خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ خاتىرە سۈرەتلىرىنى توپلاپ، ئۇلارنى چوڭايتىپ رامكىغا ئېلىپ ئۇلگۈرگەندە-كەن، مەن كەلگەندىن كېيىن، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يېقىنقى زاماندا ئۆتكەن مەرھۇملاردىن تارتىپ، ھازىر بىز بىلەن مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ مۇقام ئورۇنداۋاتقان خەلق سەنئەتكارلىرىنىڭ سۈرەتلىرىنى توپلاپ، ئۇلارنىڭ ھەر خىل يىغىلىشلاردا مۇقام ئورۇنداۋاتقان سۈرەتلىرى بىلەن گىرەلەشتۈرۈپ، تۇرسۇن ئاكام توپلىغان سۈرەتلەرگە قوشتۇم. شۇنداقلا تەۋەررۈك ئۇستازىمىز تۇرسۇن ئىسمايىل ئاكىنىڭ ھاياتلىق كارتىنىسى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن زور ھەجىمدىكى تەرجىمھال خاراكتېرلىك ماقالىنى يېزىپ تۈگەتتىم، ھەر بىر مۇقامچىنىڭ تەرجىمھالىنى قىسقا قىلىپ ئارخىپلاشتۇردۇم. ئەمدى بۇنىڭدىن كېيىنكى مەقسىتىم شۇكى، ئەگەر شارائىت يار بەرسە يەنە مۇقام گۇ-رۇپپىسىغا يېتەكچىلىك قىلىش بىلەن بىرگە، شۇ گۇرۇپپىمىزدىكى ھەر بىر شەخس توغرىسىدا مەخسۇس ماقالە يېزىپ، مۇقامچىلىرىمىز ھەققىدە بىر كىتاب نەشر قىلدۇرماقچىمەن.

— ئاڭلىسام سىز لوكچۇن بازارلىق مەدەنىيەت-تەنتەربىيە پونكىتىنىڭ باشلىقى، ئىشتىن سىرتقى مۇقام گۇرۇپپىسى-نىڭ مەسئۇلى بولغاندىن كېيىن، دېھقان مۇقامچىلار ئۈچۈن بىر ياخشى ئىش قىلىپ بېرىپ، ئۇلارنى «تۆمۈر تاۋاق»قا ئېرىشتۈرۈپسىز، مالال كەلمىسە بۇ ھەقتىمۇ بىر ئاز سۆزلەپ بەرگەن بولسىڭىز؟

— مۇقام ۋارىسلىرىدىن مۇھەممەد ئىبراھىم ئاكام، تۇرسۇن ئىسمايىل ئاكام ۋە مېنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغانلى-رى ھەممىسى دېھقان مۇقامچىلار، مەرھۇم مۇھەممەد ئىبراھىم ئاكام يېتۈك بىر مۇقامچى، ئۇستاز پېداگوك، شۇنداقلا بىر قابىل تەشكىلاتچى ئىدى، مەرھۇم بىزدىن ۋاقىتسىز ئايرىلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەتتىن مائاش ئالىدىغاندىن ئىككىمى-زلا قالدۇق. قالغانلار تۇرپان مۇقاملىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن خالىس تۆھپە قوشىدىغانلار ئىدى، لېكىن ئۇلار دېھقان بولغاچقا، «قۇرۇق تاغار ئۆرە تۇرمايدۇ» دېگەندەك، ئائىلە بىلەن ئاتا-ئانا، خوتۇن-بالىلىرىنىڭ تۇرمۇشىنى قامدى-شى كېرەك ئىدى، لېكىن مۇقامچىلىرىمىزنىڭ داڭقى چىققاندىن كېيىن، ئۇلار قاتنىشىدىغان ھەر خىل پائالىيەتلەر، كۆ-رەكلەر كۆپەيگىلى تۇردى، تېخى بۇ پائالىيەتلەر تازا ئىش ۋاقتىغا توغرا كېلىدىغان بولغاچقا (مەسىلەن، ئۈزۈم سەيلىسى ئۈزۈم ئۈزىدىغان ۋاقىتقا، نورۇز سەيلىسى تەك ئاچىدىغان ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ) ئۇلارنى بۇ خىل پائالىيەتلەرگە تەش-كىللىسەك، ئۇلاردىن بەزىلىرى نۇرغۇن ئىشلارنىڭ ھەلەكچىلىكىدە سەپتىنمۇ چۈشۈپ قالدى، مەن بۇ ئىشلارنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، پىچان ناھىيەسىدىكى ئالاقىدار تارماقلار بىلەن كۆپ سۆزلەشتىم، نەتىجىدە پىچان ناھىيەلىك پارتكوم-نىڭ سېكرېتارى جاۋ ۋېنچۈەن، پىچان ناھىيەلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىمى پەرھات قادىر، مۇئاۋىن ھاكىمى ياسىن ئېلىلار بۇ ئىشقا جىددىي قاراپ، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارغا يولىيورۇق بېرىپ، دېھقان مۇقامچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى

ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇشنى تاپىلىدى.

شۇنىڭ بىلەن، ناھىيەلىك مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسى ۋە لۇكچۈن بازارلىق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى ئۆزئارا خىزمەتلەرنى ماسلاشتۇرۇپ، دەسلەپكى قەدەمدە ئون نەپەر دېھقان مۇقامچىنىڭ ئەمەلىي ئىقتىدارىغا قاردتا يۇقىرىسى 600 يۈەندىن، تۆۋىنى 400 يۈەنگىچە تەمىنات بېرىلىۋاتىدۇ، تۇرمۇشى كاپالەتكە ئىگە بولغان دېھقان مۇقامچىلىرىمىزنىڭ جاسارىتى ئۇرغۇپ، تۇرپان مۇقاملىرىنى ياخشى ئورۇنداپ، پارتىيە، خەلققە جاۋاب قايتۇرۇش ئېڭى ھەسسىلەپ ئۆستى. مانا بىز 2009 - يىلى 12 - ئايدا تۇرپان ۋىلايىتى ئۇلۇغ ئالىم، تىلشۇناس مەھمۇد كاشغەرىي تۇغۇلغانلىقىنىڭ 1000 يىللىق خاتىرە كۈنىدە مۇقام ئورۇندىغانلىقىمىز بولدى، دىيارىمىز شىنجاڭدىن يېتۈك ئالىم، تىلشۇناس ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندىگە ئوخشاش ساناقلىقلا كىشىلەر بىلەن قاتنىشىش شەرىپىگە ئېرىشەلىگەن مۇشۇنداق بىر سورۇنغا، مەنمۇ تەكلىپكە بىنائەن قاتنىشالىدىم، مەن بۈگۈنكىدىن ئۆزۈمنىڭ بىر مۇقامچى بولۇپ قالغانلىقىمغا شەرەپ ھېس قىلىمەن.

— سىز تۇرپان مۇقاملىرىنىڭ بۈگۈنكىدىن كېيىنكى ئىستىقبالىغا قانداق قارايسىز؟ — دەپ سورىدىم يەنە.

— تۇرپان مۇقاملىرىنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالى تېخىمۇ پارلاق بولىدۇ، نېمىشقا دېسىڭىز فېئوداللىق تۈزۈم ئاستىدا ياشىغان مۇقامچىلىرىمىز مۇقام ئىشقىدا شامدەك ئېرىپ، پەرۋانىدەك كۆيگەن بولسىمۇ، ئەينى دەۋردىكى گالڭ خوجىلارنىڭ خاھىشى بويىچە، مۇقاملارنى پەقەت ئورۇنلاردىلا ئېيتىشقا مەجبۇر بولاتتى. ئازادلىقتىن كېيىن بولۇپمۇ پارتىيە مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن سىياسەتلەر ئەمەلىيلىشىپ، بىزدەك تامچىلارغا كەڭرى سەھنىلەر ھازىرلاندى، مەزكۇر رەھبەرلەردىن تۆمۈر داۋامەت، ئىسمايىل ئەھمەد، ئىسمايىل تىلىۋالدى قاتارلىق رەھبەرلەر ئۇيغۇر مۇقاملىرىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن ئاز بولمىغان خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ئۇيغۇر مۇقاملىرى 2005 - يىلى 25 - نويابىر بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى تەرىپىدىن «ئىنسانىيەتنىڭ ئاغزاكى ۋە غەيرىي ماددىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرى» دەپ ئەنگە ئېلىنىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك مەنىۋى بايلىقى ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلدى. ھازىرغىچە دىيارىمىزدىكى «دولان مۇقامى»، «تۇرپان مۇقامى»، «قومۇل مۇقامى» قاتارلىق يەرلىك مۇقاملار رەتلىنىپ، VCD، CD پىلاستىنكىسى قىلىنىپ نەشر قىلىندى، شۇنداقلا مۇقامشۇناسلىق مەخسۇس بىر پەن سۈپىتىدە، ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەردە دەرسلىك قىلىپ ئۆتۈلۈپ، نۇرغۇن مۇقام ۋارىسلىرى تەربىيەلىنىۋاتىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە لۇكچۈندە ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە تۇنجى قېتىم «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇقام ۋارىسلىرى»نى تەربىيەلەش مەركىزى قۇرۇلۇپ، ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى، ھازىر مەركەزدىن تارتىپ يېزا - كەنتلەرگىچە بولغان ھەرقايسى ھۆكۈمەتلەر بىزنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەپ، ئۆزىدە بار بولغانلىكى پايدىلىق شارائىتلار بىلەن تەمىن ئېتىۋاتىدۇ، ئۆز ۋاقتىدا ئۆزىمىزنى ئۆزىمىز تونۇغان بولساق، ھازىر مەركەز ۋە ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەتلەرنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى ۋە قىزغىن غەمخورلۇقى ئاستىدا، بىزنى پۈتۈن دۇنيا ئەللىرى تونۇدى.

ئۆزىنىڭ تۇرپان مۇقاملىرىغا بولغان قىزغىن ئىشتىياقى، كارىز سۇلىرىدەك ساپ مۇھەببىتى بىلەن تۇرپان مۇقاملىرىنىڭ قېزىلىش، توپلاپ رەتلىنىشى ۋە ئەۋلادتىن ئەۋلادقا تولۇقى بىلەن يەتكۈزۈلۈشى ئۈچۈن ئايانماي تۆھپە قوشۇۋاتقان بۇ ئوت يۈرەك ئەزىمەت 2008 - يىلى تۇرپان ۋىلايىتى بويىچە «ئەمگەك نەمۇنىچىسى» بولۇپ باھالانغان بولۇپ، ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو غەربىي دىيار تەتقىقات تېمىسى — تۇرپان مۇقاملىرى تەتقىقات گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزاسى، پىچان ناھىيەلىك مۇزىكا، ئۇسسۇلچىلار جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى قاتارلىق ئىلمىي تەشكىلات ۋە لۇكچۈن بازارلىق مەدەنىيەت - تەنتەربىيە پونكىتىنىڭ باشلىقى، لۇكچۈن بازارلىق ئىشتىن سىرتقى مۇقامچىلار گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى، 8 - نۆۋەتلىك لۇكچۈن بازارلىق خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولۇپ كەلمەكتە.

(ئاپتور: لۇكچۈن بازارلىق «كۆك ئاسمان» ماي قاچىلاش پونكىتىدا)

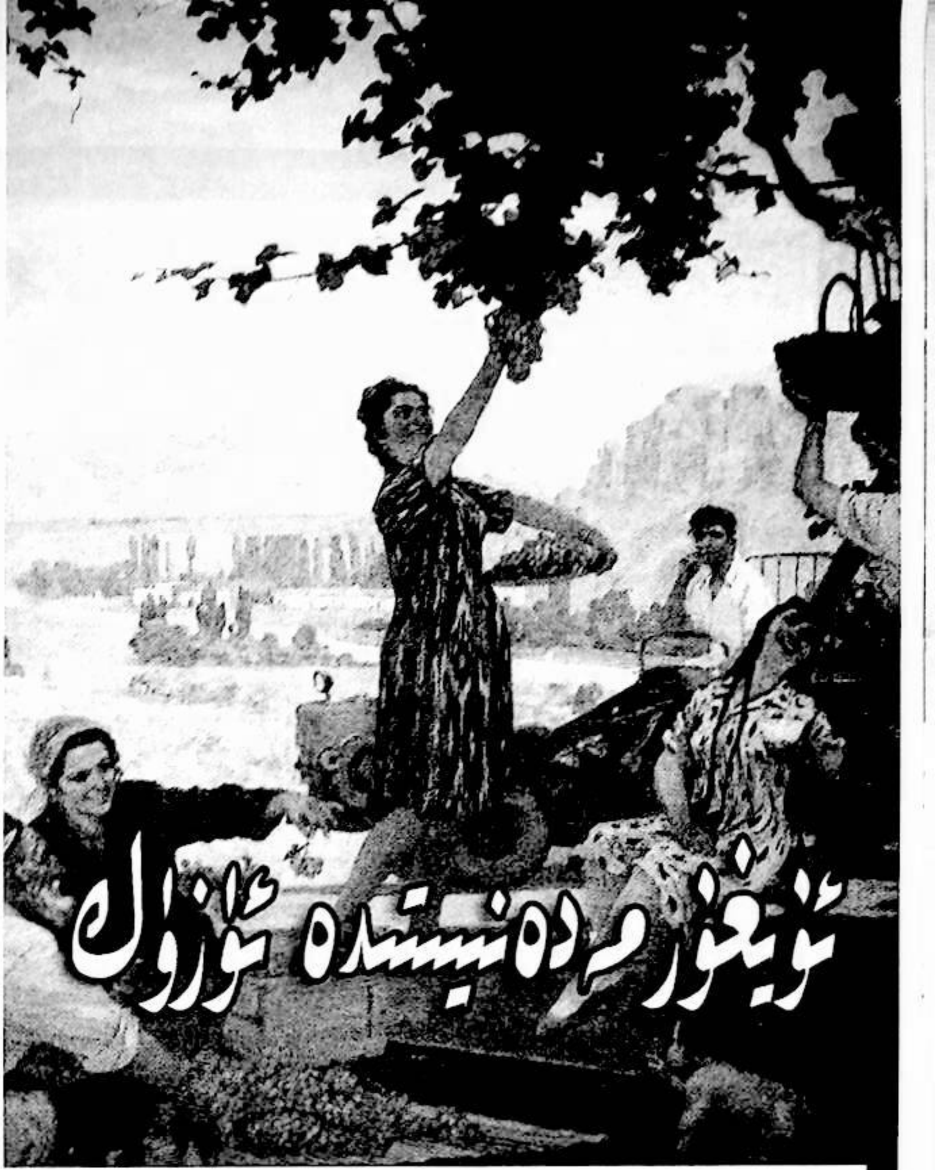

ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە ئۈزۈك

ئابدۇقەييۇم مىجىت

1. دىباچە

ئۇيغۇر كىيىم- كېچەكلىرىنىڭ تۈرى كۆپ، شەكلى ھەر خىل ۋە رەڭگارەڭ بولۇپلا قالماي، بەلكى زىبۇزىنەت بۇيۇملىرىنىڭمۇ تۈرى ناھايىتى كۆپ، ياسىلىشى سىپتا، نەپىس ۋە كۆركەمدۇر. ئەجدادلار ئۆزىنىڭ ئېستېتىك تەلىپى ۋە ئېھتىياجىغا مۇناسىپ ھالدا مېتاللاردىن ھەر خىل زىبۇزىنەت بۇيۇملىرىنى ياساشنى، تاقاشنى ۋە ئۇ- نىڭدىن ئېستېتىك زوق ئېلىشنى بىلگەن. جۈملىدىن ئۇ- زۇكمۇ ئۇيغۇرلار ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئەتىۋارلاپ تاقاپ كېلىۋاتقان زىننەت بۇيۇملىرىنىڭ بىرىدۇر. ئۈزۈك كىشىلەرنىڭ قول بارماقلىرىغا سېلىش ئۈچۈن مېتالدىن يا- سالغان ھالقىسمان زىننەت بۇيۇمى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ قويۇق مەدەنىيەت تۈسى ۋە ئالاھىدە سىمۋوللۇق مە- نىلەرگە ئىگە. ئۇيغۇرلار ئىشلەتكەن ئۈزۈكلەر شەكلىگە ئاساسەن قۇيما ئۈزۈك، ئارچە بېغى ئۈزۈك، گۈلسىز ۋە گۈللۈك ئۈزۈك قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا ئۈزۈك پەقەت بىر خىل زىبۇزىننەتلىك رول ئويناپلا قالماستىن، بەلكى يەنە تامغا، ئاچقۇچ ۋە ھەر خىل قورال- ئەسۋاب بولۇشتەك روللارنىمۇ ئوينى- غان، ھەتتا بەزىلەر ئۈزۈك كۆزىنىڭ ئاستىدا زەھەر ساقلاش ئۈچۈنمۇ ئىشلەتكەن. ئەمما ئومۇملۇق نۇقتىسىدىن قارىغاندا، كىشىلەر ئۈزۈكنى پەقەت بىر خىل زىبۇزىننەت سۈپە- تىدىلا ئىشلەتكەن. خوتەن دىيالېكتىكىسىدا «ھۇزۇك»مۇ دېيىلىدۇ. تۇرپان شىۋىسىدە «بالچۇق» دەپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

«ئۇ يېقىممۇ ئالچۇق،
بۇ يېقىممۇ ئالچۇق،
ئەجەب ئوبدان ياراشتى،
يارىم بەرگەن بالچۇق». بۇ قوشاقنىڭ

مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلاردا ئاشىق- مەشۇق بولۇپ بىر- بىرىگە كۆڭۈل بېرىش- كەنلەر ئوتتۇرىسىدا ئۈزۈك (بالچۇق) ۋە بە- لەزۈك سوۋغا قىلىشىدىغان ئادەتلەر بولغان. ياسىلىش شەكلى ۋە ماتېرىيالىنىڭ ئوخشىما- سلىقىغا قارايمۇ ئۈزۈكلەر بىر قانچە تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ. مەسىلەن، ھېقىق ئۈزۈك، ئالتۇن ئۈزۈك، كۈمۈش ئۈزۈك، تۆمۈر ئۈزۈك، تۈچ ياكى مىس ئۈزۈك (برونزا ئۈزۈكى)، مەشەك ئۈزۈك (بۇ خىل ئۈزۈكلەر قولغا تاقاش ئۈچۈن ياسالماستىن، بەلكى قامچا، نەيزە، پىچاق، قىلىچ قاتارلىق قوراللارنى تېخىمۇ چىڭىتىش ئۈچۈن ياسا- لىدۇ)، قاشتېشى ئۈزۈك، تولغىما ئۈزۈك، كاۋكاز ئۈزۈكى (قارا رەڭلىك ئۈزۈك)، مەرۋايىت ئۈزۈك، قوش تومشۇ- قى شەكىللىك ئۈزۈك، تەڭگە ئۈزۈك قاتارلىقلار. ئۇنىڭ- دىن باشقا كرىستال، كۆك تاش، ئۈنچە- مەرۋايىت، كۆك ۋە قىزىل ياقۇت، كەھرىۋا... قاتارلىقلاردىنمۇ ئۈزۈك يا- سىلىدۇ. خەلقىمىزدىكى ئۈزۈك ۋە بىلەزۈك ھەققىدىكى چۈشەنچىلەر، ئۇلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى رىۋا- يەتلەر، يازما ۋە ئاغزاكى يادىكارلىقلاردىكى ئۈزۈك ھەق- قىدىكى ئۇچۇرلار ۋە ئاجايىپ- غارايىپ سېھرىي كارامەت- لەر، ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش، تەكشۈرۈشلەردە بايقالغان ئۈزۈك ۋە بىلەزۈكلەر، ئۈزۈككە مۇناسىۋەتلىك پەرھىز- لىك چۈشەنچىلەر، جورۇقلار ۋە ئىرىملىك قاراشلار ھەممىدە ئۈزۈكنىڭ سىمۋوللۇق مەنىلىرىنى تۇتقا قىلىپ

تۇرۇپ، ئۇيغۇر زىبۇزىننەت مەدەنىيىتى، سەنئىتى، زەرگەرچىلىك تېخنىكىسى، شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېستېتىك ئېڭى ۋە ئۇنىڭ ئۆزگىرىشلىرىنى تەتقىق قىلىش، تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشىش تامامەن مۇمكىن.

2. ئۈزۈكنىڭ كېلىپ چىقىشى

فولكلور تەتقىقاتىدا ئۈزۈكنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ھەر خىل قاراشلار مەۋجۇت. ئۇيغۇرلارنىڭ «زەرگەرلىك رىسالىسى»دە زەرگەرلىكنىڭ ۋە مېتاللاردىن زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىنى ياساپ، قىز ـ ئاياللارغا سوۋغا قىلىش ئادىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە مۇنداق بىر رىۋايەت بار: «ئاللاتائالا تۇپراقتىن ئادەم ئەلەيھىسسالامنى ياراتقان. ئۇنىڭ سول تەرىپىدىن ھاۋا ئانىنى ياراتقان. لېكىن ئادەم ئاتا بىلەن ھاۋا ئانا تازا كۆڭۈللۈك ئۆتەلمەي تۇرغاندا، ئاللادىن جەبرائىلغا ‹ھاۋاغا زىبۇزىننەت بەرگىن. ئادەمنىڭ مېھىر ـ مۇھەببىتى ئۇنىڭغا كۆڭدىن ـ كۆڭگە زىيادە بولىدۇ›، دېگەن ئەمىر كەلدى. جەبرائىل دەرھال قول ئۈزۈنتىسى جەننەتتىن بىر ئوچۇم ئالتۇن ئالدى. ئۇنى ئالىقىنى بىلەن ناھايىتى يۇمشاق خېمىر قىلىپ ھاۋا ئانىنىڭ قۇلاقلىرىغا سىرغا (زىرە)، بويۇنلىرىغا گۈلبەندە (زۇننار)، بارماقلىرىغا ئەنگۈشتەر (ئۈزۈك)، بىلەكلىرىگە بىلەزۈك ياساپ بەردى. ھاۋا ئانا ھەددىدىن زىيادە ساھىبجامال بولدى. ئاندىن كېيىن ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇنىڭغا بولغان مېھىر ـ مۇھەببىتى كۆندىن ـ كۆنگە ئاشتى. ئاياللارغا ئالتۇندىن زىبۇزىننەت قىلىپ بېرىش شۇنىڭدىن باشلانغان»①. بۇ رىۋايەتكە ئاساسلانغاندا، ئەجدادلىرىمىز ئۈزۈك ۋە بىلەزۈك ياساش ۋە ئەرلەرنىڭ ئاياللارغا ئۈزۈك ۋە بىلەزۈك سوۋغا قىلىش ئادىتى زېمىندا ئىنسان ئاپىرىدە بولغاندىن تارتىپ داۋاملىشىپ كەلگەن، دەپ قارايدۇ. قەدىمكى مىسىر ھۆكۈمرانلىرى ھوقۇق، ئابرۇي ـ ئىناۋەتنىڭ بەلگىسى بولغان تامغا ـ مۆھۈرلىرىنى دائىم يېنىدا ئېلىپ يۈرۈشكە ئادەتلەنگەن. ئەمما ئۇلار تامغىنى قولدا كۆتۈرۈپ يۈرۈشتىن بىئەپ ھېس قىلىشقان. شۇنىڭ بىلەن بەزىلەر ئۇنىڭغا بىر ھالقا بېكىتىپ، ئۇنى بارمىقىغا تاقىۋالسا تېخىمۇ ئەپلىك بولىدىغانلىقىنى ئويلاپ يەتكەن ۋە شۇنداق قىلغان. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىشىلەر ئەمەلدار، مۆتىۋەرلەرنىڭ قوللىرىدىكى بۇ كىچىك «تامغا»لارنىڭ چىرايلىقلىقىنى كۆرۈپ، ئۆزلىرىمۇ شۇنداق «تامغا»لارنى ياساپ تاقىۋېلىشقان. شۇنىڭ بىلەن ئۈزلۈكسىز ئىسلاھ قىلىنىش، يېڭىلىنىش ئارقىلىق ئۈزۈك كىشىلەرنىڭ، بولۇپمۇ ئاياللارنىڭ زىننەت بۇيۇمىغا ئايلانغان. ئۈزۈكنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدىكى قاراشلارنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۈزۈك ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە ئەڭ كەڭ تارقالغان زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىنىڭ بىرىدۇر.

3. يازما يادىكارلىقلاردىكى ئۈزۈك ھەققىدىكى ئۇچۇرلار

خەلقىمىزنىڭ ئۈزۈكنى زادى قايسى ۋاقىتتىن باشلاپ ئىشلىتىشكە باشلىغانلىقى ھەققىدە ئېنىق بىر نەرسە دېيەلمىسەكمۇ، ئەجدادلىرىمىز قالدۇرغان يازما يادىكارلىقلىرىمىز خەلقىمىزنىڭ ئۈزۈكنى بىر خىل زىننەت بۇيۇمى سۈپىتىدە ئىشلىتىش تارىخىنىڭ ھەقىقەتەن ئۇزاق ئىكەنلىكىنى دەلىللەيدۇ. ئالىم مەھمۇد كاشغەريي «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ «دىۋان» دەپىلا ئاتىلىدۇ)تە ئۈزۈك، ئۈزۈكنىڭ ياسىلىشى، ماتېرىيالى، ئىشلىتىلىشى ۋە تاقاش ئۇسۇلى ھەققىدە قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى قالدۇرغان. «دىۋان»دا: «يۈزۈك ـــ ئۈزۈك. بارماققا سېلىنىدىغان ئۈزۈك» (3 ـ 22) دەپ چۈشەندۈرگەندىن سىرت يەنە «قاش» سۆزىنى چۈشەندۈرۈپ، «قاش ـــ قاشتاش. بۇ بىر خىل سۈزۈك تاش بولۇپ، ئاق ۋە قارا رەڭلەردە كۆرۈلىدۇ. بۇنىڭ ئېقىنى گۈلدۈرمامىدىن، ئۇسسۇزلۇقتىن ۋە چاقماق چۈشۈشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۈزۈككە كۆز قىلىنىدۇ...» (3 ـ 208)؛ «ياشىن ـــ چاقماق. تۈركلەردە كىمنىڭ يېنىدا قاشتېشى بولسا، ئۇنىڭغا چاقماق تەگمەيدۇ، دېگەن بىر ھېكمەتلىك سۆز بار. قاشتېشى ئاق، سۈزۈك بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى ئۈزۈك قىلىپ سالىدۇ. بۇ ئۈزۈكنى سېلىۋالغان كىشىگە چاقماق تەگمەيدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ تەبىئىتى شۇنداق، بۇ تاشنى بوزغا ئوراپ ئوتقا تاشلىغاندا، بوزمۇ، تاشمۇ كۆيمەيدۇ، بۇ سىنالغان. ئۇسسىغان ئادەم بۇنى ئاغزىغا سالسا، ئۇسسۇزلۇقنى باسىدۇ» (3 ـ 26) دېيىلگەن. بۇ بايانلاردىن مەلۇمكى، بۇنىڭدىن مىڭ يىللار بۇرۇنلا ئەجدادلىرىمىز قاشتېشىنىڭ گۈلدۈرمامىدىن، ئۇسسۇزلۇقتىن ۋە چاقماق چۈشۈشتىن ساقلاش رولى بارلىقىنى تونۇپ

يەتكەن ھەم قاشتېشنى دائىم يېنىدا ئېلىپ يۈرۈشكە ئەپلىك بولسۇن ئۈچۈن ئۈزۈككە كۆز قىلىپ ئىشلەتكەن. ئەينى دەۋرلەردە قاشتېشى كۆزلۈك ئۈزۈكلەرنىڭ ئېستېتىك قىممىتىدىن كۆرە ئۇلارنىڭ ئادەمنى مۇھاپىزەت قىلىش قىممىتى بەكرەك مۇھىم بولغان. دىيارىمىزدەك قۇرغاق رايوندا كىشىلەرنىڭ چۆل- جەزىرىلەردە ئۇسسۇزلۇقتا قېلىشى، ئېغىر ھالەتتىكى قۇسۇش، ئىچ سۈرۈش ياكى قاتتىق تەرلەش ۋە قاناش قاتارلىق سۇسىزلىنىپ كېتىشتەك فىزىئولوگىيەلىك تەڭپۇڭسىزلىقلارنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا قاشتېشى كۆزلۈك ئۈزۈكلەر مۇھىم رول ئوينىغان. «دىۋان»دا يەنە: «چىچامۇق — چىچامۇق. ئاتسىز بارماق، ئۈزۈك سالىدىغان بارماق. بۇنى بىلىدىغان ئادەملەر ئاز» (1 ـ 634) دېيىلگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن شۇ دەۋرلەردە كىشىلەر ئۈزۈكنى زىننەت بۇيۇمى سۈپىتىدە قولغا سېلىشنى بىلگەن بولسىمۇ، لېكىن كۆپ قىسىم كىشىلەرنىڭ ئۈزۈكنى نامسىز بارماققا سېلىشنى بىلمەيدىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. «دىۋان»دا: «ئۈزۈك — خوتۇنلارغا بېرىلگەن لەقەم. ساپ ئالتۇندەك ئاق كۆڭۈل خوتۇن ‹ئالتۇن ئۈزۈك› دېيىلىدۇ. بەدىنى مەرۋايىتتەك پاكىز بولغان خوتۇن ‹ئەرتىنى ئۈزۈك› دەپ ئاتىلىدۇ... بۇ لەقەم چىگىل خوتۇنلىرى ئۈچۈن قويۇلغان. بۇ سۆز ئەسلىدە ‹ئۆزى› دېگەن مەنىدىكى ‹ئۆز› سۆزىدىن ئېلىنغان. سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى ‹ك› ھەرپى شۇ نەرسىنىڭ ئۆزىلا ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشكە خىزمەت قىلىدۇ...» (1 ـ 97) دېيىلگەن. تۈركىي تىللار ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى لەھجىلىرىدە ئوخشاش ئىشلىتىلۋاتقان «ئۈزۈك» سۆزىنىڭ ئېتىمولوگىيەسى شۇ بولسا كېرەك. بۇ يەردە ئۈزۈك يەنە ئاياللارغا سىمۋول قىلىنغان. «دىۋان»دا يەنە مۇنداق بىر شېئىرىي پارچىمۇ بېرىلگەن:

«چەش — چەش». شېئىردا مۇنداق كەلگەن:

ياراتتى ياشىل چەش
ساۋۇردى ئۈرۈڭ قاش
تىزىلدى قارا قۇش
تۈن كۈن ئۈزە يۈرگەنۈر
[يېشىل چەش (ئاسمان) ياراتتى،
(ئۇنىڭغا) ئاق قاشتېشىنى چاچتى،
قارا قۇش (مىزان يۇلتۇزى) تىزىلدى،
تۈن كۈنگە يۈگۈلىدۇ.]

ئاسماننى تەسۋىرلەپ شۇنداق دېيىلىدۇ: تەڭرى ئاسماننى چەش رەڭگىدە ياراتتى. ئۇنى ئۈزۈككە كۆز قىلىنىدىغان ئۈرۈڭ قاش (تاش)تەك يۇلتۇزلار بىلەن بېزىدى،...» (1 ـ 431 ـ، 432 ـ بەتلەر) بۇ شېئىرىي پارچىدا قاشتېشىنىڭ ئۈزۈككە كۆز قىلىنىدىغانلىقى تېخىمۇ كۈچلۈك جەزىملەشتۈرۈلگەن. «دىۋان»دىكى ئۈزۈك ۋە بىلەزۈك ھەققىدىكى بۇ خاتىرىلەردىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇنىڭدىن 10~15 ئەسىرلەر بۇرۇنلا ئۈزۈك ۋە بىلەزۈكلەرنى بىر خىل زىننەت بۇيۇمى سۈپىتىدە ئىشلەتكەنلىكى ھەم قاشتېشىنى ئۈزۈكنىڭ كۆزى قىلغانلىقى ئايان بولىدۇ.

تەكىتلەشكە تېگىشلىك ئالاھىدە بىر نۇقتا شۇكى، بىلەزۈكمۇ ئۈزۈكنىڭ بىر تۈرى بولۇپ، «بىلەك ئۈزۈك» دېگەن ئىككى سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن. تىل تەرەققىياتى جەريانىدا «بىلەك» سۆزىدىكى «ك» ھەرپى، «ئۈزۈك» سۆزىدىكى «ئۈ» ھەرپى چۈشۈپ قالغان. ئادەتتە بىلەزۈك ئۇ قولنىڭ بېغىشىغا تاقىلىدۇ، ئادەتتە ئالتۇن، كۈمۈش ۋە قاشتېشى قاتارلىق ماتېرىياللاردىن ياسىلىدۇ. بىلەزۈكنىڭمۇ تۈرلىرى كۆپ بولۇپ، ئادەتتە تولغىما بىلەزۈك، سىدام بىلەزۈك، زەنجىر بىلەزۈك، گۈللۈك بىلەزۈك... قاتارلىقلار كۆپ ياسىلىدۇ ۋە تاقىلىدۇ. «دىۋان»دا: «بىلەزۈكلەندى — ئىشلەر بىلەزۈكلەندى — خوتۇن بىلەزۈك سالدى (بىلەزۈكلەنۈر ـ بىلەزۈكلەنمەك)» (3 ـ 283)؛ «قاۋۇردى — قورۇدى، قىستى. بىلەزۈك قۇلۇڭ ئەلىكىن قاۋۇردى ـ بىلەزۈك كۆڭۈلنىڭ (چورىنىڭ) قولىنى قىستى. ھەر قانداق نەرسە بىرەر نەرسىنى قورۇسا ياكى قىسسا شۇنداق دېيىلىدۇ (قاۋۇرار — قاۋۇرماق)» (2 ـ 109)؛ «قاۋۇرغان — قورۇيدىغان. بۇ بىلەزۈك ئول بىلەك قاۋۇرغان — بۇ بىلەكنى قورۇيدىغان بىلەزۈك» (1 ـ 672) دېيىلگەن. «بىلەزۈك كۆڭۈلنىڭ (چورىنىڭ) قولىنى قىستى» دېگىنىگە قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتلاردا بىلەزۈك دېدەك، چاكار، چۆرىلەرمۇ تاقىيالايدىغان دەرىجىدە كەڭ ئومۇملاشقان بىر زىننەت بۇيۇمى بولغان.

4. دىن ۋە ئۈزۈك

ئۇيغۇرلار تارىختا ئېتىقاد قىلغان دىنلار ئۇلارنىڭ زىبۇزىننەت مەدەنىيىتىگە مۇئەييەن دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن. ئىسلام دىنىدا ئەرلەرنىڭ ئالتۇن ۋە يىپەك

بۇيۇملارنى ئىشلىتىشى چەكلەنگەن بولۇپ، ئادەتتە مۇسۇلمان ئەرلەر قولىغا ئالتۇن ئۈزۈك سالمايدۇ. «مۇھەممەد پەيغەمبەر (مۇھەممەد ئاللانىڭ ئەلچىسىدۇر) دەپ خەت يېزىلغان بىر كۈمۈش ئۈزۈكنى ياساتقان ھەمدە ئۈزۈكنىڭ خەت ئويۇلغان تەرىپىنى ئالقىنى تەرەپكە قىلىپ سالغان. كېيىن ئۇ ساھابىلەرنىڭ ئۈزىنى دوراپ ئۈزۈك ياساتسىپ سېلىۋالغانلىقنى كۆرۈپ ئالتۇن ئۈزۈك سېلىشنى چەكلىگەن ۋە ئۆزى ياساتقان ئۈزۈكنى جامائەتنىڭ ئالدىدا ئېلىپ تاشلىۋەتكەن» ②. ئۇيغۇرلاردا تويلۇق ئۈچۈن ئالتۇن ئۈزۈك ئالدۇ ھەمدە ئاياللار ئۇنى «تويلۇق ئۈزۈكۈم» دەپ ئەتىۋارلاپ تاقايدۇ ۋە ساقلايدۇ. تويلۇقنىڭ ئالتۇن بۇيۇملارغا مەركەزلىشىشى ئالتۇننىڭ باشقا نەرسىلەرگە قارىغاندا، ھەر زامان، ھەر ماكاندا قىممىتى يوقىمايدىغانلىقى سەۋەبىدىندۇر. ئالتۇن ئۈزۈك ۋە باشقا زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى پەقەت تويلۇق ملى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئاياللارنىڭ قىزلىرىغا قالدۇرىدىغان قىممەتلىك مىراسدۇر.

ئىسلام دىنىدا ئايالالارنىڭ تويلۇق مېلى ئۈچۈن ئۈزۈك سوۋغا قىلىشقا يول قويۇلغانلىقى، ھەتتا دەۋەت قىلىنغانلىقى مەلۇم. «سەھل ئىبنى سەئىدە رەزىيەللاھۇ ئەنھۇدىن رىۋايەت قىلىنغان بىر ھەدىستە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ بىر ساھابىسىنى ئالماقچى بولغان قىزغا تويلۇق ئۈچۈن بىر تال تۆمۈر ئۈزۈك بولسىمۇ بېرىشكە بۇيرۇيدۇ»③. ئىسلام دىنىدىكى بۇ تەرەپلەرمۇ ئۇيغۇرلاردا ئۈزۈكنىڭ ئەرلەرگە قارىغاندا ئايالالاردا بەكرەك ئومۇملىشىشنى ئىلگىرى سۈرگەن ئامىللارنىڭ بىرىدۇر.

5. ئۈزۈكنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش تەكشۈرۈشلەردە بايقىلىشى

ئارخېئولوگىيەلىك قېزىش، تەكشۈرۈشلەردە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تېپىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىچىدە ئۈزۈك ۋە بىلەزۈكلەرنىڭ كۆپلەپ تېپىلىشىدىن قارىغاندا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ مېتال بۇيۇملار قول ھۈنەرۋەنچىلىك تارىخىنىڭ ئۇزاق، تەرەققىيات سەۋىيەسىنىڭ

خېلى يۇقىرى ئىكەنلىكى مەلۇمدۇر. قەدىمكى قەبرىلەرنى قازغاندا، ئۈزۈك ۋە بىلەزۈكلەر ئايالالارنىڭ قەبرىلىرىدىن كۆپرەك چىققان. «ئۈزۈك ئۈششاق بارماقلارغا سېلىنىدىغان زىبۇزىننەت بولۇپ، كۆزلۈك ۋە كۆزسىز ئىككى خىل بولىدۇ. لوپنۇر رايونىدىن تېپىلغان ئۈزۈكلەر: قىزىل ياقۇت قويۇلغان تۆچ ئۈزۈك؛ بىر تال تۆچنى ئېگىپ ياسىغان تۆچ ئۈزۈك؛ ئۈستىگە بىر يۇمىلاق تاش قويۇلغان برونزا ئۈزۈك، كۈمۈش ئۈزۈك (ئوتتۇرىسىدا بىر كىچىك ئويمان بولۇپ، ئۇنىڭغا تاش سېلىناتتى)؛ ئالتە قىرلىق كۈمۈش ئۈزۈك، مۆھۈر ئۈزۈك... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت»④. ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردە يەنە ئۈزۈكتىن باشقا بىلەزۈكلەرمۇ كۆپلەپ تېپىلغان. «بىلەزۈك قولنىڭ بېغىشىغا سېلىنىدىغان زىبۇزىننەت بولۇپ، لوپنۇر رايونىدىن تېپىلغانلىرى: باللارنىڭ برونزا بىلەزۈكى، يىپقا مارجان ئۆتكۈزۈپ ياسالغان بىلەزۈك، ياپىلاق ئىككى ئۇچى بىر قىسىم قوپال سىزىقچىلار بىلەن بېزەلگەن بىلە-

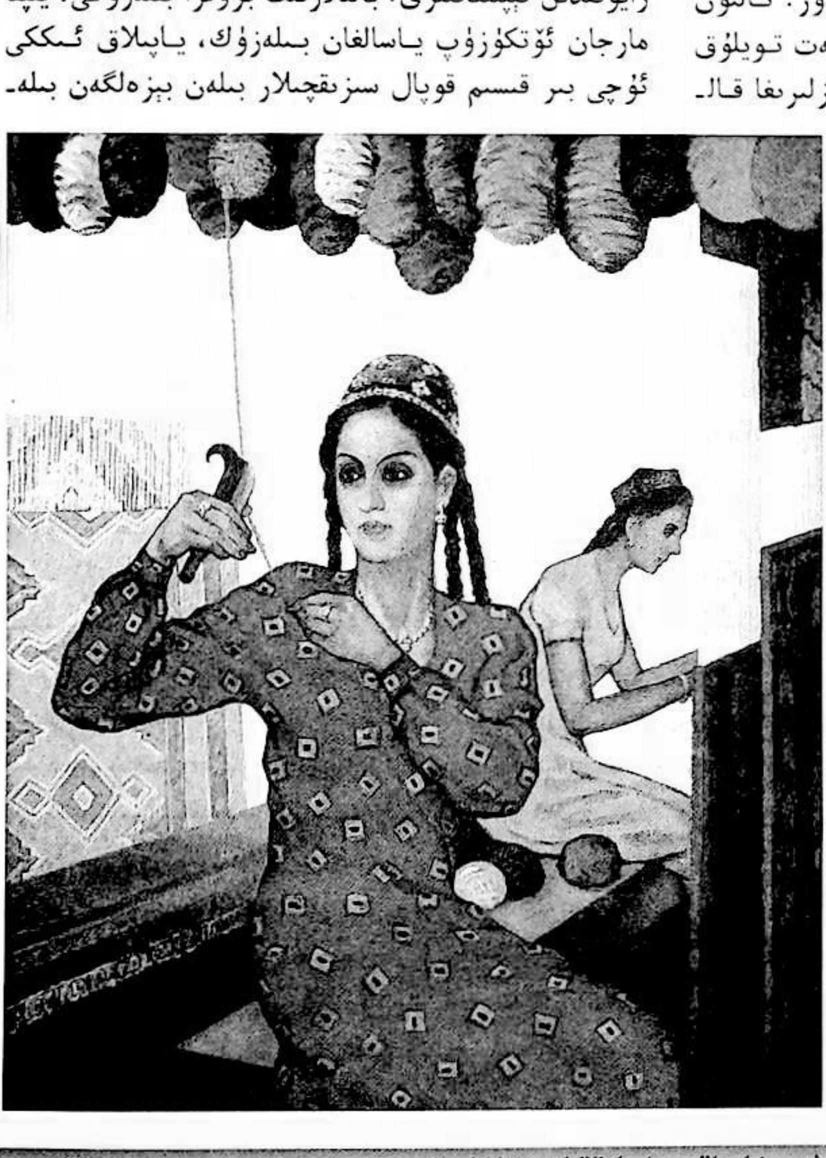

زۇك. تۇچ بىلەزۈك (بىلەزۈكنىڭ ئۈچى يايپاڭ ھەم
ئوخشاش بىر مەركەزدە تۇتۇشىدىغان ئۈچ قۇر ئۆتۈشمە
سىزىق بىلەن بېزەلگەن) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت»⑤.
ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردە ئۈزۈك ۋە بىلەزۈكلەر
شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدىن تېپىلغان. قومۇلدىكى يانبۇلاق
مەدەنىيىتى، قاراشەھەردىكى چابخا جىلغىسى، قەشقەر،
خوتەن، تۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، ئۇرۇمچى، ئالتاي،
غۇلجا، گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردىكى قەدىمي خارابىلىك-
لەردىن ھەر خىل مېتال ئۈزۈك ۋە بىلەزۈكلەر بايقالغان.

6. ئۈزۈكنىڭ تارقىلىشى

ئۈزۈك دۇنيادىكى مەيلى مەدەنىيەتلىك مىللەتلەردە
بولسۇن ياكى «مەدەنىيەتسىز، بەدىۋى» دەپ قارالغان
مىللەتلەردە بولسۇن ناھايىتى كەڭ تارقالغان، كەڭ ئو-
مۇملاشقان بىر زىننەت بۇيۇمىدۇر. تاڭ سۇلالىسى دەۋ-
رىدە پايتەخت چاڭئەندە ئۇيغۇر ئاياللىرىدەك كىيىنىش،
ياسىنىش مودا بولغان بولۇپ، خەنزۇلار ۋە ئوتتۇرا تۈز-
لەڭلىكتىكى باشقا مىللەتلەر چۆللۈكنىڭ شىمالى (بۈگۈنكى
كۆندىكى موڭغۇل دالىلىرى) دا ياشايدىغان خۇ (ئۇيغۇر-
لارنىڭ غول ئېتنىك مەنبەسى بولغان ئوغۇز)لاردىن قولىغا
ئۈزۈك سېلىش ئادىتىنى قوبۇل قىلغان. «ئۈزۈك سېلىش ئا-
دىتى كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ئەل - خەلقلەردىن يا-
پونلار ۋە شەرقىي ئاسىيادىكى مىللەتلەرگە تارقالغان»⑥.
ئۈزۈكنىڭ ئەسلىي پەيدا بولغان جايى ۋە ئۇنىڭ باشقا مىل-
لەتلەرگە تارقىلىش يوللىرى ۋە يۆنىلىشىنى تېخىمۇ چوڭ-
قۇرلاپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

7. ئۈزۈككە مۇناسىۋەتلىك پەرھىز، جورۇقلار ۋە ئىرىملىك قاراشلار

ئۇيغۇر قىز - ئاياللىرى زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىنى،
بولۇپمۇ ئۈزۈك، بىلەزۈك (بىلەك ئۈزۈك)، ھالقا،
مارجان، زەنجىر قاتارلىق زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىنى تاقاش-
نى ياقتۇرىدۇ ھەمدە ئالتۇننى «ئېرىغ مال»، «باشقا
كۈن چۈشۈپ قالغاندا، پۇل قىلىپ ئىشلەتكىلىمۇ بولىدۇ،
جانغا ئەسقاتىدۇ»، دەپ قاراپ، زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى-
نىڭ ئالتۇندىن بولۇشىنى خالايدۇ. ئۇيغۇرلاردا زەرگەر-
چىلىكنى پۈتۈنلەي ئەرلەر قىلىدۇ. بارلىق زىبۇزىننەت بۇ-
يۇملىرىنى ئەرلەر ياسايدۇ، ئاياللار سالىدۇ.

خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ يۈرگەن «چۈش تە-
بىرى» ناملىق كىتابچىنىڭ 28 - بېتىدە ئادەم «ئۈزۈك
كۆرۈپ چۈش كۆرسە بالىسىنىڭ بىر ئەزاسى كەم
بولۇر»، دېيىلگەن. چۈشكە باغلىق بۇ تەبىر بەلكىم ئۈ-
زۈكنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تۆشۈكنىڭ تۇغۇلىدىغان بالىنىڭ
مەلۇم بىر ئەزاسىنىڭ كەم بولۇپ قېلىشىغا جورىلىشىدىن
ئىبارەت خۇراپىي قاراش بولسا كېرەك. خەلقىمىزدە يەنە
«ئۈزۈك چۈشەپ قېلىشتىن پەرھىز قىلىدىغان ئادەت
مەۋجۇت. خەلق ئارىسىدا ئېغىرئاياغ ئايال چۈشىدە
ئۈزۈك كۆرۈپ قالسا قىز تۇغىدىغانلىقىنىڭ بېشارىتى،
دەپ قارىلىدۇ»⑦. بۇنداق پەرھىزلىك قاراشلار ئۈزۈك-
نىڭ بىر تۈرى بولغان بىلەزۈك ھەققىدىمۇ بار بولۇپ،
«چۈش تەبىرى» ناملىق كىتابنىڭ 11 - بېتىدە: «بىلە-
زۈكنى كۆرۈپ چۈش كۆرسە نىكاھى مۇستەھكەم
بولۇر»، دېيىلگەن. گەرچە بىلەزۈكنىڭ ياسىلىشى ۋە ئىش-
لىتىلىشى ئۈزۈكنىڭكىدىن سەل پەرقلەنسىمۇ، ئۇنىڭ سىم-
ۋوللۇق مەنىلىرى ئۈزۈكنىڭكى بىلەن ئاساسەن ئوخشى-
شىپ كېتىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئائىلىۋى تۇرمۇشى ۋە نىكاھ مۇناسى-
ۋەتلىرىدە ئايالنىڭ تۇغماسلىقى ئەر - ئايالنىڭ ئەر - خو-
تۇنچىلىق مۇناسىۋىتىگە زور تەسىر كۆرسىتىدىغان بولغاچ-
قا، تۇغمىغان ئاياللارنىڭ پەرزەنت تىلەش ئادىتى بولغان.
قىسمەن جايلاردا ئۇلۇغ مازاركارنى زىيارەت قىلىپ
بۇلاققا ئۈزۈك تاشلاش ئارقىلىق ھامىلە تىلەش ئادىتى
بار. مەسىلەن، خوتەندە «ئاياللار گۇما ناھىيەسىنىڭ جە-
نۇبىي قىسمىغا جايلاشقان باشلەڭگەر يېزىسىنىڭ يۇلچۇڭ
دېگەن يېرىدىكى سۇلتانى ئۇۋەيس مازىرىنى تاۋاپ
قىلىپ، بۇ مازاردىكى چوڭ سۆگەتنىڭ غولىدىكى تۆشۈك-
تىن ئېقىپ چىققان ئاق رەڭلىك سۇيۇقلۇقتىن ھاسىل
بولغان بۇلاققا ئۈزۈك تاشلاپ ھامىلدارلىقنى تىلەش ئا-
دىتى بولغان» ⑧. ئۇيغۇرلاردا بالا تۇغۇلۇپ كىندىكى
كېسىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تېنىنىڭ ساغلام، چىداm-
لىق چوڭ بولۇشى ئۈچۈن تۇزلانغان ئىلمان سۇدا پاكىز
يۇيۇلۇپ، ئۇپىلىنىدۇ. بالىنى يۇيۇش ئۈچۈن تەييارلانغان
ئىلمان سۇغا ئالتۇن ئۈزۈك ۋە ئالتۇن ياپرىقى تاشلاپ
قويۇلىدۇ. بۇنداق قىلىشتا ئالتۇننىڭ بەدەنگە خۇشلۇق
يەتكۈزۈش، يۈرەك ۋە ئومۇمىي بەدەننى قۇۋۋەتلەش،
زېھنىنى ئۆتكۈرلەشتۈرۈشتەك شىپالىق رولى بولغانلىقى

كۆزدە تۇتۇلغان. خەلق ئىچىدە ئالتۇن ئۈزۈكنى، بولۇپ-
مۇ چەش كۆزلۈك ئۈزۈكنى كۆزگە سۈرسە كۆزنى رو-
شەنلەشتۈرىدۇ، دەيدىغان قاراشمۇ بار.

8. ئۈزۈكنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسى

ئۈزۈكنىڭ سىمۋوللۇق مەنىلىرىنى غەرب مەدەنىيىتى
ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيەت مۇھىتىدىن تەلك ئىزدەپ كۆرگەن-
دىلا ئۇنىڭ سىمۋوللۇق مەنىلىرى تېخىمۇ روشەنلىشىدۇ.
شۇڭا، گەپنى ئالدى بىلەن ئۈزۈكنىڭ غەرب مەدەنىيىتى
مۇھىتى ۋە غەربلىكلەر نەزەرىدىكى سىمۋوللۇق مەنىلىرى-
دىن باشلايمىز. ئۈزۈك قەدىمكى گرېك ئەپسانىلىرىدە
بىر خىل سېھرلىك كۈچكە ئىگە نەرسە، تۇمار ۋە پادى-
شاھلىق هوقۇقىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان. قە-
دىمكى رىم دەۋرىدە كىشلەر ئۈزۈكنى ناھايىتى كەڭ
ئىشلەتكەن بولۇپ، ئادەتتىكى ئەسكەرلەر ئۈزۈكنى بىر
خىل «جاسارەت بەلگىسى» سۈپىتىدە تاقايتتى. ئۈزۈك
يەنە خىرىستىيان دىنىي مەدەنىيىتى بىلەنمۇ زىچ مۇناس-
ۋەتلىك بولۇپ، ئۇ مۇقەددەس ئاتا، مۇقەددەس بالا ۋە
مۇقەددەس روھ — «ئۈچىنىڭ بىر گەۋدە» ئىكەنلىكىنىڭ
سىمۋولى قىلىنغان. ئۈزۈك يەنە مۇرىتلار بىلەن هور ئۇت-
تۇرىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامىنىڭ بەلگىسى بولغان. شۇڭ-
لاشقا خىرىستىيان مەدەنىيەت ئەنئەنىسىدە توي مۇراسى-
مىلىرىدا ئۈزۈك سوۋغا قىلىش ئادىتى شەكىللەنگەن. ئۈ-
زۈكنىڭ بېغى چەمبەرسىمان، يۇملاق هالەتتە بولغانلىقى-
تىن، ئۇنىڭ باشلىنىش، ئوتتۇرا ياكى ئاخىرلىشىش نۇقتى-
سى يوق، ئۇ مەڭگۈلۈك مەۋجۇدىيەتنى ئىپادىلەيدۇ. مەڭ-
گۈلۈك نەرسىلەر، بولۇپمۇ سۆيگۈ-مۇھەببەتنىڭ مەڭگۈ-
لۈك بولۇشى كىشىلەرنى چىن مەنىسى بىلەن خۇشال
قىلالايدۇ. بۇ يەردە ئۈزۈك مەڭگۈلۈكنىڭ سىمۋولى قى-
لىنغان. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، تويلۇق ئۈزۈكنىڭ
يۇملاق شەكلى مەڭگۈلۈك (ئېپتىداسىز ۋە ئىنتىھاسىز)
مۇھەببەتنى ئىپادىلەيدۇ. ئۈزۈكنىڭ ئۈستىگە ئويۇلغان
كۆپ قەۋەتلىك هالقىلار مەڭگۈ ئايرىۋەتكىلى بولمايدىغان
مۇستەھكەم مۇھەببەتنى نامايان قىلىدۇ. يۈرەك ئادەمنىڭ
كۆكسىنىڭ سول تەرىپىدە بولغانلىقى ۋە سول بارمىقىنىڭ
تومۇرلىرىنىڭ يۈرەككە تۇتاشقانلىقى ئۈچۈن، ئۈزۈكنى
كىشلەر كۆپىنچە سول قولىغا سالىدۇ. ئۈزۈكنى سول قو-
لىنىڭ ئوتتۇرا بارمىقىغا سالسا، شۇ قىزنىڭ يالغۇز ۋە يۈر-
گىنى يوق ئىكەنلىكىنى، نامسىز بارمىقىغا سالسا ئۇنىڭ
سىناشقا، يۈرۈۋاتقان ئادىمى، يەنى مۇھەببىتى بارلىقىنى
ئىپادىلەيدۇ. ئۈزۈكنى كىشلەرنىڭ سول قولىنىڭ بارماق-
لىرىغا سېلىشىنىڭ سەۋەبى شۇكى «ئادەمنىڭ سول قول
بارماقلىرىنىڭ تومۇرى يۈرەككە تۇتاشقان» دەپ قارىلى-
دۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە يۈرەك — مۇھەببەتنىڭ مەنبەسى،
سىمۋولى بولغاچقا، تويدىن ئىبارەت ئىككى ئىنساننىڭ بىر-
بىرىگە ئەبەدىي قوشۇلىدىغان مۇقەددەس كۈنىدە مەڭگۈ-
لۈككە سىمۋول قىلىنغان ئۈزۈكنى يۈرەككە تۇتاشقان بار-
ماققا سېلىش — قىز-يىگىتنىڭ يۈرەك ۋە نىيەتلىرىنىڭ
مەڭگۈ تۇتىشىپ كېتىشىگە بولغان ئارزۇ-ئۈمىدىنى ئىپادى-
لەشنى مەقسەت قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈزۈكنىڭ سىمۋوللۇق مەنىلىرى ۋە
ئۇنى قايسى قولغا ۋە قايسى بارماققا سېلىش ھەققىدىكى
قاراشلىرىمۇ يۇقىرىدىكىدىن كۆپ پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ.
ئۇيغۇرلاردا ھەر كىم، ھەر نەرسە ئۆز دائىرىسىدە ئىسمى-
جىسمىغا لايىق ئورۇندا تۇرغان، بىر-بىرىگە ماس
كەلگەن بولسا، «ئالتۇن ئۈزۈككە ياقۇت كۆز» ياراشقان-
دەك يارىشىپتۇ، دەيدىغان ئوخشىتىش بار بولۇپ، بۇ
ماقال ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈزۈكنى ئالتۇندىن، ئۇنىڭ كۆزىنى
ياقۇتتىن قىلىشنى ياقتۇرىدىغان ئېستېتىك ئېڭىنى ئەكس
ئەتتۈرىدۇ ۋە ئۈزۈكنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسىنى تېخىمۇ
كونكرېتلاشتۇرىدۇ. مەيلى شەرق ئەدەبىياتىدا بولسۇن،
مەيلى غەرب ئەدەبىياتىدا بولسۇن ئۈزۈك ئىزچىل ھالدا
بىر خىل خاسىيەتلىك، سىرلىق، سېھرىي بۇيۇم سۈپىتىدە
تەسۋىرلىنىدۇ. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سېھرلىك چۆچەكلىرىدە
دائىم ئىگىسى تەلەپ قىلغان نەرسىنى پەيدا قىلىپ بېرەلەي-
دىغان سېھرلىك، خاسىيەتلىك ئۈزۈك تىلغا ئېلىنىدۇ. مەسى-
لەن، رىۋايەتلەردە سۇلايمان پەيغەمبەرنىڭ ئۈزۈكى ناھا-
يىتى خاسىيەتلىك ئۈزۈك بولۇپ، ئۇنىڭغا «بۇ كۈنلەرمۇ
ئۆتۈپ كېتىدۇ !» دېگەن خەت ئويۇلغانمىش. سۇلايمان
پەيغەمبەر بىرەر قىيىن ئىشقا دۇچ كەلسە شۇ ئۈزۈككە
قاراپ ئۆز كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇپ تۇرار ئىكەن. بىر رىۋا-
يەتتە بىر دىۋە سۇلايمان پەيغەمبەرنىڭ خاسىيەتلىك ئەڭ-
گۈشتەرى بولغان ئۈزۈكنى ئېلىۋالسا ئۇنىڭ كارامىتى
(پەيغەمبەرلىك خاسىيتى) يوقاپ كېتىدۇ، چۈنكى، ئۇ ئۈ-
زۈككە سۇلايمان پەيغەمبەرنىڭ بارلىق سېھرىي كارامەتلى-

رى مۇجەسسەملەنگەن، دەپ تەسۋىرلەنگەن. قەدىمدە، بولۇپمۇ قۇللۇق جەمئىيەتتە ئۈزۈك تاقاش ئادىتى پەقەت ئېسىلزادىلەر ۋە يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىدىلا مەۋجۇت بىر ئادەت ئىدى. فېئوداللىق جەمئىيەتتە قىز ـ يىگىتلەرنىڭ ئەركىن مۇھەببەتلىشىشىگە يول قويۇلمايدىغان بولغاچقا، يىگىتلەرنىڭ قىزلارغا ئۈزۈك سوۋغات قىلىشى ناھايىتى تەس بولغان. ئۇيغۇر خەلقىدە ئۈزۈك ھەققىدە «ئادەمنىڭ ھۆرمىتى ئۆزىدە، ئۈزۈكنىڭ قىممىتى كۆزىدە»، «بارمىقى يوققا ئۈزۈك سوۋغا قىلما»، «ئالتۇن ئۈزۈككە ياقۇت كۆز»، «ئۈزۈككە كۆز كېرەك، قىزغا سۆز كېرەك»... قاتارلىق ماقال ـ تەمسىللەر بار. تاتار زىيالىيسى نۇشىرۋان يائۇشېف «ئۇيغۇرلار يۇرتىغا زىيارەت» ناملىق ساياھەتنامىسىدە قەشقەر قىز ـ ئاياللىرىنىڭ زىبۇزىننەتلىرى ھەققىدە: «ئېسىل تاشلار، چەچلەردىن بەك نەپىس، چىرايلىق تۇرلۇك ئۈزۈك، بىلەزۈك، ھالقا، تۈگمە دېگەندەك نەرسىلەرنى ئىشلەيدۇ. مۇنداق تاشلاردىن ياسالغان بىلەزۈكنىڭ بىرى 100 سومغىچە سېتىلىدۇ»⑨، دەيدۇ. مەيلى يەر ئاستىدىن تېپىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلار بولسۇن، مەيلى ئۇيغۇر ياكى باشقا مىللەتتىن بولغان ئىلىم ئەھلىلىرىنىڭ خاتىرىلىرى ۋە ئىلمىي ئەمگەكلىرىدە بولسۇن، ئۈزۈك ۋە بىلەزۈكنىڭ ئۇيغۇرلاردا ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئىزچىل تاقىلىپ كېلىنگەن زىبۇزىننەت بۇيۇملىرى ئىكەنلىكى ھەققىدىكى بايانلار ۋە دەلىل ـ پاكىتلار ناھايىتى كۆپتۇر.

9. خۇلاسە

قىسقىسى، ئۈزۈك ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمىي ۋە ئەڭ تىپىك بولغان زىبۇزىننەت بۇيۇمى بولۇپ، ئۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ گۈزەللىككە ئىنتىلىش، گۈزەللىكتىن زوقلىنىش ۋە گۈزەللىككە تەقلىد قىلىشتەك ئېستېتىك تۇيغۇلىرىنىڭ مەھسۇلى. ئۇيغۇرلار باشقا خەلقلەردىن ئۈزۈككە مۇناسىۋەتلىك مەدەنىيەت ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىرگە باشقا مىللەت ۋە خەلقلەرگە ئۈزۈكتىن ئىبارەت بۇ زىبۇزىننەت بۇيۇمنى تارقىتىشتا مۇھىم ۋە كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان. بۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت قوبۇل قىلىش، ئۆزلەشتۈرۈش ۋە تارقىتىشقا ماھىر بىر خەلق ئىكەنلىكىنىڭ ئىپادىسىدۇر. زىبۇزىننەت بۇيۇملىرىمىزغا ئەجدادلىرىمىزنىڭ جاپالىق ئەجىر ـ مېھنىتى، قان ـ تەرى، ئېستېتىك تۇيغۇسى، سەنئەت ماھارىتى سىڭگەن. شۇڭا، ئۇلارنى سىمۋوللۇق مەنىلىرى بىلەن قوشۇپ چۈشىنىشىمىز، سىمۋوللۇق مەنىلىرىنى چۈشىنىپ، بىلىپ تۇرۇپ ئىشلىتىشىمىز، ئۇنى ئەقلىي يۈكسەكلىكتە تۇرۇپ تەتقىق قىلىشىمىز ـــ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەمگىكىنى ھۆرمەتلىگەنلىك، مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزغا بولغان ئاڭلىق، ئەقلىي ھەقدارلىق تۇيغۇسى بىلەن مۇئامىلە قىلغانلىقتۇر.

ئەسكەرتىش: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تىن ئېلىنغان نەقىللەر سەل كۆپ بولغىنى ئۈچۈن نەقىللەرنىڭ توم ۋە بەت سانى ئۇنىڭ كەينىگىلا بېرىلدى ھەمدە نەقىللەر «دىۋان»نىڭ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1981 ـ يىل 8 ـ ئاي بىرىنچى نەشرىدىن ئېلىندى.

ئىزاھاتلار:

① نەسرۇللا مەخسۇم لۈكچۈنى قاتارلىقلار نەشرگە تەييارلىغان: «ئۇيغۇر ھۈنەر ـ كەسىپ رىسالىلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1989 ـ يىل 8 ـ ئاي نەشرى، 284 ـ ، 285 ـ بەتلەر.

② [مىسىر] مۇھەممەد فۇئاد ئابدۇلباقى: «ھەدىس شەرىفتىن ئۈنچە ـ مارجانلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 508 ـ ، 509 ـ بەتلەر.

③ [مىسىر] مۇھەممەد فۇئاد ئابدۇلباقى: «ھەدىس شەرىفتىن ئۈنچە ـ مارجانلار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2003 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 342 ـ ، 343 ـ بەتلەر.

④، ⑤ مۇھەممەتجان سادىق: «ئۇيغۇرلارنىڭ پەرداز ۋە زىبۇزىننەت مەدەنىيىتى»، «جۇڭگو ئۇيغۇر تارىخى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» (4)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2009 ـ يىل 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 277 ـ بەت.

⑥ [ياپونىيە] ياكاموتو كيوشكى (چيەن خالڭ تەرجىمىسى): «ئۈزۈكنىڭ مەدەنىيەت تارىخى» (خەنزۇچە)، شاڭخەي كىتابخانا نەشرىياتى، 2004 ـ يىل 6 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 1 ـ بەت.

⑦ ئەنۋەر سەمەد قورغان: «پەرھىز ۋە ئۇيغۇر ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى»، (خەنزۇچە)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004 ـ يىل 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 223 ـ بەت.

⑧ نۇرمۇھەممەد ئىسمائىل: «ئۇيغۇر ئائىلىرىنىڭ ھامىلە ۋە بوۋاق تەربىيەلەشتىكى ئادەتلىرى توغرىسىدا»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2006 ـ يىل 2 ـ سان، 89 ـ بەت.

⑨ نۇشىرۋان يائۇشېف (ئابلىز ئورخۇن نەشرگە تەييارلىغان): «ئۇيغۇرلار يۇرتىغا زىيارەت»، ئادىل مۇھەممەد تۈزگەن: «چەت ئەللىكلەر نەزەرىدىكى قەشقەر» (بىرىنچى قىسىم)، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2009 ـ يىل 5 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 83 ـ بەت.

(ئاپتور: ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئىنستىتۇتىدا)

كورلا دىيارىدىكى مازار مەدەنىيىتى

ئابدۇمجىت ھەسەن قۇربانى

مازار ۋە مازار خارابىلىرى ــــ ئۇيغۇرلارنىڭ مازار مەدەنىيىتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ، ئۇ، بىر قەدەر مۇرەككەپ بولغان دىنىي، مەدەنىيەت ھادىسىلىرىنىڭ تارىختىكى روشەن ئىزنالىرىدۇر.

بۇ ئىزنالار مەلۇم نۇقتىدىن ئېيتقاندا، نوقۇل دىنىي ئۆرپ-ئادەتنىڭ خەلق ئىچىدىكى ئۆرنىكى بولۇپلا قالماستىن بەلكى، ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ قاتلاملىق مەزمۇنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ دىن، ئۆرپ-ئادەت، ئەدەبىيات-سەنئەت، ئىجتىمائىي تۈزۈم، پەلسەپە قاتارلىق نۇرغۇن ساھەلەرگە چېتىلىدۇ. قەدىمكى مازار خارابىلىرىدىن تېپىلغان مەدەنىي يادىكارلىقلار، قېزىۋېلىنغان جەسەتلەرنىڭ ئىرقى، دەپنە قىلىش شەكلى، ھەمدەپنە بۇيۇملىرى ۋە قەبرىلەرنىڭ ياسىلىش ئالاھىدىلىكلىرى ــــ ئومۇمەن بىر پۈتۈن تارىخىي سىستېمىسىنى تەشكىل قىلىدىغان بولۇپ، ئۇلار بىزنى قىممەتلىك تارىخىي ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەپلا قالماستىن، بەلكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تارىخىي ئۆزگىرىشى، تۇرمۇش ئۇسۇلى جەھەتلەردە بىزنى چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ. شۇڭا مازار مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشىمىز ئەمەلىيەتتە، ئۆز يىلتىزىمىز ئۈستىدە ئىزدەنگەنلىكىمىزدۇر.

كورلىدىكى مازارلارنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزاق. 1928-يىل 8-ئاينىڭ 2-كۈنى ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبى چەرچىدىكى مازار خارابىلىرىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق، بۇ مازار خارابىلىرىنىڭ بىنا بولۇش تارىخى ــــ مىلادىنىڭ بېشىغا توغرا كېلىدۇ دەپ بېكىتكەن. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، مازارلار تارىخى كورلىغا ئىسلام دىنىنىڭ كىرىش تارىخىدىنمۇ ئۇزۇن.

مازار ــــ قوش مەنىلىك سۆز بولۇپ، ئەرەبچە «يوقلاش»، «تاۋاپ قىلىش» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرگەندىن باشقا، ئۇلۇغ كىشىلەر ۋە مەشھۇر زاتلارنىڭ قەبرىسىنى كۆرسەتكەندىن سىرت، ئاممىۋى قەبرىستانلىق ــــ زاراتگاھلىقنى كۆرسىتىدۇ. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999-يىل نەشرى 796-بەت)دە: «قەبرىستانلىق ــــ قەبرە كۆپ جاي، مازار، گۆرىستان» دەپ ئىزاھات بەرگەن. ئادەتتە خەلق ئىچىدە ھەممىنى ئومۇملاشتۇرۇپ مازار دەپ ئاتاش

ئادەتكە ئايلانغان. قەدىمدىن ھازىرغىچە كورلا دىيارىدا مەشھۇر بولغان مازارلاردىن «كۆنچى مازىرىم»، «چاچى مازىرىم»، «لەڭگەر مازىرىم»، «ئاۋات شاھ قەلەندەر مازىرىم»، «چەرچى تاغ مازىرىم»، «قىلىچ تەگىر ئاتام مازىرى»، «ئاقتاش گۈمبەز مازىرىم»، «يېشىل تۇغلۇق ياچى ئاتام مازىرىم»، «باشئەگىم قالغا مازىرىم»، «چىلانباغ چويۇن مازىرىم»، «كورلا يېغىن زاراتلىقى»، «چەرچى قەدىمكى زاراتلىقى»، «كورلا شاڭخۇ قەدىمكى زاراتلىقى» قاتارلىق مازار ۋە مازار خارابىلىرى بار بولۇپ، خەلقىمىز ئۆتمۈشتىن ھازىرغىچە بۇ مازارلارنى ئۇلۇغلاپ كەلمەكتە.

مازارنى ئۇلۇغلاش، مازارغا تېۋىنىش، مازارنى يوقلاش — ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە كىشىلىك تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولۇپ كەلدى. قەدىمكى زاماندىن ھازىرغىچە ئاۋام خەلق مازارلارنى ئۆزلىرىنىڭ روھىنى پاكلايدىغان، تۇرمۇشتىكى دەرد-ئەلەملىرىنى تۆكۈپ دەردىنى ئېيتىدىغان، تۇرمۇشتا يولۇققان مۇشكۈلاتلىرىغا تەسەللى تاپىدىغان، ئۆتكۈزگەن گۇناھ-كەبىرلىرىنى كەچۈرۈشنى تەلەپ قىلىدىغان، مازارغا بېرىپ ھەرخىل كېسەللىرى ئۈچۈن شىپالىق تىلەشنى ئۈمىد قىلىدىغان، ساياھەت ۋە ئىبادەتنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ كۆڭۈل يېرىمچىلىقىنى ئازايتىپ، مازارلارنى ئۆزلىرىنىڭ روھىي ئازادلىقكە ئېرىشىدىغان مۇھىم سورۇنى قىلىپ كەلدى. مەسىلەن، ئازادلىقتىن بۇرۇن كورلا دىيارىدىكى مازارلاردىن چاچى مازىرىمدىكى پائالىيەتلەرنى مىسالغا ئالساق، بۇ يەردىكى دىنىي تۈس بىر قەدەر قويۇق بولۇپ، جۈمە ۋە مۇھىم كۈنلەردىكى دىنىي پائالىيەتلەر ئۈچۈن ھەپتىسىگە بىر قېتىم 500 جىڭ گۈرۈچ پاتىدىغان سەككىز قۇلاقلىق چوڭ داش قازان ئېسىلىپ، زارا خەتمە قىلىنغان. دىنىي قائىدە بويىچە زارا خەتمە قىلىنغان تاماقلارنى يېيىش «ساۋاپ» بولغانلىقتىن، پۈتۈن كورلىنىڭ يېزا-قىشلاقلىرىدىن جۈمە نامىزىغا كەلگەن ئېتىقادچى ئامما بۇ تاماقتا ئېغىز تەگكەن. بۇ مازارنىڭ مەدرىسلىرىدە مۇقىم ۋە ۋاقىتلىق تەلىم ئالىدىغان تالىپلار، دىنىي ساۋاق ئالىدىغان ۋاقىتلىق ئوقۇغۇچىلار بولغان. بىر قىسىم كېسەل كىشىلەر بۇ يەردىكى شەيخلەردىن ياردەم سوراپ «دەمىدە» قىلدۇرغان. ئازادلىقتىن كېيىنمۇ، بىر قىسىم ئېتىقادچى ئامما چاچى مازىرىمدىكى دىنىي پائالىيەتكە قاتناشقانغا ئوخشاش، كورلا شەھىرىنىڭ پوخۇي رايونىدىكى «كۆنچى مازىرىم»غا بېرىپ، مۇشۇنداق پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزگەن. ھەر يىلدىكى تونەك ۋە ئايەم ئايلىرى بۇ مازارغا بېرىپ، بىر كېچە تونەپ، مازارنى ھالقىسمان ئايلىنىپ ئىبادەت قىلىپ ئۆزلىرىنىڭ «تىلەك»لىرىنى تىلەشكەن. مەن 80-يىللىرى بۇ مازارنىڭ تونەك كېچىسىدىكى پائالىيەتلىرىنىڭ داڭقىنى ئاڭلاپ كۆرۈپ كېلىشكە بارغانىدىم. بىز ئېشەك ھارۋىسى بىلەن كورلا بازار ئىچىدىن چۈشتىن كېيىن يولغا چىقىپ كەچتە مازارغا يېتىپ كەلدۇق. ھەرقايسىمىز مازار ئۈچۈن ئاتىغان «سەدىقە»لىرىمىزنى شەيخقە تاپشۇرغاندىن كېيىن، مۇۋاپىق ئورۇن تېپىپ ئولتۇردۇق. بىز كەلگەندە مازارنىڭ ئەتراپى ئادەم بىلەن توشۇپ كەتكەن بولۇپ، تاۋاپ قىلىۋاتقانلار 2000 دىن كەم ئەمەس ئىدى. بىردەمدىن كېيىن تاۋاپ پائالىيىتى باشلىنىپ كەتتى. مەن پائالىيەت بىر قەدەر مەركەزلەشكەن بىر جايغا كېلىپ مازارغا ھالقىسمان ئايلىنىپ ئىبادەت قىلىۋاتقان سوپا-ئىشانلارنىڭ زىكرى-تەلقىن، جەھرى سامالىرىنى كۆردۈم. ئومۇمەن بۇ يەرگە كەلگەنلەر ئۆزلىرىنىڭ ھەرخىل تەلەپ مۇددىئالىرى بويىچە تۈرلۈك ئىبادەت شەكىللىرىنى تاللىۋالغانىدى. بىر قىسىم ئاياللار ئىبادەت داۋامىدا كۆنچى مازىرىم يېنىدىكى يەنە بىر ئۇلۇغ جاي «يەتتە قىزلىرىم تونۇرى» ئەتراپىنى ئايلىنىپ «يەتتە قىزلىرىم»دىن ئۆزلىرىگە شەپقەت ۋە پەرزەنت ئاتا قىلىشنى تەلەپ قىلىپ تونۇر توپىلىرىنى يۈزلىرىگە سۈرتۈۋاتاتتى. بۇ پائالىيەت بىر كېچە داۋام قىلدى. تاڭ يورۇشىغا قايتىدىغانلار قايتىشتى. يەنە بىر قىسىم كىشىلەر قالدى. ئەلۋەتتە بەزى مازارلارنىڭ تاۋاپ شەكلىمۇ ئوخشىمايدۇ. مەسىلەن، كورلا شەھىرى چەرچى باغۋەنچىلىك مەيدانىنىڭ شىمالىدىكى «تاغ مازىرىم»دا ئايەم كۈنلىرىدىكى تونەكتىن باشقا كۈنلەردىمۇ ھەم ئىبادەت، ھەم ساياھەت بىر گەۋدە قىلىنغان مازار تاۋاپ پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلىدۇ. كورلا دىيارىدا بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە مەشھۇر بولغان «قالغا مازىرىم»دىكى باشئەگىم ساياھەت رايونىنى سەيلە قىلىش، «قالغا مازىرىم»دىكى «تاھىر-زۆھرە» قەبرىسىنى يوقلاش مەركەز قىلىنغان زىيارەت قىلىش پائالىيىتى بىر قەدەر داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلىدۇ. كورلا خەلقى قەدىمدىن تارتىپ، ھەر يىلى ياز ۋە كۈز مەزگىلىدە، سەيلە ۋە ئىبا-

دەتنى مەركەز قىلغان «باراۋەت سەيلىسى»نى ئۆتكۈزۈپ كەلگەن. بۇ سەيلە پائالىيەتلىرى ئەينى يىللاردا ھەرقايسى ساھە، ھەرقايسى كەسپتىكىلەر ئۆز باشچىلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە پائالىيەتلەرنى ئۇيۇشتۇرغان. بەزى چوڭ سورۇنلاردا ئاتاقلىق ئۆلىمالار، مۇدەررىسلەر ئىسلام ئەھكام-ئەدەپ قائىدىلىرىدىن تەلىم ئېلىپ بارغان. بەزى سورۇنلاردا قىزىقچىلارنىڭ ئويۇنلىرى، مەدداھلارنىڭ جەڭنامىلاردىن قىلغان ھېكايىلىرى، سەنئەتكارلارنىڭ ساز ۋە ناخشا سادالىرى پۈتۈن باشئەگىم جىلغىسىنى لەرزىگە سالغان. بۇ پائالىيەت بىر باشلانسا، بىر ھەپتە داۋام قىلغان. بۈگۈنكى كۈندىمۇ بۇ پائالىيەت مەزمۇنىدىكى بەزى دىنىي ئادەتلەر يېڭىلىنىپ مەدەنىي پائالىيەت تۈرى كۆپەيمەكتە. بۇ جايغا زىيارەت قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئۆزلىرى خالىغان ھاۋالىق، گۈزەل بىر جاينى تېپىپ، مىللىي ئۆرپ-ئادەت بويىچە ناغرا-سۇناي چالىدۇ. تۈرلۈك سازلار بىلەن مەشرەپ قىلىپ باراۋەت قىلىدۇ. سۆھبەتلەر قىلىشىپ، ناخشا ئېيتىشىپ ئۇسسۇل ئوينايدۇ. بۇ پائالىيەت ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا خەلقىمىز ياراتقان قويۇق مىللىي مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغان مازار مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزگىچە ئىپادىسى بولۇپ، يىراق ئۆتمۈشتىن ھازىرغىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مازار تاۋاپ مەدەنىيىتى پائالىيەتلىرىنىڭ بىر تۈرىدۇر.

كورلىدا داۋام قىلىۋاتقان مازار تاۋاپ مەدەنىيىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. تارىخىي يازمىلارغا ئاساسلانغاندا، كورلا قەدىمكى قەبرىستانلىقى (ئورنى كورلا شەھىرى شاڭخۇ يېزا شاڭخۇ كەنتى بىلەن قەدىمىي كەنت «تىم»نىڭ ئۈستى تەرىپىدە، ھازىر بۇ ئورۇن مال ساقلاش ئامبىرى قىلىنىپ كەتتى) قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ يېنىدا بىنا قىلىنغان بولۇپ، 1996-يىلى بايىنغولىن ئوبلاستلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئاسراش-باشقۇرۇش ئورنىنىڭ يىل دەۋرىنى بېكىتىشىچە، مىلادىدىن ئىلگىرىكى يەنى يېغىلىق دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 772-يىلدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 481-يىلغىچە) ۋە ئەمىنىيە دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 475-يىلدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 221-يىلغىچە بىنا قىلىنغان قەبرىستانلىق بولۇپ 2500 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە ئىكەن («بايىنغولىن گېزىتى» ئۇيغۇرچە 1996-يىل 1-ئاينىڭ 15-كۈنىدىكى سانىغا قارالسۇن). ئۇنىڭدىن باشقا، جۇڭگودىكى ئاتاقلىق ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبىنىڭ قارىشىچە كورلا شەھىرى چەرچى قەدىمكى قەبرىستانلىقى بىلەن «قالغا مازىرىم» مىلادىدىن كېيىنكى قەبرىستانلىققا كىرىدىكەن. قالغان مازارلاردىن ئاۋاتتىكى «شاھ قەلەندەر مازىرى»، «چاچى مازىرى»، «كۆنچى مازىرى»، «ئاقتاش گۈمبەز مازىرى» قاتارلىقلار 10-ئەسىردىن كېيىنكى قەبرىستانلىققا كىرىدىغانلىقى توغرىسىدا تارىخىي يازمىلار بار.

بۇ مازارلار مەيلى كورلىدىكى ئۇيغۇرلار شامان دىنى، بۇددا دىنى ياكى ئىسلام دىنى قوبۇل قىلغاندا بىنا قىلىنغان بولسۇن، ھەممىسىلا خەلقىمىز تەرىپىدىن ئۇلۇغلىنىپ، قوغدىلىنىپ كەلگەن. «مازار ئېتىقادچىلىقىمۇ مەلۇم جەھەتتىن ئەجدادلار ئېتىقادچىلىقى بىلەن مەنبەداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە. ئۇيغۇرلار ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ مازارلىرىغا چوقۇنىدۇ. سۇتۇق بۇغراخان، ئوردام، ئارسلانخان، توپىئاتار غوجام، ھەزرىتى موللام يۈسۈپ قادىرخان قاتارلىق مازارلار 1000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بۇيان كەڭ خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن چوڭقۇر سېغىنىش بىلەن تاۋاپ قىلىنىپ كېلىنگەن. بۇ ئەسلىي ئەجدادلارغا چوقۇنۇشتىن كەلگەن ئادەت بولۇپ، قەبىلىچىلىك دەۋرىدىكى ئۇلۇغ بوۋىلار ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قەبرىلىرىنى ئالاھىدە ئېتىقاد مەركىزىگە ئايلاندۇرۇپ قەبىلىلەرنىڭ ئۇيۇشۇش كۈچىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان ①.

قەشقەردە «ئاپپاق خوجا مازىرى»نى مەركەز قىلغان ئۆرۈك پىششىقىدىكى «ھەزرەت سەيلىسى»، يېڭىسار ناھىيەسىدە «ئوردىخان مازىرىم»نى مەركەز قىلغان «ئوردام سەيلىسى»، ئونسۇ ناھىيەسىدە «قىرمىش ئاتام مازىرى»نى مەركەز قىلغان «قىرمىش ئاتام سەيلىسى»، بۈگۈردە «تاغ مازىرىم»نى مەركەز قىلغان «تاغ مازىرىم سەيلىسى» كورلىدا «قالغا مازىرىم»دىكى «تاھىر - زۆھرە» قەبرىسىنى مەركەز قىلغان «باشئەگىم سەيلىسى» قاتارلىق پائالىيەتلەر بۈگۈنكى كۈندە مەزمۇن جەھەتتە يېڭىلانغان.

(ئاپتور: بايىنغولىن ئوبلاستلىق ئورمانچىلىق ئىدارىسىدا)

① غەيرەتجان ئوسمان: «قەدىمكى تارىم مەدەنىيىتى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2007-يىل نەشرى، 276-بەت.

ئاياللارنىڭ ئەنئەنىۋى پەرداز بۇيۇملىرى

نۇرنىساخان مەتسىدىق

2010 . 3

ئۇيغۇر ئاياللىرى ناھايىتى بۇرۇنلا جىگدە يېلىمى، ئوسما، ئۇپا، خىنە، تۇخۇم ئېقى قاتارلىق ئەنئەنىۋى گىرىم بۇيۇملىرىدىن پايدىلىنىپ ئۆزىنىڭ تاشقى گۈزەللىكىنى نامايان قىلىپ كەلگەن. تۆۋەندە ئاياللارنىڭ ئەنئەنىۋى پەرداز ۋاستىلىرىدىن بىر نەچچىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

چاچ ئارىغۇچ

چاچ ئارىغۇچنىڭ شەكلى ئەنئەنىۋى يىپ ئىگىرىش ۋاستىسى يىككە ئوخشاپ كېتىدۇ. بىراق چاچ ئارىغۇچ يىكتىن ئىنچىكە ھەم ئىككى ئۇچى ئۇچلۇق بولىدۇ. چاچ ئارىغۇچ خاس قىرمىچى ئۇستىلار تەرىپىدىن قىرىپ ياسىلىدۇ. پورلاشمىغان يۇلغۇن شېخىنى 20 سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېسىپ قىرغۇ ئارقىلىق تەكشى سىلىقلاپ تەييارلىنىدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللىرى چاچنى ئوتتۇرىسىدىن ئايرىپ ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ. چاچنى ئايرىشتا خاس چاچ ئارىغۇچ ئىشلىتىلىدۇ. چاچ ئارىغۇچنى ئىشلەتكەندە چاچ تۈز، رەتلىك ئايرىلىدىغان بولغاچقا ئاياللارنىڭ جەلپكارلىقى تېخىمۇ ئاشىدۇ. چاچ ئارىغۇچ ھازىرمۇ يېزا-قىشلاقلاردا، يەنى ياشانغان ئاياللار ئارىسىدا ئىشلىتىلمەكتە.

تارغاق

تارغاق خاس شاپتۇل ياغىچىدىن ياسىلىدۇ. ئۇنى مەخسۇس قىرمىچى ئۇستىلار ياسايدۇ. يەنى شاپتۇل ياغىچىنى تەكشى رەندىلەپ نېپىز ھەرە بىلەن ھەرىدەپ چىش چىقىرىلىدۇ. ئۇيغۇر ئاياللىرى چاچنى گۈزەللىكنىڭ سىمۋولى دەپ قارايدۇ. شۇڭا چاچ تاراشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ياغاچ تارغاقتا چاچ تاراش ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، ئۇ ھازىرمۇ ئۆزىنىڭ قىممىتىنى يوقاتماي كەلمەكتە.

يېلىم چىلغۇ

يېلىم چىلغۇنىڭ شەكلى ھازىرقى غاز بويۇنلۇق ئەينەك رومكىنىڭ شەكلىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. يېلىم چىلغۇنى مەخسۇس قىرمىچى ئۇستىلار چىلان ياكى ئۆرۈك ياغىچىدىن قىرىپ ياسايدۇ. ئۇيغۇر ئاياللىرى ناھايىتى بۇرۇنلا جىگدە يېلىمىنىڭ چاچنى گۈزەللەشتۈرىدىغان رولىنى بايقاپ ئۇنى مەخسۇس ياسالغان يېلىم چىلغۇغا سېلىپ ئۈستىگە ئازراق سۇ قۇيۇپ قويسا يېلىم يۇمشاپ شىلىمشىق ھالەتكە كېلىدۇ. بۇنداق قاچىدا يېلىم ئۇزاق تۇرسىمۇ بۇزۇلۇپ قالمايدۇ.

يېلىم چىلغۇ ناھايىتى نەپىس، كۆركەم، چىرايلىق بولۇپ سەنئەت بۇيۇمى قاتارىدا ساقلاش قىممىتىگىمۇ ئىگە. ئۇيغۇر ئاياللىرى ھېلىھەم يېلىم چىلغۇنىڭ رولىدىن ياخشى پايدىلىنىپ كەلمەكتە.

سۈزگۈچ

ئەنئەنىۋى سۈزگۈچ يۇلغۇن شېخى ياكى ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرىنى ئىنچىكە تىلىپ بىر تال ياغاچنىڭ ئوتتۇرىسىغا رەتلىك ئەڭ يېقىن قىلىپ تىزىپ تۇغرا ياغاچنى مەھكەم چىگىتىش ئۇسۇلى ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. ئۇيغۇر ئاياللىرى چاچ تاراشتا ئالدى بىلەن چاچنى ھۆللەپ پاكىز يۇيۇپ، تارغاق ئارقىلىق چاچنى رەتلەپ بولۇپ، ئاندىن سۈزگۈچ ئارقىلىق چاچنى قايتا رەتلەپ چاچنى پاكىزلايدۇ. سۈزگۈچ چاچتىكى ھەرقانداق چاپلاشقاق نەرسىلەرنىمۇ پاكىزلىيالايدۇ، ئۇيغۇر ئاياللىرى سۈزگۈچ ئىشلەتمەي چاچ تارىمايدۇ. قولدا ياسالغان ئەنئەنىۋى سۈزگۈچ ھازىرمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ چاچ تاراش ۋە چاچ گۈزەللىكىنى نامايان قىلىشتا ئۆزىنىڭ رولىنى يوقاتماي كەلمەكتە.

ئۇيغۇر ئۇستىكارلىرى يەنە ئاياللارنىڭ گۈزەللىكىنى نامايان قىلىدىغان مەس ۋە قاشتېشى قاتارلىقلاردىن ئەينەك ياساپ ئاياللارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئالاھىدە ئەقىل ئىشلەتكەن. بۇنداق ئەينەك ئەينى ۋاقىتتا ناھايىتى زور پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ھازىرقى ئەينەكلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى نەتىجىسىدە ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدا ياسالغان ئەينەكلەر ئۆزىنىڭ قىممىتىنى يوقاتتى.

ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى پەرداز تۇرمۇش ۋاستىلىرى ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەقىل-پاراستىنىڭ نامايەندىسى بولۇپ ھازىرمۇ قىممىتىنى يوقاتماي كەلمەكتە.

(ئاپتور: چىرا ناھىيە يېزا مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپتە)

ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدىكى ئات تەسۋىرى

مېھرىنسا مەخەت

ئۇزاق زامانلاردىن بېرى ئالتاي تاغ تىزمىلىرى ئېتىكىدىكى كەڭرى كەتكەن زېمىندا ئوۋچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە قىسمەن دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساسىي تۇرمۇش شەكلى قىلغان قەدىمىي تۈركىي تىللىق مىللەتلەر دۇنياغا مەشھۇر «يايلاق مەدەنىيىتى» ۋە «ئاتلىقلار مەدەنىيىتى»نىڭ ياراتقۇچىلىرىدۇر. ئۇلار بۇ مەدەنىيەتنىڭ يارىتىلىشى ئۈچۈن مۇھىم رول ئوينىغان ئاتنى ۋاستە قىلغان هالدا يىپەك يولىدا ئۆزگىچە مەدەنىيەت هادىسىلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشىدە باشلامچىلىق رول ئوينىغان. بۇ هەقتە ياپونىيە تارىخشۇناسى جاڭ شاڭبۇ «ئاتلىق مىللەتلەر هاكىمىيەتلىرى» دېگەن ئەسىرىدە: «ئالتاي مەدەنىيەت چەمبىرىكى دائىرىسىدە ئاساسلىق رول ئوينىغان قەدىمىي تۈركىي تىللىق خەلقلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى ئاتنى ۋاستە قىلىپ بۇ مەدەنىيەت چەمبىرىكىنىڭ ئاساسىي غولىنى تەشكىل قىلغان»① دەپ يازىدۇ.

ئاتلىقلار مەدەنىيىتىگە بىۋاستە ئىشتىراك قىلغان ئۇيغۇر خەلقى ئىپتىدائىي دەۋرلەردىلا ئاتنىڭ تېز يۈگۈرۈيدىغان كۈچلۈك، چەبداس، باتۇرلۇقىنى بايقىغان هەمدە ئۇنى كۆندۈرۈپ مۇهىم جەڭ قورالى ۋە قاتناش ۋاستىسى ۋە پوچتا ئالاقىسىدا كەڭ تۈردە ئىشلىتىپ كەلگەن. ئات قولغا كۆندۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى هاياتىغا ئاجايىپ زور بۆسۈش خاراكتېرلىك ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىگە گۈللىنىش ئاتا قىلىپلا قالماي، دېھقانچىلىق ئىگىلىكىگە كۆچۈشى، يىراققا يۈرۈش قىلىشى ئۈچۈنمۇ تۈرتكىلىك روللارنى ئوينىدى. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ چۆل مەدەنىيىتى، يايلاق مەدەنىيىتى، شەهەر - قىشلاق مەدەنىيىتى، غار مەدەنىيىتى قاتارلىق مەدەنىيەتلەر باشتىن - ئاخىر ئاتتىن مۇستەسنا هالدا گۈللەنگەن ئەمەس. ئۇنىڭدىن باشقا «ئات هايۋانلار ئىچىدە تەڭرىگە ئەڭ تېز يېقىنلىشالايدىغان هايۋان»② دەپ قارالغاچقا ئۇ ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن بىر خىل سېھرىي كۈچكە ئىگە خاسىيەتلىك هايۋان دەپ قارىلىپ ئۇلارنىڭ ئەتىۋارلىشىغا، ئۇلۇغلىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ كەلگەن.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزاق قەدىمكى زامانلاردىن بېرى ياراتقان فولكلورى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ياكى تاش پۈتۈكلەرگە قارايدىغان بولساق باتۇرلۇق، قەهرىمانلىق ئات ئوبرازىسىز يارىتىلغان ئەمەس. ئۇلاردا ئات ئوبرازى ئەسلىي تەبىئىي ئات قارىشىدىن هالقىپ ئۆتۈپ، باش قەهرىماننىڭ سادىق، قۇدرەتلىك ياردەمچىسىگە ئايلانغان، هەتتا بەزىدە ئىلاهىي خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغان. بۇ هەقتە فېيىرباخ مۇنداق دەيدۇ: «هايۋانلار ئادەم ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان نەرسە. ئادەم ئۆزى ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان هايۋانغا تايىنىشى كېرەك. ئۇ كىشىلەرنىڭ هاياتى ۋە مەۋجۇت بولۇشىدا تايانغان نەرسىسى بولغاچقا، ئادەم ئۈچۈن ئىلاه ئىدى» ③. ئات هەقىقەتەن هەممە هايۋانلاردىن كۈچلۈك ۋە ئەقىللىق. بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز قەدىمدىنلا ئاتنىڭ ئاشۇ ماهىيەتلىك ئالاهىدىلىكىنى چوڭقۇر هېس قىلىپ ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ قانىتى دەپ هېسابلىغان. قەدىمكى ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرلىرىدىلا ئاتنى ئۇلۇغلاش ئېتىقادى تۈپەيلىدىن تەڭرىقۇت ياكى سەركەردىلەر ئۆلسە ئۇلارنىڭ مىنىدىغان ئېتىنىمۇ قوشۇپ بىرگە دەپنە قىلىش ئادىتى بولغان. «تۇرپان ئاستانىدىن قېزىۋېلىنغان جەڭ ئاتلىرىغا مىنگەن ئەسكەرلەر ۋە ئارغىماق ئاتلارغا

مىنگەن ئېسىلزادە خېنىملار»④، «خوتەن ئاقسىپىل قە-
دىمكى شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان ساپالدىن ياسالغان
ئىككى دانە ئات بېشى پارچىسى⑤، لوپ ناھىيەسىدىكى
سامپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن قېزىلغان ئادەم
باشلىق، ئات بەدەنلىك غەلىتە ئوبرازنىڭ سۈرىتى چۈشۈ-
رۈلگەن رەڭدار توقۇلما ئىشتان»⑥ قاتارلىقلارنىڭ بايقى-
لىشى ئەجدادلىرىمىز ئېڭىدا ئاتنىڭ يۈكسەك ئورۇنغا ئىگە
ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەھرىمانلىق ئېپوسى «ئوغۇزنامە»گە
قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭدا ئات ئوبرازى ناھايىتى
مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. مەسىلەن، «ئوغۇزغان چىپار
ئايغىر مىنەتتى. ئايغىرنى بەك ياخشى كۆرەتتى. يولدا بۇ
ئايغىر يىتتى... ئوغۇزخاننىڭ ئايغىرى مۇزتاغ ئىچىگە
كىرىپ كەتتى. ئوغۇزخان ئازاب چەكتى. لەشكەرلەر ئى-
چىدە تەمبەل بىر كىشى بار ئىدى. ئۇ باتۇر ئىدى، جەڭ-
لەرنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق بەرگەن ئادەم ئىدى. بۇ
ئادەم ئاتنى ئىزدىگىلى تاغقا كىردى. توققۇز كۈندىن
كېيىن ئوغۇزخانغا ئاتنى ھازىر قىلدى... ئوغۇزخان
خۇرسەن بولدى. ئېيتتىكى: سەن بەگلەرگە بولغىن
باشلىق. مەڭگۈلۈك ئىسىم بولسۇن ساڭا قارلۇق»⑦. يۇ-
قىرىقىدىن كۆرۈۋېلىشقا بولۇدىكى، ئوغۇزخان ئاتتىن ئاي-
رىلالمايدۇ، ئات ئۇنىڭ ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم. شۇڭا ئۇ
ئاتنى تېپىپ كەلگەن باتۇرغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش يۈ-
زىسىدىن ئۇنى قەبىلە باشلىقى قىلىپ ، ئۇنىڭ قەبىلىسىگە
«قارلۇق» دەپ نام بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى پالنامىسى «ئىرق بىتىگ»-
كە قارايدىغان بولساق، ئات ياخشىلىق، بەختنىڭ بەلگى-
سى قىلىنغان. مەسىلەن، «باتۇربەگ يىلقىسىغا بېرىپتۇ،
ئاق بايتالنى قۇلۇنلاپتۇ، ئالتۇن تۇياقلىق ئايغىرلىققا يارد-
غۇدەك؛ تۆگىلىرىگە بېرىپتۇ. ئاق ھىنگانى بوتىلاپتۇ.
ئالتۇن پۇتلۇق بۇغرالىققا يارىغۇدەك؛ ئۆيىگە كەپتۇ. ئۇ-
چىنچى مەلىكىسى ئوغۇل تۇغۇپتۇ. بەگلىككە يارىغۇدەك،
خۇشال-خۇرام بەگ ئىكەن! بۇ ئېنىق ئەزگۈ»(8).

ئات يېتىشتۈرۈش قاراخانىلار دەۋرىدىكى چارۋىچى-
لىقتا ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدىغان بولۇپ، ئات بۇ
دەۋرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي تۇرمۇشىدا ئىنتا-
يىن مۇھىم رول ئوينىغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى»غا قا-
رايدىغان بولساقمۇ ئۇنىڭدا ئات ھەققىدە نۇرغۇنلىغان
ماقال-تەمسىل، قوشاقلار ساقلانغان. مەسىلەن، «قۇش
قانىتى بىلەن، ئەر ئېتى بىلەن»⑨. «ئايل، ئاتنىڭ يەنە
بىر خىل ئىسمى، ئات تۈركلەرنىڭ قانىتى بولغانلىقتىن
ئاتنى ئايل دەپمۇ ئاتايدۇ»⑩. «بەگنىڭ بۇيرۇقى بىلەن
ماڭىدىغان تېز پوچتىچىنىڭ بېكەتلەردە يەڭگۈشلەپ مىنى-
دىغان ئېتى»⑪.

قىرقىرىتىپ ئاتنى سالايلى،
قالقان نەيزە ئۇرايلى.
قايناپ يەنە يۇمشايلى،
قاتتىق يىغا بوشىسۇن.

ئەي ئوغۇل نەگە كەتتىڭ،
بۇ يەردە تىنچ - خاتىرجەم ئىدىڭ.
ئەمدى سەن ئاتتىن ئۈمىدىڭنى ئۈز،
قىلمايدىغان ئىشنى قىلىپ قويدۇڭ⑬.

دېمەك، ئەجدادلىرىمىز ئاتنى ئەرنىڭ قانىتى، جەڭ
غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ مۇھىم ھەل قىلغۇچ ئامىلى
دەپ قاراپ كەلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا پوچتا-ئالاقە ئىشلى-
رىدىمۇ زور رول ئوينىغان.

ئات ئۆزىنىڭ يۇقىرىقىدەك ئارتۇقچىلىقلىرى بىلەن
خەلقىمىز قەلبىدە يۈكسەك ئورۇنغا ئىگە بولغاچقا، ئۇيغۇر
خەلق چۆچەكلىرىدە ھەققانىيەتنى قوغداش، ئاجىزلارنى
يۆلەشتە ئات ئوبرازى ئارقىلىق ياردەم بەرگەن. چۆچەك-
لەردە ئات باش پېرسوناژنىڭ سادىق دوستى، ياردەمچى-
سى، يول كۆرسەتكۈچىسى، شۇنداقلا ئۆز ھاياتى بەدىلى-
گە ئىگىسىنى بەختكە ئېرىشتۈرگۈچى سۈپىتىدە تەسۋىرلى-
نىدۇ. چۆچەكلەردە ئات ئادەمگە ئوخشاش تەپەككۇر
قىلالايدۇ، سۆزلىيەلەيدۇ. ئەمما ئادەمدىن نەچچە ھەسسە
كۈچلۈك قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ.

«دىيانەتلىك مەلىكە بىلەن ۋاپادار ئات»، «بوز ۋا-
پادار»، «مەلىكە ئايتىللا بىلەن شاھزادە رەۋەيتىللا»،
«قارا يايلىق قۇلان ئارغىماق» قاتارلىق چۆچەكلەرنىڭ
ئاساسىي مەزمۇنى ئات دىۋە تەرىپىدىن ئېلىپ كېتىلمەك-
چى بولغان مەلىكىگە ئەقىل ئۆگىتىپ ئۇنى قۇتۇلدۇرۇپ
ئېلىپ قاچىدۇ ۋە شاھزادە بىلەن ئۇچرىشتۇرۇپ
ئۇلارنىڭ توي قىلىشىغا ياردەم بېرىدۇ. كېيىن مەلىكە
تۆھمەتكە ئۇچراپ ئىككى بالىسى بىلەن ئوردىدىن قوغ-
لانغاندا، ئۇلارنى ئېلىپ خىلۋەت ماكاندا بىللە ياشايدۇ،

ئۇ يەردىمۇ دىۋە (بەزىدە جادۇگەر) مەلىكىگە زىيانكەشلىك
قىلماقچى بولغاندا ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ مەلىكىنى خەۋپتىن
قۇتقۇزىدۇ. ئاخىرىدا ئادەمسىز زېمىندا ئاچارچىلىقتا قالغاندا
دا مەلىكىگە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈپ، تۆت پۇتىنى تۆت تەرەپكە
قارىتىپ تىرىسىنى ئوتتۇرىسىغا قويۇشنى، بېشىنى كۆن چە-
قىشقا قارىتىپ قويۇپ مەلىكە ۋە بالىلىرىنى ئوتتۇرىسىغا
كىرىپ ئولتۇرۇشنى تاپىلايدۇ، مەلىكە ئاتنىڭ تاپشۇرغىنى
بويىچە ئورۇندىغاندىن كېيىن ئۆزىنى تۆت ئەتراپى قورشال-
غان، ھەر خىل مېۋىلەر مەي باشلاپ پىشقان ئىنتايىن
گۈزەل بىر باغدا كۆرىدۇ. دېمەك، ئات بىر ئۆمۈر مەلىكە-
گە سادىق بولۇپ، ئۇنى بالا - قازادىن ئامان - ئېسەن
ساقلاپ، ئۆز ھاياتى بەدىلىگە مەلىكە ۋە ئۇنىڭ بالىلىرى
ئۈچۈن خاتىرجەم تۇرمۇش بەرپا قىلىپ بېرىدۇ.

«ئاق بوز ئات»، «شېرىزات» ناملىق چۆچەكلەردە
بولسا توققۇز ئوغلى بار بىر كىشى توققۇز قىزى بار
ئادەم تېپىپ قۇدىلاشماقچى بولۇپ سەپەرگە ئاتلىنىدۇ.
كەنجى ئوغۇل بولسا ئۆيگە قاراپ قالىدۇ. ئۇلار ئۇزاق
ئىزدەپ ئاخىر توققۇز ئوغۇللۇق كىشى بىلەن قۇدىلە-
شىش ئارزۇسى بار بولغان توققۇز قىزى بار ئادەمنى تا-
پىدۇ ۋە ئۇنىڭ بىلەن قۇدىلىشىپ، كېلىنلىرىنى ئېلىپ
ئۆيگە قايتىش ئۈچۈن ماڭىدۇ. مېڭىشنىڭ ئالدىدا
كەنجى قىز دادىسىدىن ئۆيىدىكى ئاق بوز ئاتنى سورد-
ۋېلىپ بىرگە ئېلىپ ماڭىدۇ. سەپەر ئۈستىدە بىر بەدبە-
شىر دىۋە ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ كەنجى ئوغۇلنى
ئالدىغا ئەكېلىپ بېرىشنى، ئەگەر ئۇنداق قىلمىسا
ئۇلارنىڭ ھەممىسنى ئۆلتۈرۈۋېتىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ.
ئۇلار ئامالسىزلىقتىن كەنجى ئوغۇلنى ئەۋەتىپ بېرىش-
كە ۋەدە بېرىپ، كەنجى كېلىننى دىۋىنىڭ قېشىغا قال-
دۇرۇپ ئۆيگە قايتىدۇ. كەنجى ئوغۇل ئەھۋالنى ئاڭ-
لىغاندىن كېيىن دەرھال ئاق بوز ئاتنى مىنىپ ئايالىنى
قۇتقۇلدۇرغىلى ئاتلىنىدۇ. ئات يول ئۈستىدە يىگىتكە
دىۋىنىڭ جېنىنىڭ قەيەردە ساقلىنىدىغانلىقى، ئۇنى
قانداق قىلغاندا يەڭگىلى بولىدىغانلىقى توغرىسىدا يول
كۆرسىتىدۇ، يىگىت ئاتنىڭ ئېيتقىنىدەك ئورۇنداپ، دى-
ۋىنى ئۆلتۈرۈپ، ئايالىنى ئېلىپ ئۆيگە قايتىدۇ. چۆ-
چەكلەردىكى ئات ئىنتايىن ئەقىللىق بولۇپ، ئۆز ئىگە-
سىگە توغرا يول كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ مۇشكۇلاتلار-
دىن قۇتۇلۇشىغا ياردەم بېرىدۇ.

بىر قىسىم چۆچەكلەردە ئات ئۆگەي ئانىنىڭ زۇلۇ-
مى ۋە زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان يىگىتنى قۇتقۇزۇپ قا-
چىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئات بىلەن يىگىت باشقا يۇرتلاردا
سەرگەردان بولۇپ يۈرگەندە يىگىت شۇ مەملىكەتنىڭ مە-
لىكىسىنىڭ ياخشى كۆرۈپ قېلىشىغا ئېرىشىدۇ. پادىشاھ بۇ
يىگىتنى ياراتماي ئۇنى قىيىن سىناقلار بىلەن سىنايدۇ.
مانا مۇشۇ جەرياندا ئات باشتىن-ئاخىر يىگىتكە ياردەم
قىلىپ ئۇنىڭ سىناقتىن ئۆتۈشى ۋە سۇيىقەستلەرنى تارمار
قىلىشىدا چوڭ رول ئوينايدۇ.

بىر قىسىم چۆچەكلەردە ئات ئالدىن بېشارەت بەر-
گۈچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ.

ئاتا-بوۋىلىرىمىز تەبىئەت دۇنياسىدىكى خىلمۇخىل
مەۋجۇداتلارنى مەلۇم ئىش-ۋەقەلەردىن ئالدىن مەلۇمات
بېرەلەيدۇ، دەپ قاراپ كەلگەن. ئۇلارنىڭ قارىشىچە
بۇنداق مەۋجۇدات ئۆسۈملۈك بولۇشىمۇ، ھايۋان، تاش
تۇپراق بولۇشىمۇ، تاغ-دەريا بولۇشىمۇ مۇمكىن، مەيلى
قانداق نەرسە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ ھەممە-

سى ئۆزلىرىنىڭ نورمال بولمىغان ھادىسىلىرى ۋە كۆرۈنۇشلىرى ئارقىلىق بەزى ئىشلاردىن ئالدىن خەۋەر بېرەلەيدۇ، دەپ قارىغان. مانا شۇنداق كۆز قاراشقا ئاساسەن كىشىلەر ئۆز ئەتراپىدىكى نورمالسىزلىقلارغا دىققەت قىلغان ۋە ئۇنىڭغا بەلگىلىك مەنىلەرنى بېرىشكەن ياكى ھادىسىلەرنىڭ سەۋەبىنى ئەنە شۇ نورمالسىزلىقتىن ئىزدىگەن. شۇنداق قىلىپ خىلمۇخىل بېشارەت كۆز قاراشلىرى ۋە ئادەتلىرى مەيدانغا كەلگەن. بۇ خىل قاراش ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىدە كەڭ تۈردە ئەكس ئەتكەن بولۇپ، ئات ناھايىتى سەزگۈر، ھوشيار ھايۋان دەپ قارىلىپ، ئالدىن بېشارەت بەرگۈچى قىلىپ تەسۋىرلىنىدۇ. ئاتنىڭ ئوقۇرىغا تېپىشى، قاتتىق كىشنىشىگە قاراپ كىشىلەر مەلۇم كېلىشمەسلىكنى ئالدىن ھېس قىلىشىدۇ. «بوز ۋاپادار» ناملىق چۆچەككە قارايدىغان بولساق ئات ئۆز ئىگىسىگە خەۋپ يەتكۈزمەكچى بولغان دىۋە بىلەن سۇنىڭ ئاستىدا ئېلىشىدۇ ھەمدە ئىگىسىگە سۇ يۈزىگە قىزىل قان ئۆرلەپ چىقسا ئۆزىنىڭ ئۆلگەنلىكى، قارا قان ئۆرلەپ چىقسا دىۋىنىڭ ئۆلگەنلىكى توغرىسىدا ئالدىن بېشارەت بېرىدۇ. ئاخىرىدا قارا قان ئۆرلەپ چىقىپ دىۋىنىڭ ئۆلگەنلىكى ئىسپاتلىنىدۇ.

«ئاجايىپ بالا ۋە يەتتە باشلىق يالماۋۇز» چۆچىكىدە ئاتتىن تۇغۇلغان بالىنىڭ ئاجايىپ باتۇرلۇقى ھېكايە قىلىنسا، «ئالتۇن كوكۇلىلىق بالا» ناملىق چۆچەكتە تىك داۋاندىن ئۇچۇپ ئۆتەلەيدىغان، بىر يىللىق يولنى بىر كۈندە باسالايدىغان دۇلدۇل ھەققىدە ھېكايە قىلىنىدۇ.

دېمەك، ئات چۆچەكلەردە كۆپ ئۇچرايدىغان، بىر خىل سېھىرلىك كۈچ ـ قۇدرەتكە ئىگە، ۋاپادار، باتۇر ئوبراز بولۇپ، بىز بۇلاردىن قەدىمكى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئاتنى ئەڭ يېقىن ھەمراھى، نىجاتكارى قاتارىدا كۆرۈپ، ئۇنىڭغا تېۋىنىپ ئۇنى مۇقەددەسلەشتۈرگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. شۇنداق بولغاچقا ئۇيغۇرلار ئاتنى ئۇرۇش ياكى خارلاشنى چوڭ گۇناھ دەپ قارايدۇ. ئات ئۇچۇن مەخسۇس ئېغىل، ئوقۇر ياساپ ئەتىۋارلاپ باقىدۇ. ئۈستەڭلەرگە ئايرىپ يۇيۇپ ـ تاراپ تۇرىدۇ، ئىگەر ـ جابدۇقلىرىنى تاللاشقىمۇ ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئات گۆشىنى ئاساسەن يېمەيدۇ. بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئات گۆشىنى ئىستېمال قىلمايدۇ.

ئىزاھاتلار:

① ئايىنۇرە دولات: «ئالتاي مەدەنىيەت تېپىدىكى خەلقلەر ئېپوسلىرىدىكى ئات ئوبرازى»، «مىراس» ژۇرنىلى، 1997 ـ يىللىق 3 ـ سان 72 ـ بەت.

② تاشمۇھەممەد ئابدۇراخمان: «ئۇيغۇر ئاتچىلىق مەدەنىيىتىدىن ئىلى ئاتچىلىق مەدەنىيىتىگە نەزەر»، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 1997 ـ يىللىق 3 ـ سان 55 ـ بەت.

③ ئەزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن: «يادىكارلىقلاردىن مەدەنىيەتمىزگە نەزەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2005 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى 775 ـ بەت.

④ غەيرەتجان ئوسمان «ئۇيغۇرلارنىڭ ئىپتىدائىي دىنىي ئېتىقادى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1985 ـ يىل 4 ـ سان 23 ـ بەت.

⑤، ⑦ «ئۇيغۇرلارنىڭ ئاتنى ئۇلۇغلاش ئادىتى ۋە ئۇنىڭ ئىزنالىرى توغرىسىدا»، «تۇرپان گېزىتى» 1995 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنىدىكى سانى.

⑥ مۇھەممەد يۈسۈپ: «شىنجاڭ تارىخىدىكى پۇللار»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 ـ يىل نەشرى 2 ـ بەت.

⑧ «ئوغۇزنامە»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 53 ـ، 54 ـ بەتلەر.

⑨ ئابدۇبەسىر شۈكۈرى: « ‹ئىرق بىتىگ›دە قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئات ھەققىدىكى قاراشلىرى»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1992 ـ يىللىق 3 ـ سانى 97 ـ بەت.

⑩، ⑪، ⑫، ⑬، ⑭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى 48 ـ، 68 ـ، 575 ـ، 102 ـ، 165 ـ بەتلەر.

⑮ مۇھەممەد ئىمىن ئاتاۋۇللا: «‹ئاق بوز ئات چۆچىكى› ۋە ئۇنىڭدىكى روھنى باشقا شەيئىگە بەنت قىلىش مۇتىفى توغرىسىدا»، «مىراس» ژۇرنىلى 2006 ـ يىللىق 4 ـ سان، 16 ـ، 17 ـ بەتلەر.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. ئوسمان ئىسمايىل تارىم «ئۇيغۇر سېھىرلىك چۆچەكلىرى ھەققىدە تەتقىقات» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2006 ـ يىل 5 ـ ئاي نەشرى.

2. ئابدۇكېرىم راخمان، رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا، شېرىپ خۇشتار «ئۇيغۇر ئۆرپ ـ ئادەتلىرى» شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1996 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

3. ئەزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن «يادىكارلىقلاردىن مەدەنىيىتىمىزگە نەزەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2005 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

4. ئوسمان ئىسمايىل تارىم «ئۇيغۇر سېھىرلىك چۆچەكلىرىدە ئىپادىلەنگەن ئىپتىدائىي ئېتىقاد ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلەر»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 2004 ـ يىللىق 2 ـ سان.

5. ئابدۇبەسىر شۈكۈرى «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئات مەدەنىيىتى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش»، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 1993 ـ يىللىق 4 ـ سانى.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فولكلور كەسپى 2007 ـ يىللىق ماگىستىرانتى)

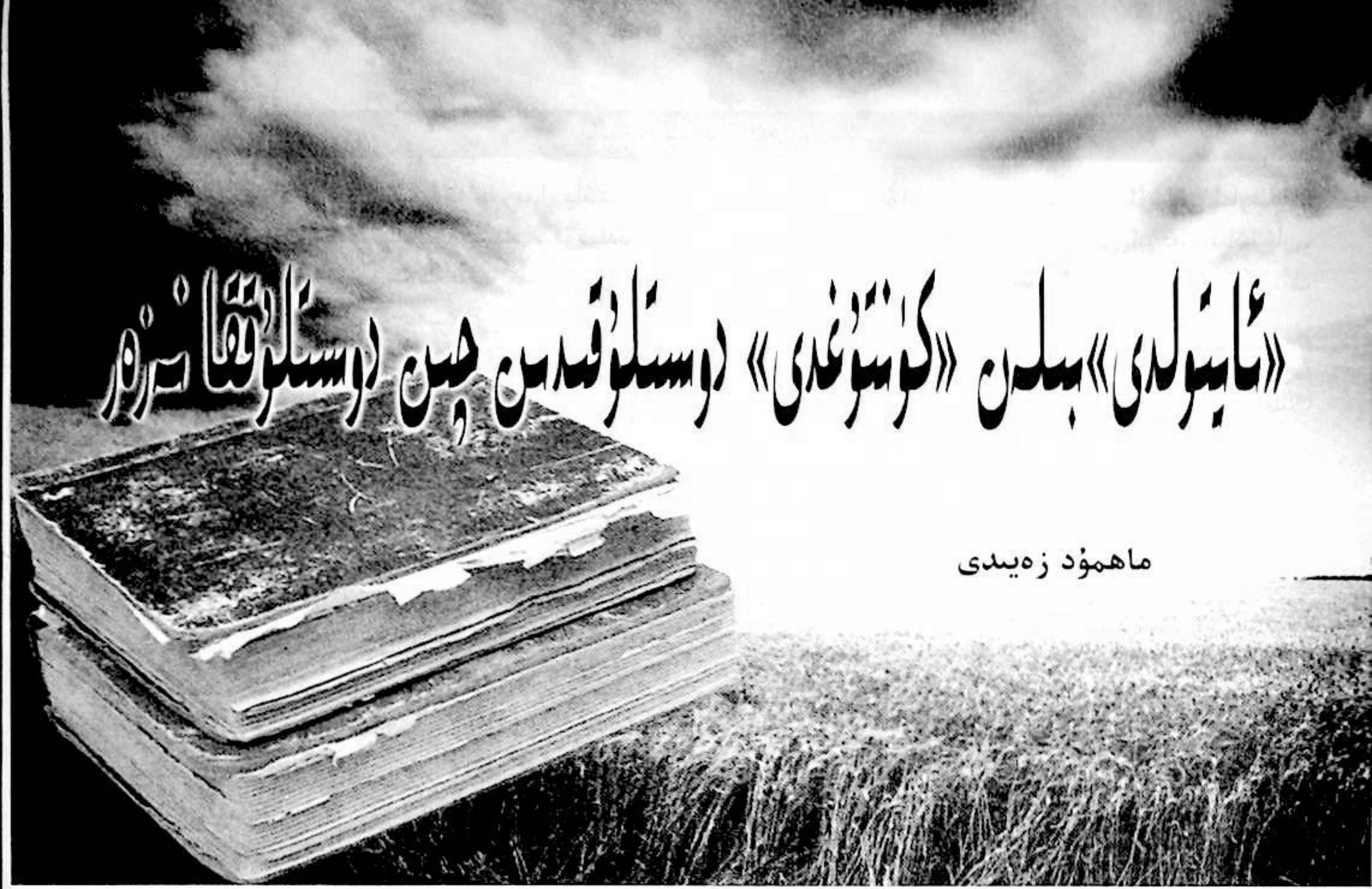

«ئايتولدى» بىلەن «كۈنتوغدى» دوستلۇقىدىن چىن دوستلۇققا نەزەر

ماھمۇد زەيدى

يۇسۇپ خاس ھاجىپ مىلادىيە 1018 ـ 1019 ـ يىلى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى مەركىزىي شەھىرى بالاساغۇندا تۇغۇلۇپ، كېيىنرەك قەدىمىي قەشقەرگە كۆچۈپ كەلگەن. بۇ يەردە ئىلمىي پائالىيەتلەر ئېلىپ بارغان. 1069 ـ 1070 ـ يىللاردا قۇتادغۇبىلىك داستانىنى يازغان. بۇ داستان XI ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ مەدەنىي ھاياتىنى — تىل، تارىخ، ئەدەبىيات، فولكلور ۋە باشقا ساھەلىرىنى ئۆگىنىشتە مۇھىم مەنبەدۇر. شائىر ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى تۈزەشنى كۆزدە تۇتۇپ، پادىشاھتىن باشلاپ تاكى كوچا سۈپۈرگۈچىگە قەدەر قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇش ۋە ئەخلاقىي جەھەتتە ھەممە كىشىلەرنىڭ ئاڭلىق ھالدا ئالىيجاناب بولۇش پرىنسىپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى، تەلىم ـ تەربىيە، يولداشلىق، دوستلۇق پرىنسىپلىرىنى تەپسىلىي ئوتتۇرىغا قويغان.

مەلۇمكى، ھەرقانداق كىشى ئۆز ئەتراپىدىكىلەرنىڭ ئۆزىنى ھىمايە قىلىشىنى تىلەيدۇ. ھېچكىم ئۆزىگە باشقىلاردىن يامانلىق كېلىشىنى خالىمايدۇ. ئارامخۇدا تۇرمۇشنىڭ ئۆزى بىر بەخت. يۈسۈپ خاس ھاجىپ: ياخشى كۆرگەن دوستلۇرۇڭ كۆپ بولسۇن، رەقىبلىرىڭ پەرىشان بولسۇن، ئەل ـ يۇرتۇڭ بارغانسېرى كېڭەيسۇن (6419 ـ بېيت) دەيدۇ. ئادەمنىڭ دوستى بولۇش كېرەك. ئادەم دوستى بىلەن، دەرەخلەر پوستى بىلەن ياشايدۇ، دېيىلىدۇ خەلق ماقالىسىدە. جەمئىيەتتە كىشىلەر يەككە ـ يېگانە ياشىيالمايدۇ. ئادەم ئۆزى ئىجتىمائىي نەرسە بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ماھىيىتى تۈرلۈك ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئەنە شۇ مۇناسىۋەتلەردىكى يۈرۈش ـ تۇرۇش نورمىلىرى ئومۇمىي قائىدە ـ يوسۇنلار مىزانى — ئەخلاق دەپ ئاتىلىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ فېئوداللىق ئىقتىسادىي مۇناسىۋەتلەر دائىرىسىدە ياشاپ تۇرۇپ، ئۆز زامانىغا نىسبەتەن ئىلغار ئەخلاقىي پەزىلەت ئۆلچەملىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. كىشىلەرنى باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىش، ئادىل بولۇش، خىيانەت قىلماسلىق، يالغانچىلىق ۋە پىتنە ـ پاسات تېرىماسلىق، بەلكى ياخشىلىق قىلىپ، ياخشى نام قالدۇرۇشقا ئۈندەيدۇ. مۇشۇنداق بولۇشنى ياخشى ئادەم بولۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى دەپ قارايدۇ.

227. ئەگەر ياخشى بولماق تىلىسەڭ ئۆزۈڭ،
يورى، ياخشىلىق قىل، قوي، ئۆزگە سۆزۈڭ،

دەيدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ (تۆۋەندە داستان

دەپ ئېلىنىدۇ) ھەممە باب ۋە قاتلاملىرىدا، باشتىن ـ ئاياغ مۇشۇ روھ ئۇلۇغۋار بىر غايە سۈپىتىدە گەۋدىلەندۇرۇلگەن. داستان مەزمۇنىدىن شەكىلگىچە گۈزەل تىل بىلەن يېزىلغان، گۈزەللىك نۇرى يېغىپ تۇرىدىغان سەلتەنەتلىك بىر قامۇس. كارل. ماركس: جەمئىيەتنىڭ يۈكسىلىشى ئىنسانلارنىڭ گۈزەللىك توغرىسىدىكى ئۇستەكلىرىنىڭ جەۋھىرى①، دېگەن ئىكەن.

قۇتادغۇبىلىك ئەينى زاماندىكى ئۇيغۇر جامائەتچىلىكىنىڭ گۈزەللىك توغرىسىدىكى ئىستەكلىرىنىڭ يەكۈنى ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ نەزەرىدە: كىشىنىڭ ھەردىكتى گۈزەل ۋە رەزىل، ياخشى ۋە يامان دەپ ئايرىلىدۇ. گۈزەللىك بىلەن رەزىللىك ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنى ئايرىيدىغان بۇنداق ئۆلچەم ئۇزاق تارىخىي ئەمەلىيەت جەريانىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن. شۇڭا ئۇ، ئوبيېكتىپلىققا ئىگە. دىدرونىڭ: «ياخشى ھەرىكەتنى تېخىمۇ قەدىرلىك، يامان ھەرىكەتنى تېخىمۇ يىرگىنچلىك، غەلىتە ئىشلارنى تېخىمۇ كۆزگە چېلىقارلىق قىلىپ كۆرسىتىش بارلىق يازغۇچى، رەسسام، ھەيكەلتىراشلارنىڭ مەقسىتىدۇر» دېگەن مەشھۇر سۆزى، بىزگە دەل يۈسۈپ خاس ھاجىپنى، ئۇنىڭ يۇقىرى بەدىئىي ماھارىتىنى ئېسىمىزگە سالىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ تۇرمۇشنى گۈزەل ئەخلاق پىرىنسىپلىرى بويىچە قۇرۇشقا رىغبەتلەندۈرىدۇ. يۈكسەك سەۋىيەدىكى سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، گۈزەل، ياخشى نەرسىلەرنى تېخىمۇ يارقىن؛ يامان، رەزىل نەرسىلەرنى تېخىمۇ ئېچىنارلىق قىلىپ كۆرسىتىدۇ.

2077. سۆرۈن يۈز، يىرىك سۆز، تەكەببۇر كىشى،
كىشىنى يىرگەندۈرەر، يۈرۈشمەس ئىشى.

2038. سۆزى چىن بولسا بەگنىڭ خۇلقى گۈزەل،
ئىشەنگەي ياخشى كۆن كۆرۈپ ئاڭا ئەل.

2025. ئۇياتسىز كىشىدىن يىراقتۇر ـ يىراق،
ئۇياتسىز كىشىدە خۇنۇك بىر قاراق.

2452. قۇرۇق بىر بوياقلىق ھەيكەل ئىلىمسىز،
بىلىملىك كىشى ئورنى، كۆكتە ـ ئېگىز.

بۇ خىل سېلىشتۇرۇش، ئوبرازلاشتۇرۇش، سىمۋول قىلىپ كىشى تەپەككۇرىنى جانلاندۇرىدىغان ئۇسلۇب داستاننىڭ ھەرقايسى بابلىرىدا گەۋدىلىكتۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ مۇشۇنداق سېلىشتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىقلا شەيئىلەر زىددىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئېچىپ تاشلىغان. ئۆزىنىڭ ئىلغار پەلسەپىك پىكىرلىرىنى بېشىدىن تاكى ئاخىرىغىچە سىڭدۈرگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ھاياتنى سۆيۈش، كىشى دوستلۇقنى قەدىرلەش، ھەرقايسى تەبىقە كىشىلىرىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ۋە رولى ھەققىدىكى ئىلغار قاراشلىرى ھازىرمۇ بەلگىلىك قىممەتكە ئىگە. داستاننىڭ 48 ـ بابىدىكى ساراي ئەھلى بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش توغرىسىدا ئېيتقانلىرىدىن باشلاپ، ئاۋام خەلق بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش، ئالىملار بىلەن تېۋىپ، مۇنەججىم، دېھقان، سودىگەر، چارۋىچى، قول ـ ھۈنەرۋەنلەر بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش قاتارلىق مەسىلىلەر ئايرىم ـ ئايرىم بايان قىلىنغان. بۇ توغرىدا شائىرنىڭ يولداشلىق، دوستلۇق ۋە دوست تۇتۇش توغرىسىدىكى بايانلىرى ئادەمنى جەلپ قىلىدۇ. مەلۇم مەنىدە كىشىلەر ئارزۇسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئۈچۈن ياخشى يولداش ۋە ياخشى دوستلارنىڭ مۇھىملىقىنى ھېس قىلدۇرىدۇ. ئەسلىدىمۇ، داستاندىكى «ئاي تولدى» بىلەن «كۈن تۇغدى»نىڭ مۇناسىۋىتى يولداشلىق، دوستلۇق مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەتتۇر. بۇ ئوبرازلارنى دوستلۇقنىڭ ئېسىل نەمۇنىسى دېيىشكە مۇناسىپ. مۇبادا جەمئىيەتتە كىشىلەر ئارا دوستلۇق ـ مۇھەببەت، ئىناق، ئىتتىپاقلىق بولمىغان بولسا، ياخشىلىق، گۈزەللىك دېگەن نەرسىلەرمۇ بولمىغان بولاتتى. جەمئىيەتمۇ روناق تاپالماس ئىدى. ھېچقانداق ئىش يورۇققا چىقالمىغان بولار ئىدى. شۇ تۈپەيلى يۈسۈپ خاس ھاجىپ:

497. كىشىگە كېرەكدۇر ھەر يەردە تونۇش،
تونۇشلار بىلەن ھەل، تۈرلۈك تۈمەن ئىش.
ئاداش تۇتتى ئاي تولدى ياخشى كىشى،
كۆسەمىش ئىدى ئاتى، ياخشى ئىشى.

500. تۇتۇپ دوست، يولداش بولۇشتى يېقىن.
ئوچۇق تۇتتى چوڭ ھەم كىچىككە يۈزىن — دەپ

بايان قىلىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ كۆز قارىشىدا يولداشلىق ۋە دوستلۇقنىڭ ئاساسى ئورتاق غايە. ئەگەر بىر خىل ئورتاق كۆز قاراش ۋە مەقسەت بولمىغاندا، يولداش-

① لى يەنچى: «گۈزەل قەلب يارىتايلى» 125 ـ بەت. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1985 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

لىق ۋە دوستلۇق داۋام قىلالمايدۇ. «ئاي تولدى»نىڭ يىراق بىر ئەلدىن «كۈن تۇغدى»نى ئىزدەپ كېلىپ، مۇساپىرخانىدا يېتىشى، كېيىن ھاجىپ ۋە كۆسەمىشلەر بىلەن تونۇشۇپ، دوستلىشىپ كېتىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئورتاق بىر خىل غايىنى چىقىش قىلغانلىقتىن دېيىش كېرەك. داستاندا تەسۋىرلەنگەن پېرسوناژلار مۇناسىۋەتىدىكى سەمىمىي ئىنسانپەرۋەرلىك، كىشىلەرگە مۇلايىملىق بىلەن سىلىق مۇئامىلە قىلىش، سۆزدە سەمىمىي، قىزغىن بولۇش، كىشىگە ياخشىلىق قىلىش، قىلغان ياخشىلىقى ئۈچۈن بەدەل تاما قىلماسلىقتەك ياخشى پەزىلەتلەر كىشىنى تەسىرلەندۈرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا مۇنداق ئۈچ خىل كىشىلەرنى كۆرسىتىدۇ: ئۆزۈڭدىن چوڭلار، تەڭتۇش ۋە ئۆزۈڭدىن كىچىكلەر. بۇ خىل كىشىلەرگە لايىق مۇناسىۋەتتە بولماق لازىملىقىنى كۆرسىتىدۇ ۋە مۇنداق دەيدۇ:

4196. جەمئىي جاننى كۆردۈم ئۈيۈرلە يۈرەر،

كىشى، يىلقى، قۇش-قۇرت، ئۈيۈرىن بىلەر.

بۇنىڭدىن بىلىمىزكى، كىشىلەر تىپى بىلەن، قۇشلار خىلى بىلەن يۈرۈيدۇ. قۇشلار چىغىدا ئۆز ھەمراھىنى، ئۆز توپىنى تاپىدۇ، ئادەم ئۆزىنىڭ ئارىلىشىدىغان ئادىمىنى تاللاش كېرەك.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ شۇنىڭدىن كېيىن دوستلۇقنىڭ پرىنسىپلىرى ئۈستىدە توختىلىدۇ.

4201. ئىرۇر ئىككى تۈرلۈك يېقىنلىق ئىشى،

شۇ ئىككى ئىش ئۈچۈن دوست تۇتار كىشى.

بىرى يولداش تۇتار تەڭرىلىك ئۈچۈن،

بۇنىڭدا ئورۇن يوق، ئەگرىلىك ئۈچۈن.

4203. تۇتار دوستنى نەپئى ئۈچۈن ئۇ بىرى،

بۇ دوستلۇق نىڭگىزسىز، ئىرۇر مەجبۇرى، دەيدۇ.

دېمەك، دوست بولغان كىشى تەڭرىلىك، يەنى ئىككى دۇنيالىق بولسا، بۇ خىل دوستلار بىر-بىرىگە سادىق بولىدۇ. تاكى ھاياتىنىڭ ئەڭ ئاخىرىغىچە كۆڭلىدە ئەگرىلىك بولمايدۇ. ئۆز پايدىسىنى كۆزلەپ تۇتۇلغان دوست داۋاملىشالمايدۇ. بۇنداق دوستلۇق پۇختا بولمايدۇ. نەتىجىدە ئايرىلىپ كېتىدۇ، دەيدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ توغرىدا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ دوست تۇتۇپ ئۇنىڭ پايدا-زىيانلىرىنى تېتىپ كۆرگەن تەجرىبىلىك كىشى تىلىدىن مۇنداق دەيدۇ: «دوستۇڭنى پايدا-زىيان ئۈستىدە سىنا، سىنىقىڭدىن ئۆتكەندىلا ئۇنىڭغا يېپىشقىن، غەيۋەتخور كىشى بىلەن دوست بولما، ئۇنىڭ تىلىدا ئوت كۆيىدۇ، تاماخور كىشىگە يېقىن يولىما، بۇنداق كىشىلەر بېشىڭغا بالا بولىدۇ. ھاراقكەشنى دوست تۇتما، ئۇ كۆڭلۈڭنى ئاغرىتىدۇ، ياقاڭدىن ئالىدۇ. يامانني دوست تۇتما، مۇنداقلاردىن يىراق يۈر. يامانلار سېنى يولدىن ئازدۇرىدۇ» دەيدۇ. (4208-، 4212-، 4214-، 4273- ۋە 4194-نومۇردىكى تېكىستلەرگە قاراڭ).

يامانغا يېقىنلاشما، قىلغاي زىيان،

يامانلىق چاقىدۇ، بولۇپ بىر يىلان، دەيدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ئاپتور تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ، مۇكەممەل كىشىنى دوست تۇتۇش ھەققىدە توختىلىدۇ:

4233. ئاداش تۇت كىشىنىڭ تاللاپ ياخشىسىدىن،

يامان بولسا دوستۇڭ، پۇشايمان كېيىن.

«دوست-بۇرادەرلىرىڭنىڭ ئېغىرىنى كۆتەر، كۆڭلىنى ئايا؛ ئۆزۈڭنى ئۆزۈڭ قانچىلىك قوغدىساڭ، دوستۇڭنىمۇ شۇنداق قوغدا؛ دوست تۇتماق ئاسان، قوغدىماق قىيىن» دەيدۇ.

ئومۇمەن يۈسۈپ خاس ھاجىپ باشقىلارغا مەرد، سېخىيرەك بول، دوستۇڭنىڭ ھاجىتىدىن چىققىن، سورىغۇچى بولماي، سورالغۇچى بول،... دەيدۇ. ئۇ، ئۆزىدىن ئۇلۇغلارغا ھۆرمەت قىلىش، ئۇلارنىڭ سۆزلىرىگە جاۋاب بەرگەندىمۇ قوپاللىق قىلماسلىقنى ئېيتىدۇ.

4304. ئۇلۇغنى قەدىرلە، ئۇنى ھۆرمەت ئەت،

ساڭا ھەم ئۇلۇغلۇق كېلىپ يۇققاي بەخت.

خىزمەت قىلما، قىلساڭ سېخىيلەرگە قىل،

سېخىيلەر ئۆيى ئالتۇن، كۈمۈش ئىشكى بىل.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۆز تەڭتۇشلىرىڭ بىلەن كۆپرەك بېرىش-كېلىش قىل، ئۆزۈڭنى چوڭ تۇتما، بىھۇدە سۆز قىلىشتىن ساقلان، دەيدۇ.

4310. سېنى سىز دېسەلەر، ئۇنى سىز دېگىل،

ئۇنىڭدىنمۇ ياخشى جاۋاب سۆزلىگىل، دەيدۇ.

ئومۇمەن مۇتەپەككۇر شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ داستاندا، كىشىلىك تۇرمۇشتا چوڭ-كىچىك ۋە تەڭتۇش-

لەر بىلەن ئارىلىشىپ ئۆتۈش، ئارىلاشقاندىمۇ ئادەمگەرـ
چىلىكنى تاشلاپ قويماسلىقنى تەكىتلەيدۇ. مۇنداق ئادەمـ
گەرچىلىك: يولداشلىق، دوستلۇق، مېھرىبانلىق چۈشەنچەـ
لىرى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىلا بولۇپ
كەلگەن ياخشىلىق ــ گۈزەل سەزگۈنىڭ ئىپادىلىرى
ئىدى. ھازىرمۇ شۇنداق. كىشىلەر ئەڭ ئېسىل مەقسەت،
غايە، تىلەكلىرىنى ئۆز يېقىنلىرى ــ دوستلىرى بىلەن
ئورتاقلىشىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۆز تۇرمۇشلىرىدا ھاياتـ
لىقنىڭ لەززىتىنى سۈرىدۇ. قەيەردە ئىنسانلار جامائەتچەـ
لىكى بولىدىكەن، شۇ يەردە ئۆزئارا مۇناسىۋەت،
دوستلۇق، ئېھتىياجلىق مەۋجۇت. كىشىلەر ئىشلەپچىقىـ
رىش، تۇرلۇك كوللېكتىپ ئەمگەك ۋە خىزمەتلەر جەرياـ
نىدا بىر ـ بىرلىرى بىلەن پىكىرلىشىدۇ، ھەمكارلىشىدۇ،
سىردىشىدۇ. بىرگە ئىشلەپ، بىرگە ئوقۇغانلار ئۆزئارا
بىرلىكتە ئالغا باسىدۇ. بىر نىشان يولىدىكى نەتىجىلىرىـ
دىن خۇشال بولىدۇ. بىر يولدىكى كىشىلەردىن بەزىلىرى
قىيىنچىلىققا يولۇققاندا، ئۇنىڭغا دوستلىرى يېقىندىن
ياردەم قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ھېس ـ تۇيغۇدا ئەڭ
يېقىن بولۇپ كەتكەنلەر بولىدۇ. مانا بۇ خىلدىكى مۇناـ
سىۋەت يولداشلىقنىڭ دوستلۇققا تەرەققىي قىلغانلىقىنى بىلـ
دۈرىدۇ. دېمەك، كىشىلەر ئىچىدە ئۆزىمىزگە ئەڭ يېقىن
تۇرىدىغان يولداشلار ئىچىدىن ئۆزىمىزگە قەدىرلىك
دوست تېپىۋالىمىز. ئەلۋەتتە ئۇچرىغانلا كىشىنى، يولداشـ
نى دوستۇم دېگىلى بولمايدۇ. دوست دېگەن بىر ـ بىرىنى
تولۇق چۈشەنگەن، بىر ـ بىرىگە ھەقىقىي ئىشەنگەن، ئىـ
شەنچى بولغان، ھەرقانداق قىيىن ئەھۋاللاردا ئۆزئارا
ياردەم بېرەلەيدىغان ۋە بىر ـ بىرىنى ھەقىقىي قەدىرلەيدىـ
غان، شۇنداقلا، ئىچكى سىرلىرىنى يوشۇرماستىن، سەمىـ
مىي ئېيتىشىدىغانلارلا دوستلۇق بۇرچىنى بىلگەنلەر ھېـ
سابلىنىدۇ. مۇنداق دوستلۇقتىن سۆيگۈ ـ مۇھەببەت تۇغۇـ
لىدۇ. سۆيگۈ ـ مۇھەببەت پەقەت يىگىت ـ قىزلار ئوتتۇرىـ
سىدىكى ئىشلار بولۇپ قالماي، ئۇ، بەلكى بىر پۈتۈن
ئەل ـ يۇرتقا، ۋەتەن ـ خەلققە، ھۈنەر ـ سەنئەت، كەسىپكە
بېغىشلانغان سۆيگۈ ـ مۇھەببەتمۇ بولىدۇ. مۇھەببەتنىڭ
تولۇق مەنىسى مۇشۇنىڭدا.

تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا يولـ
داشلىقتىن، كەسىپداشلىقتىن، سىردىشىشتىن يېقىن دوستلۇق
ئورنىتىلىپ، ئاخىرىدا چىن مۇھەببەتكە ئايلانغانلىقى ھەقـ
قىدىكى پاكىتلار بىزنى قايىل قىلىدۇ. زامانىمىزدىمۇ بىر
يولدىكى يولداشلار بىرلىكتە ئىشلەش ۋە يېقىن دوستلارـ
دىن بولۇپ كەتكەنلەر تولا. دوستلۇق ــ تۈگىمەس ۋە
خورىماس خەزىنە. دوستلۇق ــ ئەسىرلەرگە سوزۇلغان
يولدۇر. ئەسىرلەردىن بۇيان خەلقىمىز بۇ ئەنئەنىنى داـ
ۋاملاشتۇرۇپ، دوستلىرىنى كۆپەيتكەن. يۈسۈپ خاس ھاـ
جىپنىڭ دوستلۇق توغرىسىدىكى پىرىنسىپلىرى بىزنى ئىلـ
ھاملاندۇرىدۇ.

(ئاپتور: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي
پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ پېنسىيونېرى)

تۈزىتىش

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن:

ئەسەرنى كومپيۇتېردا تىزىشتىكى خاتالىق تۈپەيلىدىن 2010 ـ يىلى 2 ـ سان ژۇرنالنىڭ 61 ـ بېتىدە ئازراق خاتالىق كۆرۈلگەن. شۇڭا «غۇلجا دوپپىسى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش» ماقالىسىدىكى ‹مەرھۇم ئابدۇرېھىم ئابدۇكېرىم راخماننىڭ «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى»، ھېبىبۇللانىڭ «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى قاتارلىق تەتقىقات نەتىجىلىرى»› دېگەن بۆلەكنى ‹مەرھۇم ئابدۇرېھىم ھېبىبۇللانىڭ «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، ئابدۇكېرىم راخماننىڭ «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، «ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرى» قاتارلىق نەتىجىلىرى› دەپ تۈزىتىپ ئوقۇشۇڭلارنى ئۈمىد قىلىمىز.

«مىراس» ژۇرنىلى تەھرىراتى

مۇلازىمەت قىزىق لىنىيەسى

ئەر-ئايال ئىككىسى تېلېفونىست ئىدى. ئۇلار بىر كۈنى گەپ تالىشىپ قالدى. ئېرى ئاچچىقى بىلەن ئىشىكنى قاتتىق يېپىپ چىقىپ كەتتى. كەچ كىرىپ كەتتى، خوتۇنى ئېرىنىڭ تېخىچە قايتىپ كەلمىگەنلىكىدىن ئازراق ئەنسىرەپ قالدى ھەمدە ئېرىگە تېلېفون بەردى. ئەر بىر قاراپ ئايالىنىڭ نومۇرى ئىكەنلىكىنى بىلدى ۋە قوپاللىق بىلەن:

— ياخشىمۇ سىز! بۇ بولسا «ئايرىلىشاق ئايرىلدۇق» مۇلازىمەت قىزىق لىنىيەسى، باش ئېگىپ خاتالىقىڭىزنى تونۇسىڭىز «1»نى؛ قەتئىي ئاجراشماقچى بولسىڭىز «2»نى بېسىڭ، ئادەم ئۇرماقچى بولسىڭىز، مۇلازىمەت لىنىيەمىز سىز ئۈچۈن «110»نى ئۇلاپ بېرىدۇ...

بۇنى ئاڭلىغان خوتۇنى ئاچچىقىدا تېلېفوننى بېسىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئەر داۋاملىق سىرتتا چۆرگىلەپ يۈردى، لېكىن كۈن ئۇۋۇسىغا كىرىپ، كۆز ئالدى بارغانسېرى قاراڭغۇلاشتى. ئۇ ئاستا ئۆيگە قاراپ ماڭدى. كىم بىلسۇن ئىشىك ئىچىدىن قۇلۇپلانغان ئىدى. ئەر ئامالسىز خوتۇنىغا تېلېفون ئۇردى. تېلېفون ئۇلانغاندىن كېيىن خوتۇنى ئاۋازىنى ئىنچىكە چىقىرىپ:

— ياخشىمۇ سىز، بۇ «كىمدىن كىم قورقىدۇ» مۇلازىمەت قىزىق لىنىيەسى، ئۆيگە قايتماقچى بولسىڭىز، كىر يۇيۇش تاختىسىغا تىزلىنىڭ، ئاجراشماقچى بولسىڭىز مىخ تاختىغا تىزلىنىڭ، ئەگەر سىز بىتاپ بولۇپ قالسىڭىز، مۇلازىمەت قىزىق لىنىيەمىز سىز ئۈچۈن «120»نى ئۇلاپ بېرىدۇ.

هاكاۋۇر شوپۇر

بىر كىشى ماشىنىسىنى ھەيدەپ ئۆيگە قايتقاندا كەچ بولۇپ كەتكەنىدى. ئاھالىلەر رايونىنىڭ ئامانلىق ساقلىغۇچىسى ئۇنىڭغا:

— ئاھالىلەر رايونىدا ماشىنا توختاتقۇدەك يەر قالمىدى، — دېدى.

ھېلىقى كىشى ئالدى تەرەپتىكى توختىتىپ قويۇلغان ئىككى ماشىنىنىڭ ئارىلىقىدىكى ئازراق يەرنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ:

— قانداقسىگە يوقكەن؟ — دېدى.

ئامانلىق ساقلىغۇچى:

— ئۇ ئورۇن بەك تار، توختاتقىلى بولمايدۇ، — دېدى. ئەر ئاچچىقى بىلەن:

— قانداقسىگە توختاتقىلى بولمايدۇ؟ مەن ساڭا بىر كۆرسىتىپ قوياي، — دەپلا بىر بېسىپ، ئىككى بېسىپ بوش ئورۇنغا كىرىپ توختىدى. ئامانلىق ساقلىغۇچى داڭقېتىپ تۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن كۈلۈپ تۇرۇپ:

— ئۇستام، تېخنىكىڭىز ھەقىقەتەن قالتىسكەن! ئەمسە ماشىنىدىن چۈشۈڭ! — دېدى.

ھېلىقى كىشى قاقاقلاپ كۈلۈپ:

— ئەلۋەتتە! — دەپلا تۇيۇقسىز تۇرۇپ قالدى ۋە يۇقىرى ئاۋازدا:

— ئاپلا! ئىشىكنى ئاچقىلى بولمىدى، چىقالمىغۇدەكمەن! — دېدى.

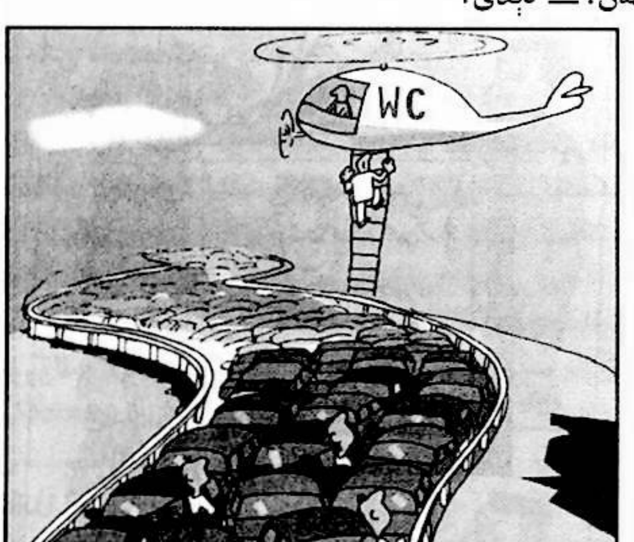

MIRAS

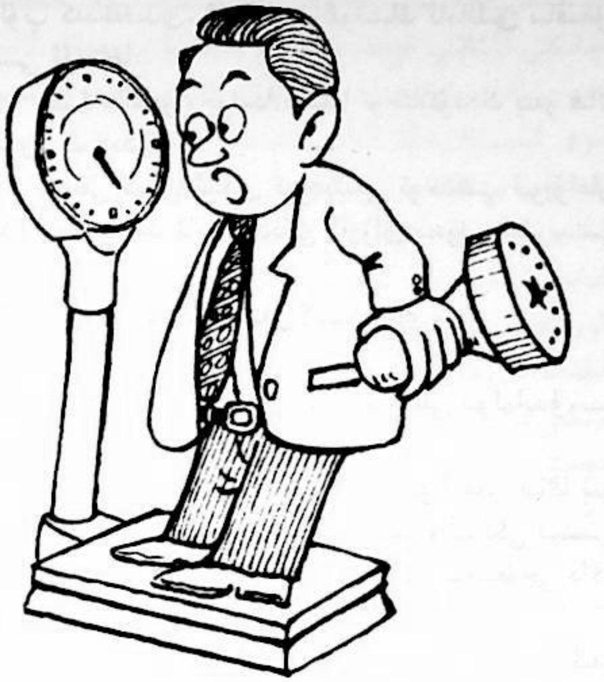

گەپ قىلىش

دادىسى مەكتەپكە ئوغلىنى ئالغىلى باردى. ئاتا ـ بالا ئىككىيلەن ئاممىۋى ئاپتوبۇسقا ئولتۇرۇپ ئۆيگە قايتىشتى. ئىشىكتىن كىرگەن ئوغلى ئۇچقاندەك يۈگۈرۈپ ئاپىسىنىڭ ئالدىغا كەلدى ـ دە:

— ئاپا، بۈگۈن ئاپتوبۇستا شۇنداق چىرايلىق بىر ئاچاش دادامغا گەپ قىلدى، — دېدى.

ئاپىسى ئاچچىقى بىلەن سورىدى:

— ئۇ ئايال نېمە دېدى؟ — ئۇ سۆزلەۋېتىپ دادىسىغا چەكچەيدى. دادىسى نېمە ئىش يۈز بەرگەنلىكىنى ئاڭقىرالماي، بىر ئاز جىددىيلىشىپ، ئاندىن ئىككىسى تەڭلا نەزەرىنى ئوغلىغا قاراتتى. ئوغلى:

— ئۇ چىرايلىق ئاچاش، دادامغا «مەندىن يىراقراق تۇرۇڭ» دېدى.

كەسپىي كېسەل

بىر ئەر بېشى ساڭگىلىغان، كەيپىياتى چۈشكۈن ھالدا دوختۇرنىڭ ئالدىغا كىرىپ:

— دوختۇر، مەن ھەر كۈنى ئۇخلاپ قالغاندا، جۆيلۈپ ئۆزۈممۇ بىلمەي كارىۋاتنىڭ ئاستىغا كىرىپ ئۇخلايدىكەنمەن، ھازىر ئايالىم مەندىن ئاجرىشىپ كېتىشكە ئازلا قالدى! — دەپتۇ.

دوختۇر تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ ئەرنىڭ سالامەتلىكىنىڭ ناھايىتى نورماللىقىنى ھېس قىپتۇ ۋە ئەجەبلەنگەن ھالدا:

— سىزنىڭ سالامەتلىكىڭىز شۇنداق ياخشىكەنغۇ، قانداق خىزمەت بىلەن شۇغۇللىنىسىز؟ — دەپ سوراپتۇ. ئەر:

— مەن ئاپتوموبىل رېمونتچىسى، — دەپتۇ.

ئابرۇيپەرەس ئادەم

بىر يىگىتنىڭ ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئانچە ياخشى ئەمەس ئىدى. دادىسى ئەسكى ـ تۈسكىلەرنى يىغىپ ساتقۇچى، ئاپىسى بولسا تازىلىق ئىشچىسى، ئاچىسى لىفت ھەيدىگۈچى خادىم، ئىنىسى بولسا ساتىراشخانىدا چاچ يۇياتتى.

بىر كۈنى يىگىتنىڭ ئۇزاقتىن بېرى قوغلىشىپ يۈرگەن قىزى ئاخىر ئۇنىڭ ئۇچرىشىش تەكلىپىنى قوبۇل قىلدى. قىز ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ خىزمەت ئەھۋالىنى سورىدى. يىگىت پەخىرلەنگەن ھالدا:

— مېنىڭ دادام بايلىق يىغقۇچى، ئاپام بولسا مۇھىت ئاسراش خىزمەتچىسى، ئاچام قاتناش نازارەت قىلىش خادىمى، ئىنىم بولسا ئوبراز لايىھەلىگۈچى، — دەپ جاۋاب بەردى.

مېھرىگۈل قادىر تەرجىمىسى

(ش ئۇ ئا ر خەلق ئەدەبىيات ـ سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسىدە)

ئاپتور، مۇھەررىر ۋە ئەسەر

پاتىگۈل ئەخمەت

نەشرىياتچىلىق مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى بولۇش سۈپىتى بىلەن، كىشىلەرنى ئىلمىي نەزەرىيە بىلەن قوراللاندۇرۇش، توغرا جامائەت پىكرى بىلەن يېتەكلەش، ئالىيجاناب روھ بىلەن كىشىلەرنى تەربىيەلەش، نادىر ئەسەرلەر بىلەن كىشىلەرنى ئىلھاملاندۇرۇشتىن ئىبارەت مۇھىم ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغان. بۇ ۋەزىپە نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىنىڭ ئىككى قانىتى بولغان ئاپتورلار بىلەن مۇھەررىرلەرنىڭ ئورتاق ئەجرى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئاپتور بىلەن مۇھەررىر ئورتاق بىر مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغان. ئۇلارنىڭ ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىش، يول قويۇش، چۈشىنىش ئاساسىدىكى ھەمكارلىقى، ئورتاق قان-تەرى بەدىلىگە نەشرىياتچىلىق ئىشلىرى ساغلام تەرەققىي قىلىدۇ؛ ئاۋامنىڭ ئومۇمىي ساپاسىنى ئۆستۈرۈشكە، جەمئىيەتنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىشىگە پايدىلىق بولغان، كىشىلەرگە روھىي مەدەت، ئېستېتىك زوق بېغىشلايدىغان، كىشىلەرنى ياخشىلىق، گۈزەللىككە ئۈندەيدىغان نادىر ئەسەرلەر يارىتىلىپ، بىر پۈتۈن مىللەتنىڭ مەنىۋى بايلىقىغا ئايلىنىدۇ.

تەھرىرلىك خىزمىتى بىلىم قۇرۇلمىسى، تۇرمۇشنى كۆزىتىش نۇقتىسى، شەيئى-ھادىسىلەرگە بولغان قارىشى، بەدىئىي دىتى ۋە ئەدەبىي تەربىيەلىنىشى ھەر خىل بولغان ئاپتورلارنىڭ خىلمۇخىل مەزمۇندىكى ئەسەرلىرىنى تەھرىرلەش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خىزمەت بولغاچقا، نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىدا ئاپتور بىلەن مۇھەررىر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش ۋە ئاپتور بىلەن مۇھەررىرنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئېنىق ئايرىش تولىمۇ مۇھىم. ئاپتور بىلەن مۇھەررىر ئۆزئارا بىر-بىرىنى چۈشىنىشى، بىر-بىرىنىڭ ئەمگىكىگە ھۆرمەت قىلىشى، بىر-بىرىنى قوللىشى، تەڭ-باراۋەرلىك ئاساسىدا ھەمكارلىشىشى زۆرۈركى، ھەرگىزمۇ بىر-بىرىدىن ئۈستۈنلۈك تالاشماسلىقى، خاتا بولسىمۇ ئۆز كۆز قارىشىدا چىڭ تۇرۇۋالماسلىقى، كۆرۈلگەن مەسىلىلەرنى ئىلمىي ئۇسۇلدا بىر تەرەپ قىلىشى كېرەك. بۇنداق قىلىش ھەر ئىككى تەرەپكە، جۈملىدىن نەشرىياتچىلىق ئىشلىرىغا پايدىلىق.

تەھرىرلىك خىزمىتى نەشرىياتچىلىق خىزمىتىدىكى مەركىزىي ھالقا بولۇپ، تەھرىرلىك خىزمىتىنىڭ سۈپىتى نەشر بۇيۇملىرىنىڭ سۈپىتىنى بەلگىلەيدۇ. تەھرىرلىك خىزمىتى يەنە سەزگۈر سىياسىي ئاڭ، مول بىلىم ۋە يۇقىرى كەسپىي قابىلىيەت تەلەپ قىلىدىغان خىزمەت بولغاچقا، كۆپ ساندىكى مۇھەررىرلەر ئۆز كەسپىگە ئەقىدە-ئىخلاس باغلاپ، ھەر جەھەتتىن ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ بارىدۇ. دۆلەتنىڭ فاڭجېن-سىياسەتلىرىنى، نەشرىياتچىلىقنىڭ پرىنسىپلىرى ۋە نەشر بۇيۇملىرىغا قويۇلىدى-

غان تەلەپنى بىر قەدەر يېشىشق بىلىدۇ؛ ئۆزىنىڭ مەسئۇ-
لىيتى بىلەن كەلگ ئاۋامنىڭ مەنىۋى تەلەپ-ئېھتىياجىنى
بىر قەدەر چۈشىنىپ يەتكەن بولىدۇ. ئالدىغا كەلگەن ئە-
سەرلەردىكى يېتەرسىزلىك، نۇقسانلارنى پەرقلەندۈرۈش
ئىقتىدارىنى ھازىرلىغان بولىدۇ. بۇنداق قابىلىيەت ۋە ئىق-
تىدار، تەبىئىيكى ئۇزاق مۇددەتلىك ئەمەلىيەت جەريانىدا،
تىرىشىپ-تىرمىشىپ ئۆگىنىش داۋامىدا يېتىلىدۇ. تەھرىر-
لىك بىر ئۆمۈر ئۆگىنىشنى، توختاۋسىز ئىزدىنىشنى تەلەپ
قىلىدىغان كەسىپ. مۇھەررىر ئۇچۇن ھېچقانداق بىلىم
ئارتۇقلۇق قىلمايدۇ.

مەسئۇلىيەت ئېڭى كۈچلۈك، كەسىپتە پىشقان مۇ-
ھەررىرلەر ئالدىغا كەلگەن ھەر بىر ئاپتور ۋە ھەر بىر
پارچە ئەسەرگە قانداق مۇئامىلە قىلىشنى بىلىدۇ؛ ئاپتور-
نىڭ مېھنەت-ئەجرىنى قەدىرلەيدۇ؛ ئەسەرنى تەپسىلىي،
قايتا-قايتا ئوقۇپ چىقىپ ئەسەر مەزمۇنىغا ئىچكىرىلەپ
كىرەلەيدۇ ھەم ئەسەردىن ئاپتورنىڭ ئىدىيە-قارىشىنى،
ئەسەر يېزىشتىكى مەقسەت-مۇددىئاسىنى چۈشىنىپ يېتە-
لەيدۇ، ئاندىن ئەسەرنىڭ نەشر قىلىش تەلىپىگە لايىق
ياكى لايىق ئەمەسلىكىگە ھۆكۈم قىلىپ، ئەسەرنى تەھرىر-
لەشكە كىرىشىدۇ. تەھرىرلەش داۋامىدا ئەسەرنىڭ قايسى
تەرىپىدە ئاجىزلىق، يېتەرسىزلىك بولسا شۇ تەرىپىنى كۈ-
چەيتىدۇ ۋە تولۇقلايدۇ؛ تىل ۋە مەزمۇن جەھەتتىكى خا-
تالىقلارنى تۈزىتىدۇ؛ قۇرۇلما جەھەتتىكى چۇۋالچاق، ئار-
تۇقچە جايلارنى پىششىقلاپ تەرتىپكە سالىدۇ. يەنى، ئە-
سەرنى مەزمۇن ۋە بەدىئىيلىك جەھەتتىن تېخىمۇ نۇرلان-
دۇرىدۇ. دېمەك، مۇھەررىرلەر نەشر بۇيۇملىرىنىڭ يو-
رۇقلۇققا چىقىپ ئاۋام بىلەن يۈز كۆرۈشۈشىدە ئاپتورغا
ئوخشاشلا جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرىدۇ. شۇڭا ئاپتورلار
ئۆز ئەسەرلىرىنى مۇھەررىرلەرگە تاپشۇرغان ئىكەن،
ئۇلارغا ئىشىنىشى، ئۇلارنىڭ ئەمگىكىنى ئېتىراپ قىلىشى،
ئۇلارنىڭ رولىغا سەل قارىماسلىقى كېرەك.

نەشرىياتچىلىق خىزمىتىدە، ئاپتور بىلەن مۇھەررىر-
نىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىشتا ئىككى تە-
رەپنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئېنىق ئايرىش مەسىلىسىمۇ ئىنتايىن
مۇھىم. ئاپتور بىلەن مۇھەررىر ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىدە
بولۇپ، ئىككى تەرەپ ئورتاق تىرىشىپ ئەسەرنى ياخشى
بىر تەرەپ قىلىپ، ئەڭ يۇقىرى سۈپەتنى نامايان قىلىش
كېرەك. ھەمكارلىق مۇناسىۋىتىدە ئاپتور يېتەكچى ئورۇن-
دا تۇرىدۇ. ئەمما مۇھەررىرلەر نەشرىياتچىلىقنىڭ ئومۇ-
مي ئەھۋالى ۋە تەرەققىيات يۆنىلىشىنى، دەۋرنىڭ ئاسا-
سي مېلودىيەسىنى، ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەلەپ-ئېھتىياجىنى
بىر قەدەر ئەتراپلىق ئىگىلەپ تۇرىدىغان بولغاچقا،
ئۇلارمۇ ئەسەرنى پىششىقلاپ ئىشلەش داۋامىدا باشقىلار
ئورنىنى ئالمايدىغان مۇھىم رول ئوينايدۇ. كونكرېت ئەسەر-
گە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئاپتور ئەسلي ئەسەردىكى ئىدىيە-
ۋى مەزمۇن ۋە كۆز قاراشلارنىڭ توغرا بولۇشىغا، ئە-
سەردىكى تەپسىلات-ماتېرىياللارنىڭ چىنلىقىغا (ئەدەبىي
ئەسەرلەردە بەدىئىي چىنلىققا ئۇيغۇن بولغان-بولمىغانلىقى-
غا) ۋە ئىلمىي، قايىل قىلارلىق بولۇشىغا مەسئۇل بولىدۇ.
مۇھەررىر بولسا ئەسەرنىڭ سىياسى ئىدىيەۋى ئۆتكىلى
بىلەن بەدىئىيلىك ئۆتكىلىنى پۇختا ئىگىلەشكە مەسئۇل بو-
لىدۇ. مۇھەررىر ئالدى بىلەن ئەسەردە دۆلەتنىڭ سىيا-
سەت-پەرمانلىرىغا، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ تۈپ مەنپەئەتى-
گە، نەشرىياتچىلىق فاڭجېنى ۋە پرىنسىپلىرىغا خىلاپ
يەرلەرنىڭ بار-يوقلۇقىغا قاراپ، كۆرۈلگەن مەسىلىلەرنى
تۈزىتىدۇ. ئاندىن ئەسەرنىڭ بەدىئىيلىككە ياتمىغان تە-
رەپلىرىدىكى كەمتۈكلۈكلەرنى تولۇقلايدۇ. دېمەكچىمىز-
كى، ئەسەردە مەسىلە كۆرۈلسە، ئاپتورنىڭمۇ، مۇھەررىر-
نىڭمۇ مەسئۇلىيىتى بولىدۇ. لېكىن مەسئۇلىيەت ئوخشاش
بولمايدۇ. شۇنى ئېنىق تونۇش كېرەككى، ئەسەردە مەسى-
لە كۆرۈلسە مەسئۇلىيەتنى ئايرىش ئوڭاي، ئەمما ئۇنىڭ
پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ئوبرازىغا، خەلق مەنپەئەتىگە، نەش-
رىيات ئورۇنلىرىنىڭ ئىناۋىتىگە كەلتۈرىدىغان زىيىنىنى
تولدۇرۇۋالغىلى بولمايدۇ. نەشر بۇيۇملىرى بىر خىل مە-
نىۋى مەھسۇلات. ئۇنىڭدا كۆرۈلگەن خاتالىق پەيدا قىلى-
دىغان خەۋپ ماددىي مەھسۇلاتلاردا كۆرۈلگەن مەسىلە-
نىڭ خەۋپىدىن تېخىمۇ ئېغىر بولىدۇ. مۇھەررىر ئۈستىگە
ئالغان مەسئۇلىيەت ئىجتىمائىي مەسئۇلىيەت بولۇپ، ئۇ
يۇقىرى سۈپەتلىك مەنىۋى مەھسۇلاتلارنى يارىتىپ، سوت-
سىيالىستىك ماددىي مەدەنىيلىك ۋە مەنىۋى مەدەنىيلىكنىڭ
تەرەققىياتىغا تۆرتكە بولۇشنى كۆرسىتىدۇ. شۇڭا ئۆتكەلنى
قاتتىق ئىگىلەش مۇھەررىرنىڭ بىرىنچى مەسئۇلىيىتى ھې-
سابلىنىدۇ.

دېمەك، ئاپتور نۇرغۇن قان-تەرى بەدىلىگە ئەسەر-
نى يېزىپ چىقىدۇ. مۇھەررىرمۇ نۇرغۇن جاپالىق ئەجرى
بەدىلىگە ئەسەرنى نەشرىيات تەلىپىگە، خەلقنىڭ مەنىۋى

ئېھتىياجى ۋە ئىستىتىك تەلىپىگە لايىق بولغان، پۈتكۈل
جەمئىيەت ئورتاق بەھرىمەن بولىدىغان يۇقىرى سۈپەت-
لىك مەنىۋى مەھسۇلاتقا ئايلاندۇرىدۇ. شۇڭا ھەر بىر
پارچە نەشر بۇيۇمىنى ئاپتور بىلەن مۇھەررىرنىڭ ئورتاق
ئەجرىنىڭ مەھسۇلى دەيمىز.

دۇنيادا مۇكەممەل ئادەم ۋە مۇكەممەل نەرسە بول-
مىغىنىدەك، ئاپتور بىلەن مۇھەررىر ھەرقانچە ئىقتىدار-
لىق، بىلىملىك بولغان تەقدىردىمۇ ھەممىگە قابىل بولۇپ
كېتىشى ناتايىن. مەزمۇنى ئىنتايىن ساغلام، ئېستېتىك ئۇ-
نۇمى ناھايىتى يۇقىرى ئەسەرلەردىمۇ بەزى كەمتۈك
جايلار، جايىدا ئىشلىتىلمىگەن سۆز-جۈملىلەر، ئىلمىي
توغرا بولمىغان ئۇقۇملار بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا
كونكرېت ئەمەلىيەت جەريانىدا، ئاپتور ئۆزىنىڭ توغرا قا-
رىشىدا چىڭ تۇرۇش بىلەن بىرگە، مۇھەررىرنىڭ ئەسەر
ھەققىدىكى تۈزىتىش پىكرىنى كەمتەرلىك بىلەن ئاڭلىشى،
مۇھەررىرنىڭ رولىنى ئېتىراپ قىلىشى كېرەك. مۇھەررىر-
مۇ ئاپتورنىڭ ئەمگىكىگە ھۆرمەت قىلىپ، ئەسلىي ئەسەر-
نى خالىغانچە ئۆزگەرتمەسلىكى، شۇنداقلا ئوقۇرمەنلەر-
گە، نەشر بۇيۇمىنىڭ سۈپىتىگە جاۋابكار بولۇش پوزىتسى-
يەسىدە تۇرۇپ، مۇكەممەل بولمىغان ئەسەرنى چوقۇم
ئەستايىدىل پىششىقلاپ بىر تەرەپ قىلىشى كېرەك.
لېكىن، مۇھەررىر پىششىقلاپ ئىشلىدىم دەپ ئەسلىي ئۆ-
زىنىڭ ئەسىرىگە ئايلاندۇرۇۋالماسلىقى، ئەسلىي ئەسەر-
نىڭ ئىدىيەۋى مەزمۇنىغا، ئاپتورنىڭ ئۇسلۇبى ۋە تىل
ئىشلىتىش ئالاھىدىلىكىگە ئىمكان بار سادىق بولغان ئا-
ساستا پىششىقلاپ ئىشلەپ، ئەسەرنى ھەر جەھەتتىن تېخى-
مۇ مۇكەممەللەشتۈرۈشى كېرەككى، ھەرگىزمۇ ئەسلىدىكى-
دىن ناچار قىلىپ قويۇشقا بولمايدۇ. ئەگەر ئەسەرنى ئى-
دىيەۋى مەزمۇن ياكى قۇرۇلما جەھەتتىن بىر قەدەر چوڭ
ئۆزگەرتىش زۆرۈر بولۇپ قالسا، مۇھەررىر ئالدى بىلەن
ئاپتورنىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىشى، ئاپتورنىڭ پىكرىگە
ھۆرمەت قىلغان ھالدا بىر تەرەپ قىلىشى كېرەك. پىرىن-
سىپ جەھەتتە، مۇھەررىر تۈزىتىش پىكرىنى ئوتتۇرىغا
قويۇپ، ئاپتورنىڭ تاماملىشىغا تاپشۇرىدۇ. ئاپتور كۆپ
قېتىم تىرىشىپمۇ تەلەپكە يېتەلمىگەندە، مۇھەررىر ئاپتور-
نىڭ ماقۇللۇقىنى ئېلىپ ۋاكالىتەن تۈزەتسە بولىدۇ.

قىسقىسى، ئاپتور بىلەن مۇھەررىر مۇكەممەل بىر
پارچە ئەسەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىدىن تاكى جامائەت
بىلەن يۈز كۆرۈشكىچە بولغان پۈتكۈل جەريانىدا ئورتاق
ئەجىر سىڭدۈرگۈچى بىر جۈپ مېھنەتكەش. ئاۋامنىڭ ئو-
مۇمىي ئېتىراپىغا ئېرىشكەن ھەر بىر نادىر ئەسەرگە ئاپ-
تورنىڭ قان-تەرى بىلەن مەسئۇلىيەتچان مۇھەررىرنىڭ
خالىس روھى سىڭگەن بولىدۇ. مۇھەررىر ھەر بىر پارچە
ئەسەرنى خۇددى ئۆزىنىڭ مۈلكىدەك مەسئۇلىيەت ۋە
مۇھەببەت بىلەن سىنچى كۆزلىرىدىن ئۆتكۈزىدۇ، يەتتە
ئەزاسىنى رەتكە تۇرغۇزىدۇ، تاراپ جابدۇيدۇ. تۇنجى
بولۇپ ئۇنىڭدىن ھۇزۇرلىنىدۇ، ئەسەرنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى-
دىن ئاپتور بىلەن تەڭ سۆيۈنىدۇ. ئاپتور ئۆز ئەسىرىنىڭ
شۆھرىتى كەلتۈرگەن شان-شەرەپتىن گۈل-چېچەككە كۆ-
مۈلۈپ ئالقىشلانغاندا، مۇھەررىر يىراقتا تۇرۇپ يالغۇز
چاۋاك چالىدۇ. دېمەك، ئاپتور بىلەن مۇھەررىر بىر
پارچە ياخشى ئەسەرنىڭ روياپقا چىقىشىدا بىر-بىرىنى تو-
لۇقلايدىغان مۇھىم ئىككى ئامىلدۇر.

(ئاپتور: «تارىم» ژۇرنىلى نەشرىياتىدا)

ئوقۇرمەنلەر سەمىگە

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلەر:

تەھرىراتىمىز «مىراس» ژۇرنىلىنىڭ 2003 ـ يىللىق سانلىرىدىن 2008 ـ يىللىق سانلىرى-
غىچە توپلام قىلىپ ئىشلىدۇق.

سېتىۋالغۇچىلارنىڭ بىز بىلەن ئالاقىلىشىشىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز، يەككە باھاسى 200 يۈەن.

ئالاقىلاشقۇچى: خۇرسەنئاي مەمتىمىن Tel: (0991) 4554017

ئۇيغۇرلارنىڭ بىر-بىرىنى يوقلاش ئادەتلىرى ۋە پەرھىزلىك قاراشلىرى

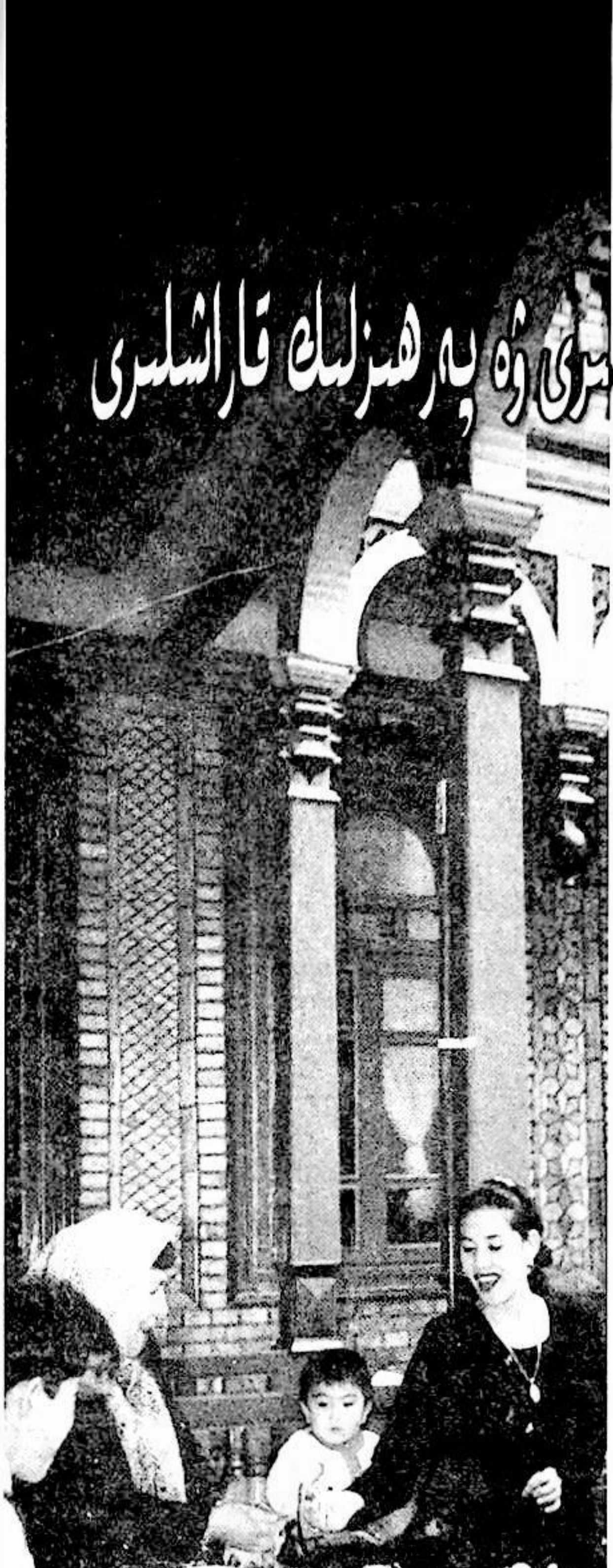

شەرىپە ئابدۇغوپۇر

بىر مىللەتنىڭ ئەنئەنىسى كۆپ مەزمۇنلۇق ۋە كۆپ قاتلاملىق بولىدۇ. ئادەم تۇغۇلۇشىدىن تارتىپ تاكى ئۆلگىچە بولغان هاياتلىق سەپىرىدە مىللەتنىڭ هەر بىر ئەزاسى شۇ مىللەتنىڭ بىر پۈتۈن ئەنئەنە كاتېگورىيەسى ئىچىدە ياشايدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ بىر-بىرىنى يوقلاش، هال-ئەهۋال سوراش ئادىتى ئۆزىنىڭ خاس مەزمۇنى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىناق-ئۆملۈكىنى يىلتىز تارتقۇزۇپ، ياخشى كۈنلەردە ئەمەس، بەلكى يامان كۈنلەردىمۇ بىر-بىرىنى قوللاش، بىر-بىرىگە يار-يۆلەكتە بولۇشتەك ئېسىل ئادەتنى يېتىلدۈرگەن، بۇ ئادەت هازىر كېسەل يوقلاش، تۇغۇت يوقلاش، هازىدارلاردىن هال سوراش، ئىگە-چاقىسىز يېتىم-يېسىرلارغا ياردەم قولىنى سۇنۇش قاتارلىق مەزمۇن ۋە شەكىللەرگە ئايرىلىپ داۋاملاشماقتا. بىراق كىشىلەرنىڭ ئۆزئارا بىر-بىرىنى يوقلاش ئادەتلىرىنىڭ مەزمۇنى، شەكلى، يوقلاش ۋاقتى، ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك قائىدە-يوسۇنلىرى، پەرهىز ئادەتلىرى بىر-بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ.

1. كېسەل يوقلاش

كېسەل يوقلاش ئادەتتە كېسەل بولغۇچىغا كۆيۈنۈش، كۆڭۈل بۆلۈش يۈزىسىدىن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئۆرپ-ئادەت.

«سەهىھ هەدىسلىرى»دە: «بىر مۆمىن بىمار ياتقان بۇرادىرىنى كۆرگىلى بارسا، بېسىپ ئۆتكەن يولىدا جەننەت باغلىرىدا يۈرگەندەك بولىدۇ» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ ئارقىلىق كېسەل يوقلاشنىڭ، بولۇپمۇ ئېغىر كېسەلگە مۇپتىلا بولغان بىمارلارنى يوقلاشنىڭ تولىمۇ ئۇلۇغ، ساۋاپلىق ئىش ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەرگەن، ئادەم ياشىغانىكەن ئۇ هامان ياكى ئۇنداق، ياكى مۇنداق كېسەل، ئاغرىقلاردىن خالىي بولالمايدۇ. بۇ پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە ئورتاق بولغان تەبىئىيلىك.

كېسەللەرنى ۋاقتىدا داۋالىتىش، كېسەللەرنى قەرەلىدە مۇۋاپىق ئۇسۇلدا يوقلاشمۇ كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى ئېسىل پەزىلەت، ئۇيغۇرلار كېسەل يوقلاشقا ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قارايدۇ. چۈنكى ئادەم كېسەل بولۇپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغاندا ئىشىككە تەلمۈرۈپ قالىدۇ، بولۇپمۇ ئۆزىنىڭ ئۇرۇق-تۇغقان، قېرىنداشلىرىنى، يېقىن كىشىلىرىنى، دوست-بۇرادەرلىرىنى، كەسپداشلىرىنى سېغىنىدۇ. ئۇلار بىلەن مۇڭداشقۇسى، ھال-مۇڭىنى تۆككۈسى كېلىدۇ، ئۇلارنىڭ مېھرىبانلىق كۆرسىتىشىگە، روھىي تەسەللىسىگە موھتاج بولىدۇ. شۇڭا ئۇلارنى يوقلاپ، ھال-ئەھۋالىنى سوراپ كېسەللىك ئازابىنى يەڭگىللىتىشكە ياردەم بېرىش ئۆز نۆۋىتىدە ئادەمگەرچىلىك بولۇپلا قالماي، ئىنسانىي بۇرچ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ كېسەل يوقلاش ئادەتلىرىدە ئۆزىگە خاس ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك قائىدە-پرىنسىپ ۋە پەرھىز ئادەتلىرى مەۋجۇت. كېسەل يوقلاشتا ئالدى بىلەن ۋاقىتقا ئالاھىدە رىئايە قىلىدۇ، كېسەلنى ئاساسلىق ئەتىگەندە يوقلايدۇ، چۈشتىن كېيىن، بولۇپمۇ زاۋال ۋاقتىدا كېسەل يوقلاپ بېرىش ئېغىر ئېلىنىدۇ. شۇڭا بىزدە «ئەتىگەندە كېسەل يوقلىساڭ بىر كۈن پەرىشتىلەر ھەمراھ بولىدۇ» دېگەن ھېكمەت بار. كېسەل يوقلاشتا قۇرۇق قول بېرىش قائىدىسىزلىك ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا كېسەلنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن، كېسەلگە شىپا بولىدىغان ھەم ئاسان ھەزىم بولىدىغان قۇۋۋەتلىك تائاملار، گۈل ۋە ھۆل مېۋە-چېۋە قاتارلىقلار بىلەن يوقلايدۇ. كېسەلنىڭ خاراكتېرىنى بىلمەي تۇرۇپ كېسەلگە ئىستېمال قىلىشتىن چەكلەنگەن يېمەكلىكلەرنى ئېلىپ بېرىشقا بولمايدۇ، كېسەلگە مۇپتىلا بولغان بىمار مەيلى ئۆيدە ياكى دوختۇرخانىدا يېتىپ داۋالىنىۋاتقان بولسۇن، يوقلاپ كەلگۈچى بىمار يېنىدا ئۇزاق ئولتۇرمايدۇ، بولۇپمۇ ئېغىر كېسەلگە مۇپتىلا بولۇپ، ياتاقتا يېتىپ قالغان بىمارنىڭ يېنىدا ئۇزاق ئولتۇرسا كېسەل شىپا تاپماي كېسىلى تېخىمۇ ئۇزاققا سوزۇلۇپ كېتىدۇ دەپ قارىلىدۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ، بىمارنىڭ دەم ئېلىش ۋاقتىغا تەسىر يەتكۈزسە بىمارنىڭ چارچاپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئېيتىلغان قاراش. كېسەل يوقلاپ بارغاندا كېسەلگە ئىچ ئاغرىتىپ ھەسرەتلىنىپ تولا قاراشقا، بىمارنىڭ كۆڭلىنى يېرىم قىلىدىغان، بىمار ئۈمىدسىزلىنىدىغان گەپ-سۆزلەرنى قىلىشمۇ يامان ئېلىنىدۇ. شۇڭا كېسەل كىشىنىڭ يېنىدا نورماللىقنى ساقلاش، ھە دېگەندە كېسەلنىڭ چىرايىغا قاراپ ھەسرەتلەنمەسلىك، كۆپ گەپ قىلماسلىق، يۇقىرى ئاۋاز بىلەن سۆزلىمەسلىك، ئەدەپ بىلەن «چىرايىڭىز خېلىلا ياخشى تۇرىدۇ، ئوڭشىلىپ قالغاندەك قىلىسىز، چوقۇم ساقىيىپ كېتىسىز...» دېگەندەك بىمارغا ئۈمىد ۋە ئىشەنچ ئاتا قىلىدىغان سۆزلەرنى قىلىش كېرەك. بۇ ھەقتە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام: «سىلەر بىرەر كېسەلنىڭ قېشىغا كىرسەڭلار ‹ئەھۋالىڭىز ئوبدانكەن، ياخشى بولۇپ قاپسىز› دېگەندەك سۆزلەر بىلەن تەسەللى بېرىڭلار، بۇنداق تەسەللى كېسەلنىڭ كۆڭلىنى خۇشال قىلىدۇ» دېگەن. بۇ ھەقتە سوقرات ھەكىم بولسا: «بىمارنى دورا بىلەن ئەمەس، بەلكى سۆز بىلەن داۋالاش ياخشىدۇر» دېگەن. شۇڭا كېسەل يوقلاپ بارغاندا بىمارنىڭ كۆز ئالدىدا ھەرگىزمۇ «چىرايىڭىز سارغىيىپ كېتىپتۇ، كۆزىڭىز ئولتۇرۇشۇپ كېتىپتۇ، بەكلا جۇدەپ كېتىپسىز» دېگەندەك بىمارنىڭ كۆڭلىنى تېخىمۇ يېرىم قىلىدىغان گەپلەرنى قىلماسلىق، بىمارنىڭ قېشىدا كۆپ ئولتۇرماسلىق، ئەگەر بىمار ئولتۇرۇشنى ئۆتۈنسە، قىزىق گەپلەر بىلەن بىمارنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈشكە تىرىشىش كېرەك، بىمارنىڭ يېنىدا ئۇزاق ئولتۇرۇشنىڭ ئۆزى بىمارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىش ئەمەس، ئەكسىچە بىمارنى زېرىكتۈرۈش، چارچىتىش بولۇپ بىزدە قائىدىسىزلىك ھېسابلىنىدۇ.

ھېكايەت: بۇرۇن بىر كىشى تامدىن يىقىلىپ چۈشۈپ پۇتى زەخىملىنىپتۇ. ئۇنىڭدىن ھال سوراپ، يوقلاپ كىرگەن كىشىلەر ئەزمىلىك قىلىپ ئۇزاق ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ كىشى بىزار بولغانلىقتىن بىر پارچە قەغەزگە مۇنداق سۆزلەرنى يېزىپ ئۇلارغا كۆرسىتىپتۇ، «ئەزمە كىشىلەرنىڭ سۆھبىتى جانغا ئازابتۇر، كېسەل ھالىنى سورىغىلى كەلگەن كىشى ئەزمىلىك قىلماي تېز چىقىپ كېتىپ، كېسەلگە تىنچلىق بەرگىنى تۈزۈك».

ساغلاملىق — ئەڭ زور بايلىق، ئادەم ساغلام بولسىلا ئۇنىڭدا ئۈمىد بولىدۇ، پەقەت ئۈمىدلا ھەممىنى روياپقا چىقىرىدۇ.

ھېكايەت: بۇرۇن بىر يىگىتنىڭ ئۆيىگە ئوت كېتىپ، ئۆيدىكىلىرىنىڭ ھەممىسى قازا قىپتۇ. قاتتىق ئازابلانغان يىگىت كەمىرىنى يېشىپ دەرەخكە باغلاپتۇ-دە ئېسىلىپ ئۆلۈۋالماقچى بوپتۇ. دەل شۇ چاغدا بىر مويسىپىت كېلىپ

ئۇنى قۇتۇلدۇرۇۋاپتۇ.

مويسىپىت ئۇنىڭدىن سوراپتۇ:

— نېمە ۋەجىدىن ئۆلۈۋالماقچى بولدۇڭ؟

يىگىت دەپتۇ: — مەن ھەممە نەرسەمدىن ئايرىلدىم.

مويسىپىت ئۇنىڭ بېجىرىم ۋۇجۇدىغا بىر قاراپ شۇنداق دەپتۇ: — قارىسام تۇرغان تۇرقۇڭنىڭ ئۆزى بىر گۆھەر ئىكەن.

يىگىت ئاچچىق كۈلۈپتۇ: — يېنىمدا بىر سىنتىمۇ بولمىسا، نەرىمىمۇ گۆھەر بولسۇن؟ مويسىپىت ئۇنىڭ بېشىنى كۆرسىتىپتۇ: — ساڭا 100 مىڭ سەر ئالتۇن بەرسەم، مېڭەڭنىڭ يېرىمىنى ماڭا بېرەمسەن؟

ياش پولەك باش چايقاپتۇ.

— ئەگەر بىر كۆزۈڭنى ئويۇپ بەرسەڭ مەن ساڭا بىر خالتا ئالتۇن بېرەي قانداق؟

يىگىت يەنە باش چايقاپتۇ.

— ئۇنداق بولسا ئىككى قولۇڭنى كېسىپ بەرگىن، مەن ساڭا مىليون سەر ئالتۇن بېرىمەن.

— ياق، ياق! نېملا بولمىسۇن بۇ ئىككى قولۇمدىن ئايرىلىپ قالسام بولمايدۇ - دە! — دەپتۇ يىگىت قەتئىيلىك بىلەن.

— ھەببەللى! ئادەمدە ئەقىللىق كاللا بولسىلا، ئەقلنى پۇلغا ئايلاندۇرالايدۇ، روشەن ئىككى كۆز بولسىلا بىپىشنىڭ ئەلمى - تەلمىنى ئۆگىنىۋالالايدۇ؛ ئەمگەكچان ئىككى قولى بولسىلا، يوق يەردىن ئىگىلىك تىكلىيەلەيدۇ. مانا كۆرگەنسەن؟ تۇرغان - پۈتكىنىڭ ھەممىسى ئالتۇنغا بەرگۈسىز قىممەتلىك بايلىق تۇرسا، يەنە يېنىمدا بىر سىنت يوق دەيسىنا! — مويسىپىت قاقاقلاپ كۈلگىنىچە كېتىپ قاپتۇ.

مويسىپىتنىڭ ئارقىسىدىن قاراپ تۇرۇپ قالغان ياش ئۆز - ئۆزىگە دەپتۇ: — دۇرۇس، بەش ئەزايىم ساق، تېنىم بېجىرىم تۇرسا، يەنە ھېچنېمەم يوق دەپتىمەنا! شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئىشلەمچىلىك قىپتۇ. ئاخىر بىر قانچە يىل تىرىشىپ ئىشلەپ كاتتا بايغا ئايلىنىپتۇ. بىزدە «ساقلىقىم پادىشاھلىقىم»، «ساغلام تەندە ساپ ئەقىل» دېگەن ماقال بار. شۇڭا ساغلام بەدەن، ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈش ئۇچۇن يېمەك - ئىچمەككە ئالاھىدە دىققەت قىلىش كېرەك. بىزدە يەنە: «كېسەل ئېغىزدىن كىرىدۇ» دېگەن قاراش بار. بۇ ھەقتە مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس هاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدا يېمەك - ئىچمەك مەسىلىسىگە ئالاھىدە ئورۇن بېرىپ شۇنداق يازغان:

كېسەل گالدىن كىرور، ئۇنى چىڭ كۆزەت،
يېگىن ئاشنى تەڭشەپ، ئاز - ئاز يە پەقەت.
ئېغىزدىن كىرۇر ئاش بىلەن بۇ كېسەل،
قىرىتۇر كىشىنى يېشىدىن ئاۋۋال.
گېلىڭنى يىغىپ سەن، دائىم ئېسەن يۈر،
قىلۇر يۈزنى سۇلغۇن كېسەل ھەر مەھەل.
تىلىسەڭ كېسەلسىز ئۆمۈر، ئەي تېكىن،
ئېتى «ئاز يە» دېگەن دورىنى يېگىن.

شۇڭا ئۇيغۇرلاردا غىزانى كۆپ يېيىش يامان ئىش دەپ قارىلىدۇ، چۈنكى كۆپ يېيىش ۋە كۆپ ئىچىش — كېسەللىكنىڭ، ھورۇنلۇقنىڭ، ئاڭقاۋلىقنىڭ سەۋەبكارىدۇر. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، يۇقىرىدا ئېيتقاندەك كېسەل يوقلاش ئادەتلىرىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىش بىلەن بىرگە، ئىلمىي ئوزۇقلىنىش ئادىتىنى يېتىلدۈرۈپ ساغلاملىقىمىزغا كۆڭۈل بۆلۈشىمىز كېرەك.

2. تۇغۇت يوقلاش

ئالىم يۈسۈپ خاس هاجىپ «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانىدا: «نىكاھنىڭ ئەھمىيىتى پەرزەنتلىك بولۇشتا» دېگەن. چۈنكى يېڭى بىر ھاياتلىقنىڭ بۇ دۇنياغا كېلىشى كەلگۈسىدىن ئېيتقاندا، شۇ مىللەتنىڭ داۋامى ۋە ئۈمىدى بولسا، تار مەنىدىن ئېيتقاندا شۇ ئائىلىنىڭ خۇشاللىقى ۋە بەختى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇرلاردا بىر بوۋاق بۇ دۇنياغا كۆز ئاچقاندىن كېيىن تۇغۇتلۇق ئانىنى ئايرىم بىر ئۆيدە باقىدىغان، 40 كۈنگىچە ئىشىك بېشىغا قىزىل لاتا ئېسىپ قويىدىغان ھەم 40 كۈنگىچە بۇ ئۆينىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرمەيدىغان، 40 كۈن توشقاندا بالىنىڭ 40 سۈيىنى قۇيىدىغان ئادەت بار. چۈنكى ئۇيغۇرلار 40 سانىنى مۇقەددەس سان دەپ ئالاھىدە ئۇلۇغلايدۇ. بىراق ئۇيغۇرلاردىكى بۇ مۇقەددەس سان «40» چۈشەنچىسى بىرەر دىنىي ئېتىقاد بىلەن باغلانمايدۇ. ئۇ پەقەت تۈركىي خەلقلىرىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت كاتېگورىيەسىگە تەئەللۇقتۇر. قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە»دە: «40 كۈندىن كېيىن چوڭ بولدى، ماڭدى، ئوينىدى»، «ئۇلار كېلىپ قاتناشتى، 40 شىرە، 40 بەندىڭ ياسايتى»، «40 كۈندىن كېيىن، مۇزتاغ دېگەن تاغنىڭ باغرىغا يېتىپ باردى»، «...(ئوڭ تەرەپكە) 40 غۇلاچلىق

ئۇزۇن بىر ياغاچنى قاداتتۇردى»، « 40 كېچە- كۈندۈز
توي قىلدى» دېگەنگە ئوخشاش مەزمۇنلار بار. بۇنىڭدىن
« 40» سانىنى خاسىيەتلىك سان سۈپىتىدە تىلغا ئېلىش
ئىسلامىيەتتىن خېلىلا بۇرۇن بولغان ئىش ئىكەنلىكىنى
كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. « 40» سانى «ئەڭ كۆپ»،
«چەكسىز» ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغان سان خاراكتېرىگە
ئىگە بولۇپ، تۇرمۇشىمىزغا چوڭقۇر سىڭىپ، يۇقىرىقى-
دەك ئۆرپ- ئادەت قاراشلىرىنى شەكىللەندۈرگەن.

بالىنىڭ تۇغۇلغان خۇش خەۋىرىنى ئاڭلىغان ئۇرۇق-
تۇغقان، قولۇم- قوشنىلار، دوستلار بۇ يېڭى مېھماننى مۇ-
بارەكلەش يۈزىسىدىن تۇغۇتلۇق ئانىنى يوقلايدۇ، بىراق
تۇغۇت يوقلاشتا ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك قائىدە- يوسۇن-
لار ۋە پەرھىزلىك ئادەتلەر مەۋجۇت. ئادەتتە تۇغۇت
يوقلىغاندا بىۋاستە تۇغقانلاردىن باشقىسى تۇغۇتلۇق ئا-
يالنىڭ ئون ئىككى ئىدەسى ياكى ئون ئالتە ئىدەسى چىق-
قاندىن كېيىن يوقلاشقا بولىدۇ. يوقلاپ كەلگۈچىلەرنى
ئالدى بىلەن باشقا ئۆيگە باشلاپ، هاردۇقىنى چىقارغاند-
دىن كېيىن ئاندىن تۇغۇتلۇق ئانا بار ئۆيگە باشلايدۇ، بۇ
ئادەت قاراشلار بىر تەرەپتىن، ئانىنىڭ سالامەتلىكىنىڭ
ئەسلىگە كېلىشىنى مەقسەت قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن،
ئەڭ مۇھىمى بوۋاقنىڭ تېنى تېخى ئاجىز بولغانلىقى
ئۈچۈن كىشىلەر سىرتتىن ئېلىپ كىرگەن هەر خىل مىك-
روبلار بىلەن يۇقۇملىنىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى
مەقسەت قىلغان. مەيلى ئۇرۇق- تۇغقان، دوست- ئاغىنىلەر
بولسۇن سىرتتىن كىرگەندە، بولۇپمۇ سەپەر ئۈستىدىن
كەلگەندە شۇ ئۆيدىكى كىچىك بالىنى ئالدىراپ قولىغا ئې-
لىشقا بولمايدۇ. بالا ئالدىراپ قولغا ئېلىنسا «يول ئىسسى-
قى ئۆتۈپ ئۇچۇنۇپ قالدۇ، يىغلاڭغۇ بولۇپ قالدۇ»
دەپ يامان ئېلىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە تۇغۇت
يوقلاپ كەلگۈچىلەر يېڭى تۇغۇتلۇق ئۆيگە يەنە ئۆلۈم
خەۋىرىنى ئېلىپ كىرىشكە بولمايدۇ، ئەگەر ئۆلۈم خەۋى-
رى يېتىپ قالسا بوۋاق چىللە بولۇپ قالدۇ ياكى شۇ
ئايال قايتا تۇغماس بولۇپ قالدۇ دەپ قاراپ، شۇ
ئۆلۈم بولغان ئۆيدىن مېيىتنى يۇغان سۇدىن ئېلىپ كېلىپ
بوۋاقنى يۇيىدىغان ئادەت بار. يوقلاپ كەلگۈچىلەر بو-
ۋاقنى قولغا ئېلىپ ئۇنى سۆيۈش، كۆپ قاراش، كۆپ
سۆزلەش ئادەتلىرى يامان ئېلىنىدۇ، چۈنكى بوۋاققا كۆپ
قاراپ سۆزلىسە يامان كۆز تېگىپ بالا ئۇچۇنۇپ قالدۇ
دەپ قارىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار تارىختىن بۇيان كۆزگە ئالاھىدە ئېتىبار
بىلەن قاراپ، ئۇنىڭغا دائىر سىرلىق قاراشلارنى ۋە بىر
قاتار ئادەتلەرنى شەكىللەندۈرگەن، يەنى كىشىلەر زوق-
مەنلىك بىلەن ياكى ھەسەت تۇيغۇسى بىلەن ئۆزى ياخشى
كۆرگەن ئادەم، نەرسە ياكى ئىشقا قارىسا، كۆزدىكى
سىرلىق كۈچ سەۋەبىدىن شۇ ئادەم، نەرسە ياكى ئىشقا
تۈرلۈك كېلىشمەسلىك كېلىدۇ دەپ قارىغان. بۇنى ئۇي-
غۇرلار «كۆز تېگىش» دەپ ئاتايدۇ. تىلشۇناس مەھمۇد
كاشغەرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»تە مۇنداق بىر سۆزنى
خاتىرىلەپ قالدۇرغان: «ئەلقتى: چۆشكۈنلەشتى، بۇزۇل-
دى، ئەر ئەلقتى ـــ ئادەم چۆشكۈنلەشتى، باش ئەلقتى ـ
يارا شەلۋەرەپ كەتتى». ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ
ناپاك ئادەملەرنىڭ كۆزىنى ياكى مۇقەددەس ئادەملەر-
نىڭ كۆزىنى ئادەتتىكى كىشىلەرنىڭ كۆزىگە قارىغاندا تې-
خىمۇ چوڭ سېھرىي قۇۋۋەتكە ئىگە دەپ قارىغان. شۇڭا
ئۇيغۇرلار مۇشۇنداق كىشىلەرگە يېقىنلىشىش، ئۇلارغا
ياخشى نەرسىلىرىنى، چىرايلىق باللىرىنى، ئەتىۋارلىق
هايۋانلىرىنى، باغلىرىنى، زىرائەتلىرىنى كۆرسىتىشتىن
قاتتىق پەرھىز قىلىدۇ. ئەگەر ئۇلار بوۋاق بالىغا تىكىلىپ
قارىسا، بالىغا كۆز تېگىپ، بالىنىڭ قورسىقى مۇجۇپ ئاغ-
رىيدۇ دەپ قارايدۇ. تۇغۇت يوقلاپ كەلگۈچى تۇغۇتلۇق
ئۆيگە قۇرۇق قول كىرىشتىن پەرھىز قىلىدۇ. چۈنكى
مۇشۇنداق قىلسا بالا قۇرۇق ئېغىز بولۇپ، رىزقىلىق
بولماي قالدۇ ھەم تۇغۇتلۇق ئايال ئۇمۇنۇپ قالسا
كۆكسى ئىششىپ بالىغا سۈت چىقماي قالدۇ دەپ قارىلى-
دۇ، يەنە تۇغۇتلۇق ئايال بار خانىگە ئۈچ كۈندىن يەتتە
كۈنگىچە ئاق ئۇن ۋە خام گۆش ئېلىپ كىرىپ يوقلاش
ۋە شۇ ئۆيدە خېمىر يۇغۇرۇپ تاماق ئېتىشتىن پەرھىز قى-
لىدۇ. چۈنكى خەلقنىڭ ئىشەنچىسىدە، ئەگەر ئاق ئۇن
ئېلىپ كىرسە بالا ئاق كېسەلگە، گۆش ئېلىپ كىرسە بالا
تېرىسى گۆش رەڭگىدە بولۇپ قالدىغان كېسەلگە گىرىپ-
تار بولۇپ قالدۇ دەپ قارايدۇ، يوقلاش بۇيۇملىرى ئا-
ساسلىق ئانىنىڭ سالامەتلىكىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە پايدى-
لىق بولغان قۇۋۋەت يېمەكلىكلىرى بىلەن بالىغا يۆگەك
ۋە كىيىم- كېچەك قاتارلىق لازىمەتلىكلەرنى ئاساس قىلى-
دۇ. ئومۇمەن بىزنىڭ يوقلاش ئۈچۈن ئېلىپ كەلگەن
سوۋغىلىرىمىز بىر تەرەپتىن ئانىنىڭ سالامەت بوشانغانلىقى-

نى تەبرىكلەش ئۈچۈن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ دۇنـياغا يېڭى كۆز ئاچقان بىر جاننى قۇتلۇقلىغانلىقىمىز بولـىدۇ.

3. ئىگە - چاقىسىز يېتىم- يېسىرلارنى يوقلاش

ئۇيغۇرلار قەدىمدىن تارتىپ تا بۈگۈنگە قەدەر ئـۆزىدىن ئـاجىز، يېتىم- يېسىرلەرگە ئـىقتىسادىي جەھەتتىن زور قــىينچىلىقلارغا ئـۇچرىغانلارغا يــاردەم قـولـىنى سۇنـۇپ، هــاياتقا گـۈزەللـىك، مــىسكىنلەرگە ئـۈمـىد ۋە ئىشەنچ ئاتا قـىلىپ كېلىۋاتقان ئـىنسانپەرۋەر، رەهـىمدىل مىللەتلەرنىڭ بىرىدۇر.

بۈيۈك مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس هاجىپ: «قۇتادغۇ- بىلىگ» داستانىدا:

1640. قېرىماس ياخشىلىق، قالۇر شۇ پېتى،

ئۇزۇندۇر ئۆمرى بەك، بۇزۇلماس ئېتى.

دەپ يېزىش ئارقىلىق كىشلەرنى بىر- بىرىگە ياخشىلىق قـىلىشقا، ئـۆز ئارا بـىر- بـىرىگە مــەنپەئەت يــەتكۈزۈشكە دالالەت قىلغان. بۇ هەقتە رىزائىۇددىن ئـىبىن فـەخرۇددىن بولسا: «دۇنيادا راهەتلىك ياشاشنى ئويلايدىغان ئادەملەر ئېزگۈ نىيەتلىك ۋە باشقىلارغا يـاخشىلىق قـىلغۇچىلاردۇر. ياخشى نىيەتلىك ۋە كىشىلەرگە يـاخشىلىق قـىلغۇچىلارنىڭ قەلبى قـايغۇدىن خـالىيدۇر. ئـۇلار دائـىم راهـەتتە يـاشاپ دۇنـيا كـۆرىدۇ. كـىشىگە سۆيۈملۈك بـولۇشنى هـەركـىم ئـارزۇ قـىلىدۇ، بـۇنىڭدىن كـېلىدىغان لـەززەتنى هـەركىم هېس قـىلىدۇ، لـېكىن سۆيۈملۈك بـولۇش ئـۈچۈن بـىر لا يول بار، ئۇ بولسىمۇ باشقىلارغا ياردەم قىلىشتۇر، ياخشىلىق قىلغۇچىلارنى هەركىم سۆيەر ۋە ئـۇلارغا مۇهەببەت بىلەن قارار» دېگەن.

بولۇپمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ يىلدا بىر قېتىم ئـۆتكۈزۈلىدىغان قۇربان هېيت ۋە روزا هـېيت مـەزگىلىدە هـەر بـىر ئـائىلە جـان سـانى ۋە كـىرىمىگە قـاراپ زاكـات ئـايرىپ، مەسچىتكە بېرىدۇ شۇ ئارقىلىق ئائىلىسىدە زور قىيىنچىلىققا ئۇچرىغان ئىگە- چاقىسىزلارنى يۆلەيدۇ يـاكى بـىۋاستە ئـۆزلىرى شۇ موهتاجلىققا مۇپتىلا بـولغانلارغا بـېرىپ، ئـۇلارغا ئـىللىقلىق ئـاتا قـىلىدۇ. زاكـات ئـەرەبچە سـۆز بـولۇپ، مـەنىسى «پـاكلاشتۇرۇش» دېگـەنلـىك. ئـۇنـىڭ دىنىي جـەهەتتىكى مـەنىسى مۈلۈكدارلار ئـاللا ئـىلتىپات قىلغان مال- مۈلكىنىڭ بىر قىسمىنى ئاجرىتىپ يوقسۇللارنى ئۇنىڭدىن بەهرىمەن قىلغاندىلا، ئاندىن ئۆزىنىڭ مـال- مۈلكىنى پـاكلاشتۇرۇپ، ئـۇنى ئـىگىلەش ۋە ئـۇنـىڭدىن بەهرىمەن بولۇشنىڭ ئـالدىنقى شـەرتىگە ئـىگە بـولالايدۇ دېگەندىن ئىبارەت.

زاكات ئىسلام دىنىدىكى بەش پەرھىزنىڭ بىرى بـولغاچقا، مۇسۇلمانلارنىڭ ئادا قىلىش شەرتى بـولغان دىنـىي مەجبۇرىيىتى. ئادەتتىكى سەدىقە بولسا ئۆز ۋىجدانىغا ئـاساسەن بېرىدىغان ساۋابلىق ئـىش. زاكـات يـاكى سـەدىقە بېرىشتە بولسۇن، مۇسۇلمانلارنىڭ قۇدرىتى يەتكەن دائىرىدە پېقىرلەر ۋە بەختسىزلەرگە ياردەم بېرىشنىڭ قېرىنداشلىق ئېڭىنى يېتىلدۈرۈشكە پايدىلىق ئىكەنلىكى تـەكىتلىنىدۇ.

بىر پادىشاھ ئىسكەندەردىن:

ـــ پـادىشاهلىق لـەززىتىنى نـېمىدىن كـۆردۈڭ؟ ـــ دەپ سوراپتۇ.

ـــ بۇنى ئۈچ ئىشتىن كۆردۈم،ـــ دەپتۇ ئىسكەندەر.

ـــ بىرى دۈشمەنلەرنى بىچارە هالغا چۈشۈرۈپ قويغاندا؛ ئىككىنچىسى، دوستلارغا ياردەم بەرگەندە؛ ئۈچىنچىدىن موهتاجلارنىڭ هاجىتىنى راۋا قىلغاندا. چۈنكى بۇنىڭدىن ئارتۇق لەززەتنىڭ ئېتىبارى يـوقتۇر، ـــ دەپتـۇ. شۇڭا ئۆزىمىزدىن ئاجىزلارغا ياردەم بـېرىش ئـەمەلىيەتتە ئـۆزىمىزگە زور خۇشاللىق ۋە روهـىي يـورۇقلۇق ئـېلىپ كېلىدۇ.

بـىزنىڭ يـوقلاش ئـادەتلىرىمىزدە يـۇقىرىقى تـىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئادەتلەردىن باشقا يەنە ئوقۇتقۇچى ـ ئۇستازلارنى يـوقلاش، هـازىدارلارنى يـوقلاش... قـاتارلىق كۆپلىگەن يوقلاش ئادەتلىرىمىز بار.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئـېيتقاندا، بۈگۈنكى ئـۆزگىرىشچان ئـىجتىمائىي مۇهىتتا ئـۆرپ- ئـادەتلىرىمىزنى مـۇناسىپ ئورۇن ۋە هۆرمەتكە ئىگە قىلىش، ئـۇنى تـەرك ئـەتمەي داۋام ئەتكۈزۈش ۋە ئەۋلادلىرىمىزغا قالدۇرۇش بـىزنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان بۇرچىمىزدۇر.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. يۈسۈپ خاس هاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىگ» داستانى.

2. ئەزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن: «ئەدەپ ـ ئەخلاقتىن تەۋسىيەلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2004- يىل نەشرى.

3. ئىمىل ئېكبېرت: «هېكمەتلىك هايات»، مىللەتلەر نەشرىياتى 2006- يىل نەشرى.

4. ئـەنۋەر سـەمـەد قورغـان: «ئـۇيغۇرلاردا پـەرهىزلەر» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2008- يىل نەشرى.

(ئاپتور: ئىلى پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ لېكتورى)

بىر ھامىلىنىڭ يۈرەك سۆزى

ئەخمەت كېبىر

ئەسسالامۇئەلەيكۇم، قەدىرلىك بولغۇسى ئاتا-ئانا، چوڭ دادا، چوڭ ئاپا، ياخشى تۇرۇۋاتامسىلەر؟ ئالدى بىلەن ھەممىڭلارنىڭ قۇربان ھېيتىغا مۇبارەك بولسۇن!

مېنىڭ كىشىلىك ھاياتىم تېخى باشلانماي تۇرۇپلا سىلەرگە بۇ خەتنى يېزىشىمدىكى مەقسەت: مېنى يارىملىق ئادەم قىلىپ قاتارغا قوشۇشۇڭلارنى ئۈمىد قىلىپ بەزى ئىشلارنى ئالدىنئالا بىلدۈرۈپ قويۇش ئۈچۈندۇر. مەن دۇنياغا كۆز ئېچىش ئالدىدا تۇرۇۋاتىمەن، ئىشىنىمەنكى مېنىڭ تۇغۇلۇشۇم سىلەر ئۈچۈنمۇ، مەن ئۈچۈنمۇ ئالەمچە خۇشاللىنارلىق ئىش، ئەمما مەن دۇنياغا تۆرۈلۈپ ئىنسانلار توپىغا قوشۇلۇشتىن تولىمۇ ئەنسىرەيمەن. ئالتۇندەك پۇرسەتكە، شۇنداقلا ھېسابسىز بېسىم ۋە خىرىسقا تولغان مۇشۇنداق بىر دەۋردە تۇغۇلىدىغانلىقىمنى ئويلىسام، تېنىم شۈركىنىپ بويۇم تىكەنلىشىپ كېتىدۇ. مېھرىبان ئاپامنىڭ كەڭ-كۇشادە، ئەركىن-ئازادە، ئىللىق باغرىدا ئەبەدىلئەبەد قېلىۋېتىپ، چېپىپ يۈرسەم دەپ ئويلاپ كېتىمەن. ئەمما بۇ ئەسلا مۇمكىن بولمايدىغان ئىش. شۇڭا سىلەرگە سەمىمىيلىك بىلەن ئۆتۈنۈپ تۇرۇپ شۇنداق دېگۈم كېلىدۇ.

مۆھتەرەم ئاتا، سىزدىن كۈتىدىغىنىم سىز ئالدى بىلەن ئۆزىڭىزدە، ئۆزىڭىز تەۋە بولغان ماكان ۋە زامان تەقەززاسى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان مەسئۇلىيەت ۋە بۇرچ ئېڭىغا تويۇنغان تەپەككۇر ئەندىزىسى بولسىكەن دەيمەن. چۈنكى، ئاقىلانە تەپەككۇرلا ھەر بىر ئىنسانغا ياشاش مەقسىتىنى مۇپەسسەل ئايدىڭلاشتۇرۇپ بېرەلەيدۇ.

ئاتا، سىز ئائىلىمىزنىڭ غەمگۇزارىسىز، سىزنىڭ مېھرىڭىز شۇنداق ھارارەتلىك بولسۇنكى، ئۇ ئاتىغا خاس تەلەپ، جاسارەت، ھىممەت بىلەن يۇغۇرۇلسۇن. ئۇ كۆز يېشىنى ئېقىتىپ گىرىمسەن يېنىپ تۇرغان ئاجىز شام نۇرى بىلەن ئەمەس، گۈرۈلدەپ كۆيگىنىچە نۇر ۋە ئىسسىقلىق ئاتا قىلىۋاتقان يورۇق مەشئەل بىلەن تەققاسلانغاي! سىز ئالدى بىلەن ئۆزىڭىزنىڭ ئەڭ كىچىك ۋەتىنى بولغان ئائىلىڭىزنىڭ ئاتىسى. شۇڭا سىز ئاشۇ سالاھىيەت ۋە سالاپەت بىلەن ئائىلىدىكى ئورنىڭىز، مەجبۇرىيەتلىرىڭىزنى تېخىمۇ تولۇق تونۇپ يەتكەيسىز. چوڭقۇر مېھىر-مۇھەببەت، تىرىشچانلىق، سەمىمىيەت، سادىقلىق، كۆيۈنۈشلىرىڭىز بىلەن بىزگە ھىمات بولغايسىز. ئەمەلىيەتتە سىزمۇ كۆپ تىرىشىۋاتىسىز، ئائىلىنى قامداش ئۈچۈن ئەتىگەندە تورغاي چۇچۇلىماستا ئىشىڭىزغا چىقىپ كەتىسىز، كەچتە ئەلياتقۇ بولغاندا ئاران قايتىپ كېلەلەيسىز. بۇنداق چاغدا سىزنىڭ پۇتىڭىزغا پۇت، قولىڭىزغا قول بولغۇم كېلىدۇ. بىز سىزدەك ئاتىمىز بولغانلىقىدىن سۆيۈنىمىز، پەخىرلىنىمىز، ئىپتىخارلىنىمىز. لېكىن بىز، بولۇپمۇ يورۇق دۇنياغا كۆز ئېچىش ئالدىدا تۇرغان مەن سىزنىڭ تېخىمۇ كۆيۈنۈشىڭىزگە، پەرۋىشىڭىزگە موھتاج. سىز ئايىغى چىقماس بەزمە-باراۋەتنىڭ قۇلىغا، ئاللىقانداق خانىلارنىڭ ئەرزىمەس خېرىدارىغا ئايلىنىپ كەتمەي، ئىمكان بار بالدۇرراق ئۆيگە قايتىپ كېلىپ، بىزگە كۆپرەك ھەمراھ بولغايسىز. بىزنىڭ ھەر ۋاقىت سىزنىڭ يولىڭىزغا تەلمۈرۈپ تۇرىدىغانلىقىمىزنى ئۇنتۇمىغايسىز.

گاھدا سىز تۈن تەڭ بىلەن ئۆيگە كېلىپ ئاپامغا بىھۇدە كايىپ كەتكەنلىرىڭىزدە، ھەدەمنى سىلكىشلىگەنلىرىڭىزدە بەكمۇ قورقۇپ كېتەتتىكەنمەن. ئاپامنىڭ قورسىقىدا كىرپىدەك تۈگۈلۈپ ھېقىداپ سالىمەن. ئېسىڭىزدە بارمىكىن؟! بىر قېتىم بازغاندەك مۇشتىڭىز تاس قالغان ماڭىمۇ تېگىپ كەتكىلى، ئىگەم بىر ساقلىدى، بولمىسىزە سىز ئوغلىڭىزنىڭ قاتىلىغا ئايلىنىپ ئۆمۈرلۈك داغ ـ ھەسرەتتە قالاتتىڭىز. ئەمما مەن ھەممىنى ئۇنتۇپ كەتتىم، چۈنكى سىز زەردىلىك، ئاچچىقچان بولغان بىلەن دىلىڭىز پاختىدەك يۇمشاق ئەمەسمۇ؟

قەدىرلىك ئاتا، سىزدىن ئۆتۈنەي، مېنىڭ يېنىمدا تاماكا چەكمىسىڭىز، «شەيتان سۈيى» دېگەن ھېلىقى بىر نېمىنى ئىچمىسىڭىزكەن. شۇنداق چاغدا ئاچچىق ئىس ھەم بەتبۇي پۇراقتىن تىنالماي تۆرەلگىنىمگە مىڭبىر پۇشايمان قىلىپ كېتىمەن. ئۆزىڭىزنى زەھەرلەۋېرىپ، ھەدەم قاتارغا قوشۇلغۇچە، مەن تۇغۇلۇپ ئاق ـ قارىنى پەرق ئەتكۈچە، ئائىلىڭىزنىڭ بارلىقىنى ۋە باشقا ئىجتىمائىي مەسئۇلىيىتىڭىزنى ئۇنتۇپ، نوپۇسىڭىزنى يەنە بىر دۇنياغا كۆچۈرۈپ كەتسىڭىز، بىز يېتىملىك كوچىسىدا سەرسان بولساق... ياق، ياق،... ئۇ كۈنلەر بىزگە ھارام بولغاي...

مېھرى دەريا، قەلبى ئاتەش، كۆيۈمچان ئاپا، سىزنىڭ مېھرىڭىزنى نېمىگە ئوخشىتاي، قۇياشقا، ياق! قۇياشنىڭمۇ چەتنەيدىغان، كۆز تېگىپ كۆيىدىغان ۋاقتى بولىدۇ، چولپان يۇلتۇزغا... ياق، ئۇمۇ بولمىغۇدەك، چولپان يۇلتۇز گاھدا بەترەڭ بۇلۇت كەينىگە مۆكۈۋېلىپ، بىزنى ساراسىمىگە سالىدۇ. قىسقىسى، سىز ئۆزىڭىزگىلا ئوخشايسىز، ئۇنىڭدىن ئۆتە تەرىپلىگۈدەك ئوخشالغۇچىڭىزنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.

مەن سىزنىڭ شاد ـ خۇراملىقىڭىز ۋە دەرد ـ ھەسرەتلىڭىزنىڭ بىۋاستە شاھىدى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەممىنى كۆرۈپ ئاڭلاپ تۇرىمەن. سىز مېنى قورسىقىڭىزدا كۆتۈرۈپ يۈرۈپ، كىر ـ قات يۇيغانلىرىڭىزدا، تاماق ئەتكەنلىرىڭىزدە، يىرتىلغان ئاياغ ـ پۇچقاقلىرىمىزنى ياماشقا تۇتۇنغانلىرىڭىزدا، مەن ئۈچۈن ئىشتانپايپاق تىككەنلىرىڭىزدە، تونۇر بېشىدا قولىڭىزنى كۆسەي، مەڭىزىڭىزنى گەزنە قىلىپ نان ياققانلىرىڭىزدا، قاق سەھەردە ئورنىڭىزدىن تۇرۇپ، «سۈپۈرۈلمىگەن، سۇ سېپىلمىگەن مەينەت يەرگە دەسسەپ سالسا رىزقى كېسىلىپ كېتىدۇ» دېگەن ئۇدۇم بىلەن ھويلا ـ ئارامنى چىنىدەك تازىلىۋەتكەنلىرىڭىزدە ئاستاغىنا سۇغۇرۇلۇپ چىقىپ، تالچىققان پۇت ـ قوللىرىڭىزنى ماۋۇقتەك يۇمشاق قوللىرىم بىلەن سىلاپ قويغۇم، زىڭىلداپ ئاغرىپ تۇرغان بېشىڭىزنى تۇتۇپ قويغۇم، تەر پۇرقىراپ تۇرغان چېھرىڭىزگە يېنىش ـ يېنىشلاپ سۆيۈپ قويغۇم، ئەڭ مۇھىمى سىزگە ياردەملىشىپ ئاشۇ ئايىغى چىقماس ئۆي ئىشىغا ھە ـ ھۇ دېيىشكۈم كېلىدۇ، ئەمما سىز كۆيۈمچانلىقىنى چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىپ، مەن تۇغۇلۇپ، سىزگە قول ـ قانات بولۇپ ئىشقا ياراپ قالغان ھەدەمنىمۇ ئۆي ئىشىغا يېقىن يولاتمايسىز. بۇنداق قىلسىڭىز بولمايتتى، ئاپا! نېمىشقا دەمسىز؟ ھەدەم بەرىبىر بىر كۈنى باشقىلارنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ، ئۇنىڭ قولىنى يۇپيۇمىلاق چوڭ قىلىپ قويسىڭىز، ئۇ كېيىنچە كىشىلەر ئىشىكىدە ئاھانەتكە قالسا بىز قانداقمۇ چىدايمىز؟ جېنىم ئاپا، بىزگە ئىشىنىڭ. ھەدەم بولسۇن، مەن بولاي، قىلالىغۇدەك ئىشنى ئۆزىمىز قىلايلى، سىز بىزنىڭ چېنىقىش، پىشىپ يېتىلىش پۇرسىتىمىزنى، ھوقۇقىمىزنى تارتىۋالماڭ، كۆيۈنۈش لايىقىدا بولسۇن. يۈگۈرسەك، يىقىلىپ كەتسەك تۇتۇۋالماڭ، تاسادىپىي يىقىلىپ كەتسەكمۇ يۆلەپ يۈرمەڭ. بولمىسا ئۆزىمىزنى بىر ئۆمۈر سىزگە يۆلەتمىز تازا!... كۆيۈنۈشنى چەكتىن ئاشۇرۇۋەتسىڭىز بىز لايغەزەل بولۇپ قالىمىز. ئېسىڭىزدە بولسۇنكى، ھۆپۈپ بالىسىغا زىيادە كۆيۈنۈپ كېتىپ يۇمشاق پاختا، پەي بىلەن ئەسكى تاملىقتا، پاكار ـ پاكار پور سۆگەتلەرنىڭ كامىرىغا ئۇۋا راسلاپ بېرىدۇ، ھۆپۈپ بالىسى تۇخۇمدىن چىقىپلا يۇمشاق، ئىسسىق ئۇۋىدا ئاپىسىنىڭ ئەكىلىپ بەرگەن يېمەكلىگە تەلمۈرۈپ چوڭ بولىدۇ، ئۆمرى «ھۆپۈپ... ھۆپۈيۈپ، ھۆپۈيۈپ...» دېيىش بىلەن ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۈركۈتچۇ؟... ئادەم ئاياغ باسالمايدىغان تىك قىيا باغرىغا قاتتىق ياغاچ، تاش ـ شېغىل، شوخا ـ چاتقال بىلەن ئۇۋا راسلاپ بېرىدۇ، بۈركۈت چۈجىسى تۇخۇمدىن چىققاندا، پوكىنىغا تىرەلگىنى يۇمشاق نەرسە ئەمەس، كەسكىن رىقابەتنىڭ دەسلەپكى شەپىسى بولغان قاتتىقلىق بولىدۇ. بۈركۈتنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى، چۈجىسىنىڭ قانات ـ پەيلىرى قاتماستىنلا ئۇزىگە ئەگەشتۈرۈپ ياشاش

تەجرىبىسى بىلەن يۇغۇرۇلغان ئۇچۇش، ئۇۋ ئۇۋۇلاش مەشقىنى باشلىۋېتىدۇ. نەتىجىدە بۇركۇت بۇركۇتچە ھوشيارلىق، بۇركۇتچە سەزگۇ، بۇركۇتچە جەسۇرلۇق بىلەن ياشاش روھىنى يېتىلدۇرىدۇ. مېنىڭ ئارزۇيۇم شۇكى، مېنىڭ ھەرگىز ھۇرۇن ھۆپۈپ بولغۇم يوق.

مېھرىبان ئاپا، سىز بىزگىمۇ كۆيۈنۈك ھەم ئۆزىڭىزگە كۆيۈنۈشنىمۇ ئۇنتۇپ قالماڭ؛ باشقا ئانىلار بىلەن بەسلىشىڭ، لېكىن زىبۇزىننەتتە، ۋاقىت ئىسراپ قىلىشتا، قۇرۇق شۆھرەت، بىمەنىلىكتە، ئاتىلارغا كوتۇلداشتا ئەمەس، تىرىشچان-ئىقتىسادچانلىقتا، شەرم-ھايا، گۈزەل پەزىلەتتە، پەرزەنتلەرنى ياخشى تەربىيەلەشتە بەسلەشكەيسىز...

قەدىردان چوڭ دادا، كۆيۈمچان چوڭ ئاپا، سىلەردىن ئۆتۈنىدىغىنىم، ياشىنىپ قالغان جېنىڭلاردا بىزنى بېقىش ۋەزىپىسىنى ئەڭ ياخشىسى پەرزەنتىڭلارغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەيسىلەر. بىز سىلەرنى پات-پات يوقلاپ بارغاندا، بىزگە ئۇنتۇلۇپ كېتىشكە باشلىغان چۆچەكلەرنى، يەنى ياغاچ ئات، تۆمۈر بىلىق، ئۇچار گىلەمنىڭ ھېكايىسىنى، چىن تۆمۈر باتۇر، مەختۇمسۇلا، تۇمارىس، نۇزۇگۇمنىڭ قىسسەلىرىنى، يىلتىزىمىزنى، يەتتە ئەۋلاد ئۇلۇغ بوۋىلىرىمىزنىڭ ھايات پائالىيەتلىرىنى؛ ئۇنىڭدىن باشقا ئاپپاق خوجا، ئەخمەت مەزىن، شاپتۇل دامولla، ھېكىم نۇر، روزى موللىنىڭ ئىبرەتلىرىنى سۆزلەپ بېرىڭلار. بىز شۇنىڭدىن ئۆزىمىزنى تونۇۋالايلى، ھېكمەت دۇنياسىغا چۆكەيلى، ئىنساننى كامىللىقنىڭ مەنىسىنى چۈشىنەيلى، بىز سىلەرنىڭ ئەللەي ناخشاڭلارغىلا ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى ياشاش تەجرىبىسى بىلەن تويۇنغان ئەڭ سەممىي نەسىھەتلىرىڭلارغا تەشنا...

سۆيۈملۈك ئاچا سىزنىڭ مېنى شۇنداق ياخشى كۆرىدىغىنىڭىزنى بىلىمەن. ماڭا بولغان مېھرىڭىزگە قاراپ ئۆزۈمنى بەكمۇ تەلەيلىك ھېس قىلىمەن، بەزىدە يەنە سىزگە كۆز تېگىپ كېتەمسىكەن دەپ ئەنسىرەپمۇ قالىمەن. ئاپامنىڭ قورسىقىدا يېتىپ سىزنى شۇنداق تەسەۋۋۇر قىلىمەن: سىز مومام سىزگە ئېيتىپ بېرىدىغان چۆچەكلەردىكى تۇمارىستەك جاسارەتلىك، مەختۇمسۇلادەك لاتاپەتلىك، نۇزۇگۇمدەك شەرم-ھايالىق. سىزنىڭ ھەر بىر قاراشلىرىڭىزدىن ساپ دىللىق، ئاق كۆڭۈللۈك بالقىپ تۇرىدۇ، ھەر بىر قەدەملىرىڭىزدىن ئەقىل-پاراسەت نۇرلىرى چاقناپ تۇرىدۇ.

مۆھتەرەم قېرىنداشلىرىم، مەندەك يورۇق دۇنياغا ئاپىرىدە بولۇش ئالدىدا تۇرغان بىر ھامىلىنىڭ يۈرەك سۆزىنى ئاڭلىغىنىڭلاردا ئالدىڭلاردا پىلتىڭلاپ ئويناپ يۈرگەن سۆيۈملۈك پەرزەنتىڭلارنىڭمۇ سىلەرگە ئېيتالمىغان ۋە ئېيتالمايۋاتقان يۈرەك سۆزى بارلىقىنى ئۇنتۇپ قالماڭلار. ئۇلارنىڭ چېھرىگە، تومۇرىغا، روھىغا مېھىر بىلەن سۆيۈڭلار! چۈنكى، پەرزەنتنى سۆيگىنىڭلار ئۆزۈڭلارنى سۆيگىنىڭلار، ئۇلارنىڭ تەقى-تۇرقى، مىجەز-خۇلقى، كۆز-قۇلاقلىرى، پۇت-تۇياقلىرى، قەدەم ئېلىشلىرى، ئاۋاز سەزگۈسى ھەممىسى كۆت ئۆزۈڭلار ئەمەسمۇ؟!

(ئاپتور: كۇچا ناھىيەلىك مەدەنىيەت-تەنتەربىيە ئىدارىسىدە)

MIRAS

تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ بەزى ئىسىملارنى قويۇش ئادىتى

راجىھ ئابدۇرېشىت ئىبراھىم

تارىخىي مەنبەلەر ۋە كىتابلاردىكى پاكىتلاردىن ئىنسانلارنىڭ ئىسىم قويۇش ئادىتىنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ھەر بىر مىللەت ئىسىم قويۇشتا ئۆزلىرىنىڭ ياشاش شارائىتى، تۇرمۇش ئادىتى، دىنىي ئېتىقادىغا ئاساسەن ئىسىم قويۇپ، ئۆزىگە خاس ئىسىم قويۇش ئادىتى ۋە ئىسىم مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈرگەن بولىدۇ، جۈملىدىن ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا نۇرغۇنلىغان ئىسىق-سوغۇقلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئالەمشۇمۇل ئىلمىي خۇلاسىلەرنى يەكۈنلەپ ئاجايىپ مەدەنىيەت، يېڭىلىقلارنى ياراتقان ئۇيغۇرلارمۇ باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش ئىسىم قويۇش ئادىتى ۋە مەدەنىيىتى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش ئادىتى ۋە مەدەنىيىتى تارىخىي شارائىت ۋە تەرەققىياتقا ماس ھالدا ئۈزلۈكسىز ئۆزگىرىپ يېڭىلىنىپ تۇرغان، ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش ئادىتى، مەدەنىيىتى دىنىي ئېتىقادىغا ماس ھالدا تەرەققىي قىلغان. تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسىم قويۇش ئادىتى ۋە مەدەنىيىتىمۇ مەنە ۋە مەزمۇن، شەكىل جەھەتتىن ئومۇمىي ئۇيغۇرلارنىڭ نوقۇل دىنىي ئەقىدىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىسىملارنى قويۇش، تەبىئەتتىكى مۇقەددەس، قۇتلۇق دەپ بىلگەن شەيئىلەر، تىنىلقلارنىڭ ئىسىملىرىنى قويۇش، سۈپەتلەش، قەدىرلەش، ياخشىلىق تىلەش خۇسۇسىيىتىدىكى ئىسىملارنى قويۇش ئادىتى ۋە مەدەنىيىتى بىلەن ئوخشاش ۋە ئورتاق بولۇش بىلەن بىرگە ياشاش شارائىتى ۋە ئېتىقاد قارىشىدىكى پەرقلەر سەۋەبىدىن

بەزى ئىسىملارنى قويۇشتا بەزى ئادەت ۋە ئالاھىدىلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن.

تۇرپان ئۇيغۇرلىرى ئىسىم قويۇشتا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش ئومۇمىي ئادەتلىرىنى ئۆزلىرىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەن بولۇپ، بالا تۇغۇلغاندىن كېيىن، ھەتتا بالا تۇغۇلۇشتىن ئىلگىرى ئاتا-ئانا ئىسىم تاللاپ، بالىنىڭ ساغلام ۋە بەختلىك چوڭ بولۇشىنى، يارامىلىق ئادەم بولۇشىنى تىلەيدۇ. بۇ تىلەكنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى ئۈچۈن، تىلەكنى ئىسىم قويۇشتىن باشلايدۇ. تۇرپان ئۇيغۇرلىرىدا بۇ خىل ئارزۇ ۋە تىلەك بالىنىڭ تەقدىرىنى — بالىنىڭ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشى، بەختلىك بولۇشى، ساغلام چوڭ بولۇشىنى بالىنىڭ ئىسمىغا باغلاشتەك ئالاھىدە ئادىتى ۋە ئېتىقادىنى شەكىللەندۈرگەن.

1. سېتىش ۋە سېتىۋېلىش شەكلى ئارقىلىق ئىسىم قويۇش ئادىتى

تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسىم قويۇشتىكى بۇ خىل سېتىش ۋە سېتىۋېلىش شەكلى ئارقىلىق ئىسىم قويۇش ئادىتى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇيغۇرلاردىكى ئىسلام دىنى ئەقىدىسى بويىچە ئىسىم قويۇش ئومۇمىي ئادىتى بىلەن بىرگە، ئۆزلىرى شەكىللەندۈرگەن ئىسىم قويۇش ئادىتى بويىچە ئىسىم قويىدۇ. بۇ خىل ئالاھىدە ئادەت ئومۇمىي ئىسىم قويۇش ئادىتىدە ئىپادىلىنىش بىلەن بىرگە ئايرىم ۋە ئالاھىدە شارائىتتا روشەن ئىپادىلىنىدۇ. يەنى بىر ئايال تۇغۇپ، بالا قىرقى ئىچىدە ياكى يېشىغا توشماي ئۆلۈپ كەتسە (بۇ ۋاقىتتا بالا ئۆلۈپ كەتسە — چاچراپ كەتتى دەپ ئاتايدۇ) بۇنى بالىغا قويغان ئىسىمنىڭ مۇۋاپىق، توغرا بولمىغانلىقىدىن دەپ قارايدۇ. بالا چاچراپ كېتىش تەكرارلانسا، ئۇ ئايال تۇغقاندا بالىنىڭ يەنە چاچراپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن تۇغۇلغان بالىنىڭ ئاتا-ئانىسى، ئۆز تەۋەسىدىكى دىنىي ئۆلىمالار ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى، قوشنىلىرى ئىچىدىكى بالىسى كۆپ، بالىلىرى ساغلام، ئەقىللىق، تېمەن چوڭ بولغان يەتتە كىشىنى تاللاپ، بالىغا ئالاھىدە ئىسىم قويۇش پائالىيىتىگە قاتنىشىشقا تەكلىپ قىلىدۇ ھەم ئاشۇ يەتتە ئائىلىدىن ئاز-ئازدىن ئۇن، ماي ۋە قوشنىلاردىن ئوتتۇن سوراپ ئالىدۇ، بۇلاردىن تاماق ئېتىدۇ، ئاشۇ قوشنىلاردىن يەتتە خىل پۇرۇچ سوراپ ئالىدۇ.

ئەگەر تۇغۇلغان بالا ئوغۇل بولسا، بۇ خىل ئىسىم قويۇش پائالىيىتىگە پەقەت ئەرلەر قاتنىشىدۇ. تۇغۇلغان بالا قىز بولسا ئەر-ئاياللار تەڭ قاتنىشىدۇ. بالىغا ئىسىم قويۇش ئۈچۈن مېھمانلارنى گۆش، پولۇ بىلەن مېھمان قىلىدۇ. بالىغا ئىسىم قويۇشتا يەتتە قوشنىدىن سوراپ ئالغان ئۇن، مايدا ئايرىم تاماق تەييارلايدۇ. بۇ تائاملارنى پىشۇرۇش ئۈچۈن تەييارلىغان ئۇننىڭ ئارىسىغا بىر تال مارجان سېلىپ خېمىر يۇغۇرىدۇ. تۇغۇلغان بالا ئوغۇل بولسا پوشكال، قوتۇرماچ، ھورنان پىشۇرىدۇ. پوشكال، قوتۇرماچ، ھورنانىنى ھەر بىر ئادەمگە بىردىن پىشۇرىدۇ ھەم چاقىرغان مېھمانلارنىڭ ئالدىغا بىردىن قويىدۇ. مېھمانلار ئالاھىدە تەييارلانغان تائامنى يەيدۇ. قايسى مېھمانغا خېمىر ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن مارجان چىقسا، تۇغۇلغان بالا شۇ ئادەمنىڭ «بالا»سى بولىدۇ. ئۇ ئادەم بالىنى ئۆز ئۆيىگە ئېلىپ كېتىدۇ. بالىنى ئېلىپ كەتكەندىن كېيىن بالىنىڭ ئاتا-ئانىسى بالىنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن، بالىنىڭ «ئاتا»سىنىڭ ئالدىغا «بالا»نى «سېتىۋېلىش»قا بارىدۇ. بالىنى «سېتىۋېلىش»تا بالىنىڭ ئۆز ئاتا-ئانىسى ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا قاراپ، بالىنىڭ يېڭى «ئاتا-ئانا» سىنىڭ ئالدىغا «بالا» سېتىۋالغىلى بارىدۇ. «بالا»نى «سېتىۋېلىش»تا ئەڭ ئاددىيسى ئۈچ پارچە رەخت، يەتتە نانىنى «بالا»نىڭ «ئاتا-ئانا» سىنىڭ ئالدىغا قويۇپ، ئۇلارنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ، «بالا»نى «سېتىۋېلىپ» ئۆز ئۆيىگە قايتۇرۇپ كېلىدۇ. «بالا»نى «سېتىۋېلىش»تا قانچە كۆپ چىقىم قىلسا شۇنچە ياخشى بولىدۇ دەپ قارايدۇ. «بالا»نى «سېتىۋېلىش»، «سېتىش» تەرتىپى ئاخىرلىشىپ بالا ئۆز ئۆيىگە قايتۇرۇپ كېلىنگەندىن كېيىن بالىغا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش قائىدىسى بويىچە، بالىغا ئىسىم قويۇپ بېرىشكە چاقىرىلغان دىندار كىشى، ئىسلام دىنىي قائىدىسى بويىچە ئىسىم قويۇش قائىدىنى بەجا كەلتۈرىدۇ ھەمدە «بالا» غا «سېتىۋېلىش»، «سېتىش» تەرتىپىگە ماس كېلىدىغان، شۇ مەنىنى بېرىدىغان ئىسىملارنى قويىدۇ. مەسىلەن، ساتتار، سېتىۋالدى، سېتى، سېتىئەخمەت، سېتىنىياز، سېتەم...

قوشنىلاردىن يىغقان پۇرۇچلارنى ئىشلىتىپ كىيىم تىكىدۇ ۋە بۆشۈك جابدۇقلىرىنى تەييارلايدۇ.

ئەگەر تۇغۇلغان بالا قىز بولسا تۇغۇلغان بالىنىڭ ئاتا-ئانىسى، ئۆز تەۋەسىدىكى دىنىي ئۆلىمالار ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى، قوشنىلىرى ئىچىدىكى بالىسى كۆپ، بالىلىرى ساغلام، ئەقىللىق، تېمەن چوڭ بولغان يەتتە كىشىنى تاللاپ، يەتتە جۈپ ئەر-ئايالنى بالىغا ئالا-

هىدە ئىسىم قويۇش پائالىيىتىگە قاتنىششقا تەكلىپ قىلى- دۇ. بۇ تاماقلارنى ئېتىشتە تائاملارنىڭ قىيمىسىنىڭ ئىچى- گە بىر تال مارجان قوشۇلۇپ تائاملار تەييارلىنىدۇ. تائام تەييار بولغاندىن كېيىن ئايال مېھمانلارنىڭ ئالدىغا قويۇ- لىدۇ. تائامغا ئارىلاشتۇرۇلغان مارجان قايسى ئايالغا چىقسا، تۇغۇلغان بالا شۇ ئايالنىڭ «بالا»سى بولىدۇ. با- لىنىڭ كىمگە تەۋە ئىكەنلىكى ئايرىلغاندىن كېيىن «سېتىش»، «سېتىۋېلىش» تەرتىپى ئوغۇل بالىنى «سېتىش»، «سېتىۋېلىش» تەرتىپى بىلەن ئوخشاش بولى- دۇ، «سېتىش»، «سېتىۋېلىش» تەرتىپى ئاخىرلىشىپ، ئۆز ئۆيىگە قايتۇرۇپ كېلىنگەندىن كېيىن، بالىغا ئۇيغۇرلار- نىڭ ئىسىم قويۇش قائىدىسى بويىچە بالىغا ئىسىم قويۇپ بېرىشكە چاقىرىلغان دىندار كىشى، ئىسلام دىنى قائىدى- سى بويىچە بالىغا ئىسىم قويۇش قائىدىنى بەجا كەلتۈرىدۇ ھەمدە «بالا»غا «سېتىۋېلىش»، «سېتىش» تەرتىپىگە ماس كېلىدىغان، شۇ مەنىنى بېرىدىغان ئىسىملارنى قويى- دۇ. مەسىلەن، سېتىخان، سېتىنىيازخان، سېتەمخان، سېتى- گۈل، سېكىنخان، بۇۋسېتىخان، سەتىمگۈل...

بۇ خىل ئىسىم قويۇشقا چاقىرىلغان ئايال مېھمانلار بىر پارچىدىن رەخت ئالغاچ كىرىدۇ. بۇ رەختلەرنى بالىنىڭ كې- يىملىرى ۋە بۆشۈك جابدۇقلىرىنى تەييارلاشقا ئىشلىتىدۇ.

بۇ خىل ئىسىم قويۇش ئادىتىدە بالا ئۆزى بىلەن تۇغقان بولمىغان بىرىنىڭ «بالا»سى بولۇپ قالسا، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدا تۇغقانلىق، قېرىندى- داشلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىلىپ، ئۇرۇق-تۇغقان بولۇپ ئۆتىدۇ. چۈنكى «سېتىۋالغان بالا» چوڭ بولغاندا «سېتىپ» بەرگەن «ئاتا-ئانا»سىنى ئۆز ئاتا-ئانىسىدەك ھۆرمەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ خىزمىتىنى قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بالىغا ئىسىم قويۇشتىن شەكىللەنگەن بۇ خىل ئۇرۇق-تۇغقانلىق ھەم ئۈزۈلۈپ قالمايدۇ.

2. «نىياز» چاچ قويۇش ئارقىلىق ئىسىم قويۇش ئادىتى

تۇرپان ئۇيغۇرلىرى بالا تۇغۇلۇپ ئىسىم قويغاندىن كېيىن، بالا ئاغرىقچان، كېسەل بولۇپ قالسا، بالىنى داۋا- لاتسىمۇ، كېسەلدىن تەلتۆكۈس ساقىيىپ كېتەلمەي، بالا كۆپ ئاغرىسا ياكى بالىنىڭ كېسىلى ئېنىق بولمىسا بالىغا قويغان ئىسىم ئېغىر كېتىپتۇ دەپ قارايدۇ. بۇنىڭ بىلەن بالىنىڭ ئىسمىنى يۆتكەيدۇ. لېكىن كۆپ ھاللاردا بالىغا تۇنجى قويغان ئىسمىنى يۆتكىمەي، بالىغا «نىياز» دېگەن ئىسمىنى قوشۇمچە قويىدۇ. «نىياز» دېگەن ئىسمىنى قو- شۇمچە قويۇشتا بالىغا «نىياز چاچ» قويىدۇ.

بالىلارغا «نىياز چاچ» قويۇشتا بالا تۇغۇلغان

مەھەللىدىكى بالىلىرى ساغلام، تېمەن كىشىلەر ياكى بالىنىڭ ئاتا-ئانىسىنىڭ يېقىن ئۇرۇق-تۇغقانلىرى، قوشنىلىرىدىن يەتتە ئۆيدىن ئۇن، ماي، ئوتۇن، يەتتە خىل رەخت پۇرۇچى سوراپ ئالىدۇ. بالىنىڭ ئاتا-ئانىسى ئۆزلىرى سوراپ ئالغان ئۇن، ماينى، ئۆزلىرى ئۇلۇغ دەپ بىلىدىغان غوجامغا ئېلىپ بارىدۇ. غوجامدىكى شەيخلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېلىپ بارغان ئۇن مايدا تائام پىشۇرۇپ، ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا دۇئا قىلدۇرىدۇ. بالىنىڭ ئاتا-ئانىسى شەيخنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېلىپ بارغان رەخت، رەخت پۇرۇچلىرى بىلەن غوجامغا چۈكەن باغلايدۇ. چۈكەن باغلانغاندىن كېيىن شەيخ يەنە دۇئا قىلىدۇ. دۇئادىن كېيىن شەيخنىڭ يېتەكچىلىكىدە بالىغا «نىياز چاچ» قويۇش ئېلىپ بېرىلىدۇ. «نىيازچاچ» قويۇشتا شەيخ بالىغا سالامەتلىك تىلەپ، بالىنىڭ بېشىنى ئۆزى يۇيۇپ، چېچىنى چۈشۈرىدۇ، باشتىكى چاچنىڭ باشقا يەرلىرىنى پاكىز چۈشۈرۈپ، پەقەت ئوڭ تەرەپ چوققىسىغا چوڭ تەڭگىچىلىك دائىرىدە يۇمىلاق چاچ قويۇپ قويىدۇ. ئاندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش ئادىتى بويىچە قايتا ئىسىم قويۇپ، بالىنىڭ ئەسلىي ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇمچە «نىياز» دېگەن ئىسمىنى قوشۇپ قويىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بالىغا «نىياز چاچ» قويۇش ئارقىلىق ئىسىم قويۇش ئاخىرلىشىدۇ. بالىنىڭ نىياز چېچى بالا يەتتە ياشقا كىرگىچە تۇرىدۇ. بالىنىڭ چېچىنى ھەر قېتىم چۈشۈرگەندە «نىياز چاچ»قا تەگمەي چۈشۈرىدۇ. بالىنىڭ نىياز چېچىنى چىرايلىق ئۆرۈپ قويىدۇ. بۇ چاچ بەزى بالىلارنىڭ بىر غېرىچ ياكى ئۇنىڭدىن ئۇزۇن ئۆسىدۇ، بالا يەتتە ياشقا كىرگەندە بالىنى ئىسىم قويغان غوجامغا ئېلىپ بېرىپ، بالىنىڭ نىياز چېچىنى ئالدۇرۇۋېتىدۇ.

«نىياز چاچ» قويۇش ئارقىلىق ئىسىم قويغاندا بالىنىڭ ئىسمى قوش ئىسىم بولىدۇ. مەسىلەن: مەمەتنىياز، تۇرسۇننىياز، تۇردىنىياز، ئەخمەتنىياز، ئەكبەرنىياز، ئايىنىيازخان، مەڭنىيازخان، سېتىنىيازخان...

تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسىملىرى ئىچىدە نىيازنىڭ كۆپ بولۇشى «نىياز چاچ» قويۇش ئارقىلىق ئىسىم قويۇش ئادىتىنىڭ سەۋەبىدىن بولغان. بەزىدە بۇ «نىياز» دېگەن قوشۇمچە ئىسىم بالىنىڭ ئاتىسىنىڭ ئىسمىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپ ئالىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ. بۇنىڭدا بالىغا «نىياز چاچ» قويۇش ئادىتى بويىچە قوشۇمچە قويۇلغان «نىياز» ئەسلىي ئىسمىدىن ئايرىلىپ، مۇستەقىل ئىسىم، ئۇيغۇرلارنىڭ ھازىرقى ئىسىم، فامىلە ئىشلىتىش ئادىتى بويىچە فامىلە رولىنى ئېلىپ قالىدۇ. مەسىلەن، بالىغا «نىياز چاچ» قويۇش ئارقىلىق ئىسىم قويغاندا، بالىنىڭ تولۇق ئىسىم فامىلىسى تۇرسۇننىياز تۇردى بولغان بولسا، بالىنىڭ ئۆزىنىڭ ئىسمى تۇرسۇننىياز بەزى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تۇرسۇن نىيازغا ئۆزگىرىپ، بالىنىڭ فامىلىسى چۈشۈپ قالىدۇ.

3. مەڭگە قاراپ ئىسىم قويۇش ئادىتى

تۇرپان ئۇيغۇرلىرى بالىنىڭ جىسمانىي ساغلاملىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. بالا تۇغۇلۇپ ئىسىم قويغۇچە بالىنىڭ ساغلام، ساغلام ئەمەسلىكىنى ئىنچىكە تەكشۈرۈپ چىقىدۇ. بالا جىسمانىي جەھەتتىن ساغلام بولسا، بالىغا خاس، لايىق ئىسىم تاللاپ قويىدۇ. ئەگەر بالىنىڭ جىسمىدا بىرەر كەمتۈكلۈك، مېيىپلىق ئالامىتى بولسا ئىسىم قويۇشتا بۇ خىل ئەھۋاللارغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ، ھەتتا ئىسىم قويۇشتا بالىنىڭ بەدىنىدىكى قارا داغ، مەڭ (خال)گىمۇ ئېتىبار بىلەن قارايدۇ. بالىنىڭ بىرەر ئەزاسىدا خال بولسا، بۇ خال چوڭىيىپ، بالىنىڭ سۈپىتىگە تەسىر يەتكۈزمەسلىكى ئۈچۈن بالىغا ئىسىم قويۇشتا خالغا مۇناسىۋەتلىك ئىسىملارنى تاللايدۇ. چۈنكى خالغا مۇناسىۋەتلىك ئىسىملار خالنى كونترول قىلىپ، تاراپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ دەپ قارايدۇ. شۇڭا بىرەر ئەزاسىدا مەڭ (خال) بار بالىلارغا شۇنىڭغا مۇناسىپ ئىسىملارنى قويىدۇ. مەسىلەن، مەڭنىك، مەڭناخۇن، خالىق، خالىدىن، مەڭنىخان، مەڭنىيازخان، خالەم، خالىدە، خەلچىخان...

تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇ خىل ئىسىم قويۇش ئادەتلىرىنى 20-ئەسىرنىڭ 70-يىللىرىغىچە ئىزچىل ئومۇمييۈزلۈك قوللىنىپ كەلگەن بولۇپ، ھازىرمۇ بىر قىسىم كىشىلەر قوللىنىدۇ.

تۇرپان ئۇيغۇرلىرى بالىغا ئىسىم قويۇشتا، ئىسىم قويغۇچىنى ناھايىتى ئىززەت-ھۆرمەت بىلەن كۈتۈپ رازى قىلىپ ئۇزىتىدۇ.

دېمەك تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسىم قويۇشتىكى بۇ خىل ئۆزگىچە ئادىتى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىسىم قويۇشتىكى ئېسىل ئۆرپ-ئادەتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، بۇنىڭدا ئاتا-ئانىلارنىڭ بالىلارغا بولغان يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى، ئېڭى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسىم قويۇش ئادەتلىرى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا ئەھمىيەتكە ئىگە.

پايدىلىنىلغان ماتېرىيال:

ئىمىن تۇرسۇن «ئۇيغۇرلاردا ئات قويۇش ئادىتى»، «مىراس» ژۇرنىلى، 2008-يىل، 3-سان.

(ئاپتور: تۇرپان ۋىلايەتلىك مىللەتلەر - دىن ئىشلىرى كومىتېتىدا)

دېھقانچىلىك ئەقلى يوق ھاكىم

ۋاڭ يۈلىن

تاسادىپىي «جۇڭگو مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى گې-
زىتى»نىڭ 2001 - يىل 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىكى سانى-
نىڭ 5 - بېتىگە ئوخشاش بىرلا ۋاقىتتا بېسىلغان «گويۇگە
سەپەر»، «دۆلەت يولىنى ياسايمىز دەپ قەدىمىي شەھەر-
نى ۋەيران قىلىش» ماۋزۇلۇق ئىككى خەۋەرنى كۆرۈپ
قالدىم. ئالدىنقىسىدا، جىنىدۇڭنەن ۋىلايىتىدىكى گويۇ
كەنتىدىكىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت جەھەتتىكى
داڭلىق كەنتىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن پويىزغا چىقىپ،
بېيجىڭغا قايتىش ئالدىدا تۇرغان مۇتەخەسسىسلەرنى مېھ-
مانخانىغا قايتۇرۇپ كېلىپ، ئۆزلىرىگە قوغداش - ئاسراش
لايىھەسى تۈزۈپ بېرىشنى ئۆتۈنگەنلىكى ھەم قەدىمىي
قۇرۇلۇشلارنى رېمونت قىلىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈشنىڭ ئون
يىللىق پىلانىنى تۈزۈپ چىققانلىقى يېزىلغان. بۇ كىچىككى-
نە كەنت مۇشۇ قۇرۇلۇش ئۈچۈن 2 مىليون يۈەن ئاجرى-
تىپ، ئالدىنقى قارارلىق قۇتقۇزۇش خاراكتېرلىك قۇرۇ-
لۇش ئېلىپ بارغان. كەنت باشلىقى مياۋ كۈنجېڭ بۇ
ھەقتە توختىلىپ مۇنداق دېگەن: «ھازىر ساياھەتچىلىكنى
تەرەققىي قىلدۇرۇش ئانچە تەكىتلەنمەيۋاتىدۇ، شۇنداقتى-
مۇ بىز ئاۋۋال كەنتىمىزدىكى قەدىمىي ئىزلارنى ھەققىي
تۈردە رېمونت قىلىپ چىقىشىمىز كېرەك، شۇندىلا ئەج-
دادلىرىمىز ھەم كېيىنكى ئەۋلادلىرىمىزنىڭ ئالدىدا يۈزى-
مىز يورۇق بولىدۇ».

كېيىنكىسىدە چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ يەنشەن ناھىيە-
سى 315 - دۆلەت يولىدا قۇرۇلۇش قىلىش جەريانىدا كۆ-
رۈنۈشتە ئىتائەت قىلغان بولۇۋېلىپ، ئاستىرتتىن
خىلاپلىق قىلىپ، مەخپىي قۇرۇلۇش تاماملىغانلىقى؛ بۇنى
بولۇپ بولغان ئىش قىلىپ كۆرسىتىش شەكلى بىلەن شى-
خەيجۈن قەدىمىي شەھىرىنىڭ ئەسلىدىكى يولىنى مەجبۇ-
رىي كېڭەيتىپ، مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان
مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى — شىخەيجۈن قەدىمىي
شەھەر خارابىسىنى ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرات-
قانلىقى يېزىلغان. مەزكۇر ناھىيەنىڭ بىر مۇئاۋىن ھاكىمى
بۇ ئىش ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دېگەن: «مۇشۇ بىر

نەچچە يىلدا ناھىيەمىز مالىيەسى ئىنتايىن قىيىنچىلىق ئىچى-
دە قالدى، كارخانىلار ۋەيران بولۇپ، پۈتكۈل ناھىيەدى-
كى ئىشتىن قالغان ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشى قى-
يىنلىشىپ كەتتى. مۇبادا 315 - دۆلەت يولى ناھىيەمىزدىن
ئۆتسە، بىر قىسىم ئىشتىن قالغان ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى
ئورۇنلاشتۇرۇپ، بەزى ئۈچىنچى كەسىپ تۈرلىرىنى
يولغا قويغىلى بولىدۇ».

مەن تازا سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ ھاكىمنىڭ تۆۋەندى-
كى ئۈچ جەھەتتىن دېھقانغا يەتمەيدىغانلىقىنى پەملەپ
قالدىم:

بىرىنچى، ھاكىمنىڭ قانۇن - تۈزۈم قارىشى دېھقانغا
يەتمەيدىكەن. دېھقان قانداقلىكى بولمىسۇن قانۇن بويى-

چە ئىش قىلىشىنىڭ يوللۇق ئىكەنلىكىنى، قانۇنىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغدايدىغانلىقىنى، بۇنىڭدا ھەممە ئادەمنىڭ مەسئۇلىيىتى بارلىقىنى بىلگەن. ۋەھالەنكى ھاكىم «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قانۇنى»غا قىلچە پىسەنت قىلماي، قانۇنىنىڭ تەتۈرىسىچە ئىش تۇتۇپ، قانۇنىنى بىلىپ تۇرۇپ قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان. گەرچە بۇ بىر دېلو تۇرغۇزۇشقا تېگىشلىك ئىش بولسىمۇ، ئەمما ئۇ بىزنىڭ ئەمەلدارلارنىڭ مەنسىپى قانچە ئۆسكەنسېرى ئۇلارنىڭ قانۇن- تۈزۈم قارىشى شۇنچە كۈچىيىپ بارىدۇ، دېگەن خۇراپىيلارچە كۆز قارىشىمىزنىڭ پاچاقلاپ تاشلىنىشىغا ياردىمى باردەك قىلىدۇ.

ئىككىنچى، ھاكىمنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش جەھەتتىكى ئېڭى دېھقانغا يەتمەيدىكەن. دېھقان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت مىراسى بولۇشتىكى مۇھىملىقى ۋە قىممىتىنى بىلگەچكە، ئۇنى ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن قوغداپ، ئەجدادلىرى ھەم ئەۋلادلىرىنىڭ ئالدىدا يۈزىنى يورۇق قىلغان. ۋەھالەنكى ھاكىم تارىخىي مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە، «دۆلەت يولىنى مۇشۇ يەردىن ئۆتكۈزگەن»، ئۇ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ قايتا يارالمايدىغانلىقىنى، بىرسى زىيانغا ئۇچرىسا بىرسىنىڭ ئازلايدىغانلىقىنى بىلمىگەن ياكى بىلسىمۇ پەرۋايىغا ئالمىغان.

ئۈچىنچى، ھاكىمنىڭ نەزەر دائىرىسى دېھقانىنىڭكىگە يەتمەيدىكەن. كەنت باشلىقى ئەجدادلىرىنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈرمىسە ئۇلارنىڭ روھىنىڭ ئەۋلادلارنى يۆلەيدىغانلىقىنى بىلگەن. تېخىمۇ مۇھىمى ئۇ جۇڭخۇا مەدەنىيىتىگە، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنىڭ روھىغا ۋارىسلىق قىلغان، ئۇ «قانچە يىراققا نەزەر تاشلىساڭ شۇنچە پارلاق مەنزىلنى كۆرىسەن» دېگەندەك كەڭ نەزەر دائىرىگە ئىگە. ۋەھالەنكى، ھاكىم پەقەت كۆز ئالدىدىكى ئىشتىن قالغان ئىشچى- خىزمەتچىلەرنىڭ ۋاقىتلىق قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش، ئۆزىنىڭ كەسپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەنلا بولۇپ كېتىپ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنى ئويلىمىغان، «ئەتىكى قۇيرۇقتىن بۈگۈنكى ئۆپكە ئەلا» دېگەن مەنتىقە بويىچە ئىش كۆرگەن، ئۇنىڭ نەزەر دائىرىسىنىڭ تارلىقىغا ھېچ- قانداق گەپ توغرا كەلمىسە كېرەك.

يۇقىرىدىكى ھاكىمنىڭ دېھقانغا ئۈچ جەھەتتىن يەتمەيدىغانلىقى نۆۋەتتە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش خىزمىتىنىڭ ھەققەتەن كەسكىن ۋەزىيەتكە دۇچ كەلگەنلىكىدىن بېشارەت بېرىدۇ.

(خەنزۇچە «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى گېزىتى»نىڭ 2001- يىل 4- ئاينىڭ 25- كۈنىدىكى سانىدىن ئۆمەرجان ھەسەن بوزقىر تەرجىمىسى)

(تەرجىمان: ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىدە)

ماقالە قوبۇل قىلىش توغرىسىدىكى بىلدۈرگۈ

ژۇرنىلىمىز نەشر قىلىنىپ بۈگۈنگە قەدەر ئوقۇرمەنلەر، ئاپتورلار ۋە ھەرقايسى ساھەدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشىگە ئېرىشىپ كەلدى. ژۇرنىلىمىز بۇ يىلدىن باشلاپ ئۇنۋان ئالماقچى بولغان قېرىنداشلىرىمىزغا قۇلايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئەدەبىيات - سەنئەت ساھەسىدىكى، مەكتەپلەردىكى ئەدەبىيات ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ۋە تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ ماقالىلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ.

سەمىڭىزدە بولسۇن، «مىراس»تا ئېلان قىلىنغان ماقالىڭىز ئۇنۋان باھالاش ھەيئىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ. شۇڭا بىز بىلەن ئالاقىلاشقايسىز.

تېلېفون نومۇرى: 0991 — 4554017

ھۆرمەت بىلەن: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى

ئىسسىنىش

تېمىسىز

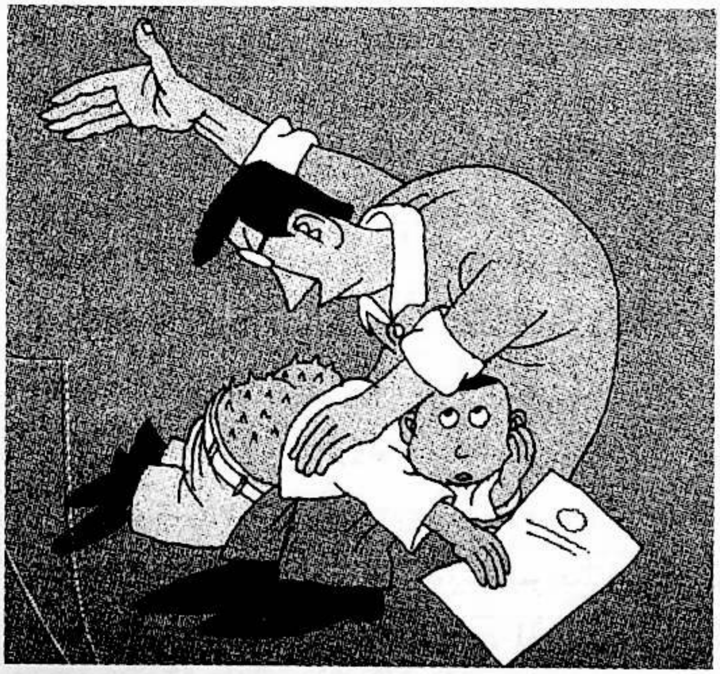

ئامالسىزلىق

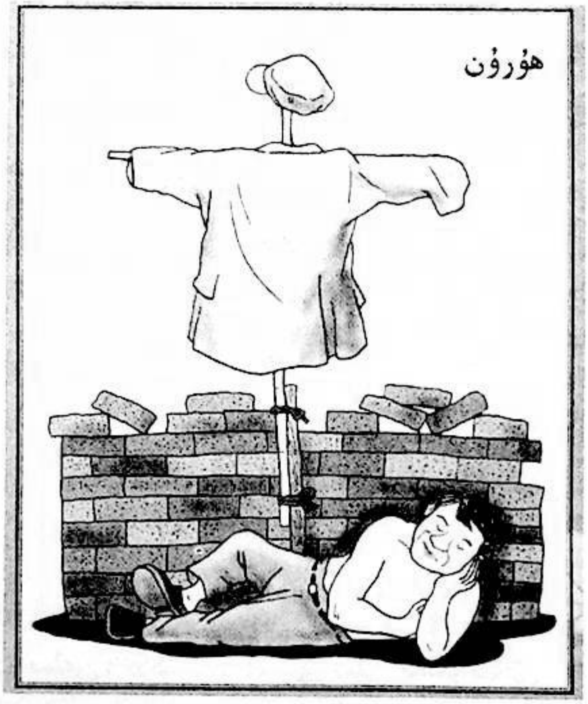

هۇرۇن

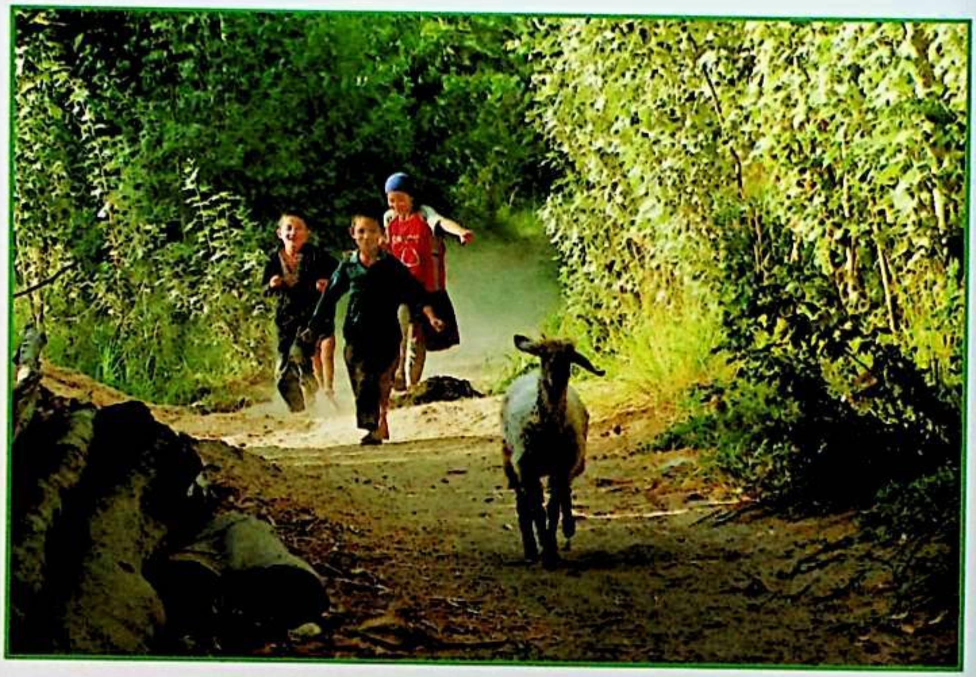

美拉斯

MIRAS

مىراس

主管：新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
编辑：《美拉斯》杂志社（乌市友好南路 716 号文联大楼 14 层）电话：(0991)4554017
印刷：新疆日报社印务中心
发行：乌鲁木齐邮局
订阅：全国各地邮局
国内统一刊号：CN65—1130/I
国外统一刊号：ISSN1004—3829
代号：58-60 广告许可证号：6500006000040
E-mail:mirasuyghur@126.com
海外发行代号：1130BM
邮编：830001 定价：6.00 元
CHINA NATIONAL PUBLICATIONS
IMPORT & EXPORT(GROUP)CORPORATION
16Gongti E.Road, Chaoyang District, P.O.Box88, Beijing 100020, PR China
E—Mail:exprt@cnpiec.com.cn or library@cnpiec.com.cn
Fax:0086-10-6563069 Tel:0086-65856781 0086-10-65004552

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئا ر ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
تۈزگۈچى: «مىراس» ژۇرنىلى نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى 716 - نومۇر، 14 - قەۋەت
Tel: 0991- 4554017
«شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى باسما ئىشلىرى مەركىزىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ
مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN65- 1130 / I
خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1004 - 3829
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 60 - 58 باھاسى: 6.00 يۈەن
E- mail: mirasuyghur@ 126. com
چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى:1130BM
ئېلان ئىجازەتنامە نومۇرى:6500006000040